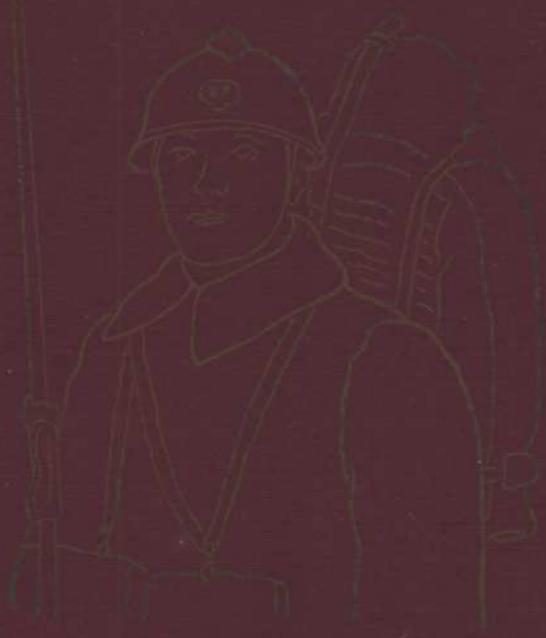

Տերես Յ. Պօնչան

ՀԱՅԿԱԿԻՆ ԿԵԳԵՈՆԸ

Դրամատիկ թաշագրախոն

Եղիշես Պատման
Խորքական պատճեն.

1865

ՅԱՅՎԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅՈՒՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՎԱԿԱՆ
ԼԵԳԵՈՆԸ
ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԸ

PRINTED
IN THE
UNITED STATES OF AMERICA

ՏԻԳՐԱՆ Յ. ՊԵԶԱՑԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԸ

Դատմական Յուշագրութիւն

ՏՊԱՐԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ

ՈՒՕԹՐԹԱՌԻՆ, ՄէՍ.

1965

ՅԱԿՈԲ Գ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

(Նկար՝ 1940-ին)

ԳՆԱՀԱՏԱՆՔ ԵՒ ՇՆՈՐՉԱԿԱԼԻՔ

Տիար Յակոբ Պ. Պարսամեանի աղնիւ աջակցութիւնը այս հատորը լոյս ընծայելու համար՝ գնահատելի է կրկնապէս:

Ան սատար կը հանդիսանայ, նախ, հրատարակելու համար գործ մը որ, մեր պատմութեան ամենէն եղերական մէկ չըջանին, կէս զար առաջ, անոր հերոսական մէկ զլուխը կը բանայ մեր առջեւ: Արդարեւ, Հայկական Լէզէռնին շարժումը, հակառակ աշխարհի մեծերուն ապա ուրացումին, զրժումին իրենց հանդիսաւոր խոստումներուն, եւ մեր կրած մահացուցիչ յուսախարութեան, պիտի մնայ միշտ Արարայի նման յաղթանակներով պակուած՝ քաջարի հայորդիներու հայրենասիրութեան պանծալի մէկ արտայայտութիւնը:

Ազգասիրական գովելի պարտականութիւն մըն է որ կը կատարէ Տիար Պարսամեան, Տ. Տիգրան Յ. Պօյաձեանի լէզէռնական յուշերուն հրատարակումը քաջալերելով, որովհետեւ այդ կարդի վերջիշումներու կամ վերապրումներու դրուագները հաճոյքով եւ խանդաղատանքով կը կարդացուին միշտ ամէն զիտակից, ճշմարիտ հայու կողմէ:

Յեսոյ, Հ. Բ. Բ. Միութեան ջերմ բարեկամ, ազգային կրթութեան եւ մշակոյթին սիրոյն նշանակելի զոհողութիւններ յանձն առնող Տիար Պարսամեան, այս հատորին վաճառումէն ստացուելիք ամբողջ զումարը կը նուիրէ Բարեգործականին:

Ահա թէ ինչու իր առատաձեռնութիւնը գնահատելի կը նկատենք կրկնապէս եւ կը փութանք իրեն յայտնել Հ. Բ. Բ. Միութեան ընորհապարտ զգացումները:

Ա. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Նախագահ

Մայիս 3, 1965

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան
Կեղբոնական Վարչական Ժողովի
Նիւ Եռք, Ե. Ե.

Զ Օ Ն

1 9 1 5 - ի

Հ ա յ կ ա կ ա ն

Մ ե ծ Ե պ ե ո ն ի

Մ ի լ ի ո ն ա ւ ո ր

Զ ն հ ե ր ն ւ ե ւ Հ ա յ ն ց

Ա զ զ ա յ ի ն ե ր ա ւ ն ւ ն ի ք -

ն ե ր ն ւ Պ ա շ տ պ ա ն ն ւ -

բ ե մ ն ի լ ս ն դ ի ր Մ ա ր տ ն չ ո ղ

ն ւ Գ ե ր ա զ ո յ ն

Զ ո հ ա ր ե ր ո ւ թ ե ա ն

Փ ա ռ ք ո վ պ ս ա կ -

ո ւ ա ծ Ա ն մ ա հ

Հ ե ր ն ս ս ն ե ր ն ւ

Ա ն թ Ա ն Ա Ա Մ Յ ի Շ Ա Տ Ա Տ Ա Կ Ի Ն

ՅԵՇԱՏԱԿՆ ԱՐԴԱՐՈՑ

ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՂԵՑԻ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Լէզէոնական զինակից ընկերներու և բարեկամներու թհ-լաղբութեան ու քաջալերութեան կը պարտիմ համարձակութիւնը գրի առնելու ներկայ պատմական յուշադրութիւնը։ Պատմութիւն գրել չէր նպատակս, որովհետեւ այդ մարդին մէջ ոչ փորձառութիւն ոչ ալ զիտական մերձեցումի պատրաստութիւն ունիմ։

Յետոյ, կամաւորական շարժումի թուականէն 47 տարի-ներ անցնելէ վերջ դիւրին չէ պատմական ճշգրտութեամբ նիւթեր հաւաքել, դասաւորել ու խմբալբել, զրքի ձեւով հրա-տարակութեան համար. մանաւանդ որ այդ շարժումին հետ սերտ առնչութիւն ունեցողներէն շատեր անվերադաօրէն բաժնուած են մեզմէ, իսկ ապրողները ընդհանրապէս չեմ կար-ծեր որ պահած ըլլան կանոնաւոր օրագրութիւն կամ անձնա-կան տպաւորութեանց արձանագրութիւն։

Որպէս զի, սակայն, սոյն աշխատասիրութիւնը բոլորովին զուրկ չըլլար պատմական արժէքէ, հարկ էր զիմել ամէն ուր որ համարաւոր էր զանելու թղթածրաբներ, նամակներ, ար-ձանագրութիւններ, թերթերու մէջ հրատարակուած զրու-թիւններ եւ զրքեր, որոնք կիլիկոյ կամաւորական շարժման այս կամ այն երեւոյթին վրայ լոյս կրնային սփոհել։

Յոյս առաւելապէս զրած էի նախկին զինակից ընկեր-ներուս վրայ։ Գիտէի որ անոնցմէ քիչեր մնացած էին, սակայն այդ քիչերուն մէջ կային ոմանք որ խիստ սերտ յարաբերու-թիւն ունեցած էին կարեւոր դէպքերու հետ, կիպրոսէն մինչեւ կիլիկիա, մինչեւ Լէզէոնի կաղմալուծումը։ Տարակոյս չու-նէի որ անոնք պիտի օղնէին ինծի յաջող զործ մը լոյս ընծա-յելու համար։

Ապրող լէզէոնականներու խումբին մէջ առաջաւոր տէղ կը զրաւէ նախկին տեղակալ իսկ այժմ զատաւոր Վահան Փոր-թուղարկանը, որ պաշտօնով ու հետաքրքրութեամբ մտերմա-կան կազ ունեցած էր Լէզէոնի զլլաւոր պաշտօննեաներուն, Հայ Աղ-եղիպտոսի եւ կիլիկոյ Աղգային Միութիւններուն, Հայ

գային Պատուիրակութեան մւ ընդհանրապէս ազգային մեծ ու վոքր առաջնորդներու հետ:

Առաջին դիմումիս ի պատասխան Տեղ. Փորթուգալեան խոստացաւ աջակցիլ ինձի ամէն հնարաւոր կարելութեամբ: Ան լիովին կատարեց իր խոստումը յաջորդաբար ինձի դրկելով ՅԱՄԱԶԻ: մէջ իր հրատարակել տուած յօդուածները եւ ուրիշ նիւթեր: Անոր ընծայած աջակցութիւնը վեր է ամէն գնահատութենէ: Իցի՛ւ թէ անիկա ի վիճակի ըլլար իր յուշերը հանրութեան սեփականութիւնը դարձնելու, ինչպէս մտադրած էր ընել քառասուն տարիներ առաջ:

Բոլորովին թերի պիտի ըլլար այս աշխատասիրութիւնը իր ամբողջ կառուցուածքին մէջ եթէ Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանի արժանաւոր Տնօրէն՝ Տիար Ա. Սալմասլեան իմ տրամադրութեանս տակ դրած չըլլար Հայ Ազգային Պատուիրակութեան թղթածրարին մէջ զտնուող կամաւորական շարժումին վերաբերեալ զրութիւնները, ընդհանրապէս անստորագիր, որոնց կարեւորագոյնն է Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակ Տիար Միհրան Տամատեանի տեղեկադրութիւնը, որ փոքրիկ յապաւումներով միայն մաս կազմեց այս յուշագրութեան:

Հայ Ազգային Պատուիրակութեան թղթածրարին մէջ զտայ եւ օգտագործեցի ողբացեալ Ռուբէն Հերեանի եւ Տեղ. Վահան Փորթուգալեանի նամակները, Հայկական Լէզէռնի Կիլիկիա ժամանումէն երկու-երեք ամիս յետոյ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան ուղղուած, ինչպէս նաև Մեծի Տանն Կիլիկիոյ ծերունազարդ Սահակ Բ. կաթողիկոս Խապայեանի յուղումնալիր նամակը, «Սահակ Բ. կթ. Աւերակաց» ստորագրութեամբ, որ կը կրէ 1921 Նոյեմբեր 29 թուականը, երբ արդէն Հայկական Լէզէռնը եւ Հայ կամաւորական գունդերը ամբողջովին լուծուած էին եւ Կիլիկիան պարզուած էր իր հայ բնակիչներէն:

Սրացաւօրէն պէտք է խոստովանիլ որ Լէզէռնական Շարժումի եւ Հայկական Լէզէռնի կեանքին ու զործունէութեան շուրջ հրատարակուած հատ ու կտոր զրքերն ու յօդուածները լիովին անբաւարար են արդարութիւն ընելու այն ծառայութեան զոր լէզէռնականներ մատուցին իրենց անշահախնդիր զոհարեւութեամբ: Ողբացեալ Սուրէն Պարթեւեանի ԱՐԱՐԱՆ, որ լեցուն է բանաստեղծական թոփչքներ պարունակող զրու-

թիւններով, պատմական մեծ արժէք ներկայացնող դիրք մը չէ
եւ իր աղբիւր փոքր չափով միայն կարելի եղաւ օգտագործել
զայն:

Եզիսպոսի մէջ, Արարայի ճակատամարտի տասներորդ
տարելիցին առթիւ հրատարակուած ԿԱՄԱԼՈՒՐԸ եւ 1923-ին
Ամերիկայի մէջ տպագրուած ԱՐԱՐԱՆ շահնեկան գրութիւննե-
րու հաւաքածոներ են որոնցմէ կատարուած քաղուածները
անխացուցին ներկայ աշխատասիրութիւնը:

Փարիզի մէջ հրատարակուած HISTORIQUE-ը Փրան-
սերէն լեզուով, քիչ բան կը պարունակէ Հայկական լէ-
զէսնի մասին եւ ընդհանրապէս նուիրուած է Փրանսական բա-
նակին մէջ ծառայող հայ զինուորներուն:

Ծովային սպայ Շարլ Տիրան Թէքէնանի L'Action
Franco-Arménienne գրքոյկը, որ առանձինն յօդուածներու
հաւաքածոյ մըն է, առաւելապէս կը վերաբերի Ճէպէլ-Մու-
սացիններու աղատաղրման եւ Արեւելեան լէզէսնի կազմութեան
նախնական շրջանին հետ կապուած դէպքերու նկարագրու-
թեան, որ շատ փոքր, թէեւ ուշադրաւ, մաս կը կազմէ լէզէս-
նականներու կեանքին ու գործունէութեան:

Իր առանձինն ու ամբողջական գործ այս աշխատասիրու-
թեան պատրաստութեան մէջ արժէքաւոր անդ գրաւեց 1954-ին
Փարիզի մէջ հրատարակուած Paul du Véou-ի La Passion
de la Cilicie Փրանսերէն պիրքը, որուն մէջ արտասպուած
պաշտօնական գրութիւնները խիստ օգտակար եղան:

Օգտուեցայ նաև Գնդ. Է. Պրէմօնի La Cilicie en
1919-1920 Փրանսերէն գրքն, զոր հայերէնի թարգմանած էի
1921-ին, մասնաւորապէս Փրանսական զօրաց Մարաշէն նա-
հանջին եւ Կիլիկեան անկախութեանց վերաբերեալ հատուած-
ներէն:

Մարաշի հերոսական կուներուն եւ Փրանսացւոց անպատ-
ուարեր նահանջի մասին ամփոփ տեղեկութիւններ քաղեցի
Գրիգոր Հ. Գալուստեանի ՄԱՐԱՇ կամ ԳԵՐՄԱՆԻԿ մեծածա-
ւալ հատորէն: Իսկ Համոյ անզուզական հերոսամարտի
մանրամասնութիւններուն ծանօթացայ առաւելապէս Առկրատ
Յ. Թէրզեանի ՀԱՅՆԱՅՑ ՈՒԹՄԱՐՍԵԱՅ ԴԻԻՑԱԶՆԱՄԱՐՏԼ
գրքին երկրորդ հատորին ընթերցումով:

Իմ խնդրանքիս վրայ մասնաւոր գրուակներու մասին տե-
ղեկութիւններ զրկեցին հետեւեալ լէզէսնականները. —

1. Հայկակ Աղայիկեան, Ռւոբթառուն, և Սարգիս Նոտարեան, Պէյրութ, Միջերկրական Ծովի մէջ ընկղմած Ամերիկահայ կամաւորներ փոխադրող նաւուն պատմոթիւնը զորքերանացի պատմեց նաեւ փողահար Տիրան Փաթարանեանը, Մայամի, Ֆլորիդա:

2. Ենովչ Աշարակենց, Պէյրութի Դէպքին և Ենիճէի կայարանի անցուղարձերուն նկարագրութիւնը: Պէյրութի գէպքին մասին զբած էր նաեւ Տեղ. Վահան Փորթուղարեան ՅԱՄԱՁի 1964 Դեկտեմբեր 15-ի թիւով:

3. Յովհաննէս Վէքիլեան, Նիկոսիա, Կիպրոս, Թումլու Գալէ Բերդին ըրջակայքը տեղի ունեցած ընդհարումներու պատմութիւնը:

4. Սերժան Գառնիկ Մումճեան, Ֆրանսա, որուն թղթածրարը և բովանդակալից նամակները արժէքաւոր ծառայութիւն մատուցին ինձի:

Ամերիկայի մէջ կամաւորական շարժումին մանրամասնութիւնները քաղեցի 1922-ին լոյս տեսած Հայ Աղզային Միութեան Տեղեկագիրէն:

Արարայի ճակատամարտէն յետոյ Արեւելեան Լէգէոնին գէպի Պէյրութ տաժանակիր ճամբորգութեան մանրամասնութեանց շուրջ ընդարձակ քաղուածներ ըրի լէգէոնական Կարապետ Թորոսեանի գրութենէն որ երեցաւ ՊԱՅԹԱՐի 1958 Սեպտեմբեր 19 թիւով, ինչպէս նաեւ Վահան Փորթուղարեանի ստորագրութեամբ ՅԱՄԱՁի 1964 Նոյեմբեր 29-ի թիւով հրատարակուած յօդուածէն:

Պէյրութէն Խոքէնտէքունի վրայով գէպի Կիլիկիա յառաջացող Լէգէոնականներու ճամբորգութեան նկարագրութիւնը քաղուածարար արտադրեցի լէգէոնական Գրիգոր Մուրատեանի ՀԱՅԹՐԵՆԻՔԻ ՈՒԽՏԱԿՈՐՆԵՐԻ զրքոյէն:

Արարայի գիւցաղնամարտին շուրջ զրուած շատ մը յօդուածներէն ընսրովի մէջբերումներ կատարեցի հետեւեալ լէգէոնականներու զրութիւններէն.— Շարամ Սաեփանեան և Մ. Զարիկեան՝ ԿԱՄԱՀՈՐԻ զրքոյէն, Լէգէոնական Խան՝ ՊԱՅԹԱՐի 1943 Օդուսոս 8 թիւէն:

Մարաշի կոիւներու մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ քաղեցի ՄԱՄԱՁ կամ ԳԵՐՄԱՆԻԿ զրքին մէջ հրատարակուած Տք. Յարութիւն Տէր Ղաղարեանի զրութենէն և Գրիգոր Աճէմեանի յօդուածէն որ երեցաւ ԿԱՄԱՀՈՐԻ զրքին մէջ:

Նոյն նիւթին շուրջ խիստ պատկերալից յօդուածաշարք մը զբած էր նաեւ լէգէոնական Աւետունին ՊԱՀԱԿԻ Մարտ 5 — Ապրիլ 26, 1921 թիւներուն մէջ:

Առաւել կամ նուազ չափով օգտուեցայ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ, ՊԱՀԱԿԻ, ԱԶԳԻ, ՊԱՅՔԱՐԻ և այլ թերթերու մէջ զանազան առիթներով հրատարակուած գրութիւններէն:

Արարայի նահատակ հերոսներու ոմանց անուններու մասին ձչզրիտ տեղեկութիւններ հաղորդեց եւ կարգ մը նկարներ զրկեց ինձի յարդելի բարեկամո Զօրա իսկէնտէրեան, Պէտրութէն:

Այս առթիւ իմ անխառն չնորհակալութիւններս կը յայտնեմ բոլոր անոնց որոնք իրենց նամակներով քաջայերեցին զիս, եւ իրենց զրութիւններով ու հայթայթած պատկերներով ճոխացուցին ներկայ հատորը:

Շնորհակալութիւն՝ Տիարք Ա. Սալմասէանի եւ Յովհ. Պողոսիանի իրենց անվիրապահ գործակցութեան համար:

Շնորհակալութիւն՝ Տ. Արտէն Քչնյ. Աշճեանի եւ Տիար Անդրանիկ Անդրէասեանի իրենց հայթայթած գիրքերուն համար, որոնք իրք կարեւոր աղբիւրներ առատօրէն օգտագործուեցան:

Շնորհակալութիւն՝ Տիար Ովսիա Երամեանին որ պատկերներու կաղապարները (cuts) չատ գիրքամատչելի դնով եւ արուեստի նրբութեամբ պատրաստել տուաւ:

Շնորհակալութիւն՝ Տիար Խորէն Տէր Գասրաբեանի որ ազնուօրէն գծագրեց գիրքին կողքը եւ մեծ հոգածութեամբ կատարեց տպագրութիւնը:

Երախտագիտական ջերմ զգացում եւ անհուն չնորհակալութիւն՝ յարգելի բարեկամիս, հմուտ բանասէր եւ պատմաբան Տիար Միհրան Թիրեաքեանի որ ամենայն համբերութեամբ եւ խղճմութեամբ մէկէ աւելի անդամներ կարդացայ հատորին բնագիրը, նշմարելի սխալները սրբագրեց եւ պատրաստեց գիրքին գեղեցիկ ՅԱՅԱՅԱԲԱՆը:

Այս բոլորէն յետոյ եւ բոլորէն վեր շնորհակալութեան եւ երախտագիտութեան խօսք ունիմ երկար տարիներու մտերիմ եւ անզուգական բարեկամիս՝ Տիար Յակոբ Պ. Պարսամեանի որ իր առատաձեռն նորիբատուութեամբ այս գործին հրատարակութիւնը հնարաւոր գարձուց, յանձն առնելով ձեռագրի

մեքենապրութեան, պատկերներու կաղապարներու պատրաստութեան, զրքի ապագրութեան ու կազմին ամբողջական ծախոքերը։ Անհունս երախտապարտ եմ իրեն։

* * *

Անվարանօրէն ընդունելով հանդերձ որ այս աշխատասիրութիւնը լիակատար չէ, անկեղծօրէն կը հաւատամ, սակայն, որ ասիկա զիւրութիւն պիտի ընծայէ ապաղայ պատմագիրներուն հետաքրքրուելու եւ հաւաքելու շատ աւելի ժամանական ու ճշգրիտ տեղեկութիւններ՝ կերտելու համար հարազատ ու ընդարձակ պատմութիւնը Հայկական Լէզէռնին որ, աւաղ, ձախողեցաւ իր առաքելութեան մէջ։

ՏԻԳՐԱՆ Յ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Մայիս 10, 1965

Աւօքը պատմուեան, Մէս.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Եջ

ՅԱՌԱՋԱՎԱՐԻՆ, ՄԻՀՐԴԱՍՏ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ ԱԿԻԶԲՆ ԵՐԿԱՆՑ 1 ԿՈՄԱԼԻՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ ՄԵԶ 27 ԴԼՊԻ ԵԽՐԱՊԱԼ 41 Դէպի Մարոէլ 45 Փօրթ-Մայիս 54 Ալցելութիւն մը Բուրդերու Աշխարհին 55 Դ. ԿԻՊՐՈՍ — ԼէԳեմնին ՄԱՐՁԱԴԱՇՏԸ 60 Առախան Պառաքը 75 Լեռնի Բերդը 76 Բմբամարտը 78 Կուսակցական Կհանքը Լէգէոնի Մէջ 84 Ե. ՄՆԱՄ ԲԱՐՁՎ, ՄՕՆԱՐԿԱ 90 Զ. ՓԱՋՔԻ ՕՐԸ ԿԸ ՄՕՏԵՆԱՑ 107 Է. ԱՐԱՐԱՑԻ ԴԻԻՑԱԶՆԱՄԱՐՑԸ 116 Ի. ԱՃԻՒՆՆԵՐՈՒԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ 138 Թ. ԿՄԻՒՆ ՑԵՏՈՑ 153 Զէլթունի Ապաքինարանը 156 Ժ. ԴԼՊԻ ՊէՅՐՈՒԹ 160 Պէլութի Դէպը 167 Հայկական Լէգէոնի Անուանակոչումը 173 ԺԱ. ԿԻԼԻԿԻԱ — ՀԱՅ ԼէԳեմնԱԿԱՆԻՆ ԵՐԱԶԸ 178 Ալէքսանտրէթի Դէպը 193 ԺԲ. ՆԵՐԳԱՂԹԸ 207 ԺԳ. ԼէԳեմնԱԿԱՆԻՆ ԱՆՈՐՈՇ ՎԻՃԱԿԻ 213 ԺԴ. ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԴԼՊԻ ՄԱՐԱՇ 248 ԺԵ. ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ 261 ԺԶ. ՏԱԳՆԱՊԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ 274 Մարաչի Եղեռնը 276 ԺԷ. ՀԱՅՆՈՑ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ 298 Թուժլու Գալէ 302 Սէսի Պարպումը 319	XXI 1 27 41 45 54 55 60 75 76 78 84 90 107 116 138 153 156 160 167 173 178 193 207 213 248 261 274 276 298 302 319
--	---

ԺԲ.	ԴԵՊՔԵՐԸ ԴԱՇՏԱՑԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱՑ ՄԵԶ	320
	Այնթապի Պարզումը	320
	Ուրֆայի Լքումը	324
	Տամատեանի Տեղեկադիրը	324
	Ինքնապաշտպանութեան Գործը	325
ԺԹ.	ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՆԿԱՋՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	343
	Անկախութեան Աքուր	346
	Պաշտօնական Յայտաբարութիւն Հայ	
	Ժողովուրդին	351
	Գնդ. Պրէմօնի Արձակումը	364
Ի.	ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԶԻՆԱՐՁԱԿՈՒԽՄ ԼԵԳԵՌՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ	270
	Պարգևաբաշխութիւն	380
ԵԱ.	ՖՐԱՆՔՈ-ԹՈՒԻՐՔ ՀԱՄԱՉԱՅՑՆՈՒԹԻՒՆՆ	385
	Կլիկիոյ Ամբողջական Լքումը	391
	Սահակ Բ. Կաթողիկոսին նամակը	404

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

	Էջ
ՑԱՆԿԸ Պ. ՊԱՐՄԱՄԵԱՆ	IV
ՀԵՂԻՆԱԿԻ	XXX
ՊՈՂՈՍ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐ	6
ՃՂՊԵԼ-ՄՈՒՍՍՑԻՆԵՐՈՒ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ	17
ՃՂՊԵԼ-ՄՈՒՍՍՑԻՆԵՐՆ ԱԶԱՏԱԳՐՈԴ ՆԱԽԻ	18
ՇԱՐԼ ՏԻՐԱՆ ԹՔՔԵԿԱՆ	19
ԵՍԱՅԻ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ	19
ՄՈՒԼՑԱՑԻՆԵՐՈՒ ՎՐԱՆԱԲԱՂԱՔԸ	20
ԳՆԴԱՊԵՏ ԱՌՄԻՋԸ	22
ՀԱՅ ԱԶԳԱՑԻՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԸ	39
ՄԻԶԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ՄԵԶ ԸՆԿՂՄԱԾ ՆԱԽԻ	51
ՆՈՎԱՄՄՈՅՆ ԵՊԱԾ ԿԱՄԱԽՈՐՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍ	
ՓՈԽԱԴՐՈՂ ՆԱԽԻ	53
ԼԿԳԻՈՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՔԱՐՏԱԿՄ	59
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԿԳԻՈՆԻ ՄՊԱՑԱԿՈՑՑԸ	63
ՄՈՒԼՑԱՑԻ ԿԱՄԱԽՈՐՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲ ՄԸ	65
Բ. ՎԱՇՏԻ ՍՊԱՆԵՐՔՆ ԱՄԱՆՔ	69
ՎԱԴԱՐՇԱԿ Ծ. ՎՐԴ. ԱՐՃԱԿՈՒՆԻ	70
ԹՈՒԲԵՆ ՀԵՐԵԱՆ	70
ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՏՕՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ	72
ՎԱՀԱՆ ՉՈՒՐԿԵՆՑ ԵՒ ՏԻԳՐԱՆ ՊՈՅԱՃԵԱՆ	73
ՏԵՂ. ՎԱՀԱՆ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ	85
ՏԵՂ. ՑԱԿՈԲ ԱՐԵՒԵԱՆ	85
ՏԵՂ. ՃԱՆ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ	87
ԱՄՓԻՐԱՆ ՎԱՀԿ ՍՈՀԱԹՃԵԱՆ	87
ԶՈՐԱՀԱՆԴԻՍ ՄՈՆԱՐԿԱՑԻ ՄԵԶ	90
Ա. ՄԻԹՐԱՑԼՈՋԻ ԽՈՒՄԲԸ	92
ԽՈՒՄԲ ՄԸ ՉՆՔՈՒՇՅԻ ԼԿԳԻՈՆԱԿԱՆՆԵՐ	94
ԽՈՒՄԲ ՄԸ ՔԼՍՍՊՅԻ ԼԿԳԻՈՆԱԿԱՆՆԵՐ	98
ԽՈՒՄԲ ՄԸ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ ԼԿԳԻՈՆԱԿԱՆՆԵՐ	100
ԶՈՐ. ԱՐԲ ԷՏԱԼԵՏ ՀԵՆՐԻ ԱԼԵՆՊԻ	106
ԽՈՒՄԲ ՄԸ ՍՈՒԼՑԱՑԻ ԼԿԳԻՈՆԱԿԱՆՆԵՐ	108
ՏՔ. ԼՈՒԻ ԱՌԱՆ	112

ԽՐԱՄԻՆ ՄԷՋ — ՎԱՀԱՆ ՓՈՐԹՈՒԿԱԼԵԱՆ ԵՒ ԶԲՈՒԹՅՈՒՆ ՄԷ	113
ՏԵՂ. ՀԱՅԿ ԱՉԱՏԵԱՆ	114
ՏԵՂ. ՃԻՄ ՉԱՆԳԱԼԵԱՆ	114
ԽՈՒՄԲ ՄԷ ԱՐԱԲԿԻՐՑԻ ԼԵԳԵՈՆԱԿԱՆՆԵՐ	116
ԽՈՒՄԲ ՄԷ ՉԵՔՈՒՇ-ԱՏԻՇՑԻ ԼԵԳԵՈՆԱԿԱՆՆԵՐ	117
ԽՈՒՄԲ ՄԷ ԼԵԳԵՈՆԱԿԱՆՆԵՐ	119
ԽՈՒՄԲ ՄԷ ԼԵԳԵՈՆԱԿԱՆՆԵՐ	121
ՃԱԿԱՏԸ — ԽՐԱՄԻՆ ՄԷՋ	122
ՏԵՂ. ՃՈԶԼՅ ԱՐՏԻԹԻ	124
ՏԵՂ. ԼՈՒԻ ՇԼԻՆՔԼԻ	124
ԱՐԱՐԱՑԻ ՀԵՐԱՍՆԵՐՈՒԻՆ ԹԱՂՈՒՄԲ	127
ԱՐԱՐԱՑԻ ՀԵՐԱՍՆԵՐՈՒԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ	130
ԱՐԱՐԱՑԻ ՀԵՐԱՍՆԵՐՈՒԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ (ՎԵՐԱԿԱՊՈՒցուած)	131
ԱՐԱՐԱՑԻ ՀԵՐԱՍՆԵՐԸ	134-135
ԱՐՃԱՄ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ Նկար՝ Աւետիս Գունտաքանեանէ	
ՄԻՄՈՆ ԱՆԹԱՌԱՄԵԱՆ Նկար՝ Տիկ Արուսեակ Անթառամեանէ	
ՅԱՎՃԱՆՆԵՍ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ ՄԵԼՔԻՍԵԴԻԿ ԶԱՆՈԵԱՆ ԳՈՒՐԳԻԿ ԶԻԼՃԵԱՆ Նկար՝ Տիկ Արփինէ Զիլճեանէ	
ՄԻՄՈՆ ԹԱՍԼԱԲԵԱՆ Նկար՝ Զօրա Խոկչնտէրեանէ	
ՄԻՄՈՆ ՀԱՎՈՒՆՃԵԱՆ Նկար՝ Զօրա Խոկչնտէրեանէ	
ՂՈՒԿԱՍ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՃԻՆԿԻՐԵԱՆ ԾԵՐՈՆ ՄՄՐԼԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊԱՊԱԵԱՆ ՅԱԿՈԲ ՊԵՏԻԿԵԱՆ Նկար՝ Զաւէն Սէրայտարեանէ	
ՊՈՂՈՍ ՊՈՒԼՈՒՏԵԱՆ Նկար՝ Տիկ Ս. Գարբրիէլեանէ	
ՄԱՐՏԻՐՈՍ Տէկ ԳԱԲՐԻՒԼԵԱՆ Նկար՝ Աշոտ Պետրոս Բալուլեանէ	

ՄԱՆՈՒԿ ՏԵՇ ՑԱԿՈԲԵԱՆ	
Նկար՝ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՏԱՐԵԳԻՐՔ, Եղիպտոս, 1919	
ՍԱՐԳԻՍ ՏԼՈՎԻԿԵԱՆ	
Նկար՝ Զօրա ԽԱՂԷՆԱՔՐԵԱՆՔ	
ՑԱԿՈԲ ՔԵՀԵԱԱՆ	
Նկար՝ Տիկ. Հայկանուշ Թօփալեանք	
ՊՈՂՈՍ ԹՐՈՔՃԵԱՆ	136
Նկար՝ ՄԵԼԻՒՆՊԵԼ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՔ	
ՆԻԿՈՂՈՍ ՏԼՐՏԼՐԵԱՆ	136
Նկար՝ Մական Տէրտէրեանք	
ԱՐԱՐԱՑԻ ՀԵՐԱՆՆԵՐՈՒՆ ՑՈՒՇԱՐՁԱՆՔ	150
ՃԱԿԱԾԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁ	153
ՀՈԳԵՀԱՆԳՍԵԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԿԻՊՐՈՍԻ ՄԼՋ	154
ԼԿԳԻՄՆԱԿԱՆՆԵՐ ԶԼՅԹՈՒՆԻ ԱՊԱՔԻՆԱՐԱՆԻ ՄԼՋ	156
ՀԱՅՖԱՅԼԻ ՊԼՅՈՒԹ ՄԵԿՆՈՂ ԽՈՒՄԲԵՐԵԼԻ ՄԻՆ	160
Գ. ՎԱՃՏԻ ՍՊԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԵՆԹԱՍՊԱՆՆԵՐԸ	168
Գ. ՎԱՃՏԻՆ ԽՈՒՄԲ ՄԼ ԼԿԳԻՄՆԱԿԱՆՆԵՐ	171
ԼԿԳԻՄՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄՈՒՏՔԲԼ ԿԻԼԻԿԻԱ	181
ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ ԼԿԳԻՄՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ — ԱՏԱՆ	183
ԳՈԼ ՕՐՏՈՒ — ԱՏԱՆ	184
ԳՆԴ. ԷՏՈՒԱՐՏ ՊՐԼՄԾՈՆ	198
ՓՈՂԱՀԱՐՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲԲԼ	203
ԼԿԳԻՄՆԻ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲԲԼ	205
ԱՏԱՆԱՑԻ ԿԱՆԱՎԱՐՁԱՄՈՒՆՔ	215
ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ	235
ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐԹՆԵԱՆ	239
ԶՕՐ. ՃԻՒԼԻԼՆ ՏԻՒՖԻԼՈ	272
ՊԱԼՏԱՍԱՐ ՕՏԱՊԱՇԵԱՆ	281
ՄԱՐԱՇԻ ԿԹԻՒՆԵՐՈՒՆ ՄԱՄԱԿՑՈՂ ԽՈՒՄԲ ՄԼ	
ԼԿԳԻՄՆԱԿԱՆՆԵՐ	289
ԶՕՐ. ԿՈՒՐԾ	373
ԶՕՐ. ԿՈՒՐԾՅԻ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆՔ ԱՏԱՆ	378
ԹՈՒՐՔԵՐԼԻ ԳՐԱՆՈՒԱԾ ԹՆԴԱՆՈԹԲ	379
ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԽՍՉԵՐՈՒ ՄԱՏՈՒՑՈՒՄ	381
ՑՈՒՑԱՅԱՆԴԻԼ ԱՏԱՆԱՑԻ ՄԼՋ ՎԵՐՁՆԱԿԱՆ	
ԶԻՆԱՐՁԱԿՈՒՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ	383
ՀԱՃՄԱՆԴԱՄ ԼԿԳԻՄՆԱԿԱՆՆԵՐ	386
ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹԱՐԴԻԿՈՍ ԽԱՊԱՑԵԱՆ	403
ԲԹՆԱԳԱՂԹ — ԱՏԱՆ	412

ՕԺԱՆԴԱԿՈՂ ԼԻԳԻՈՆԱԿԱՆՆԵՐ
ՏԵՂ. ՎԱՀԱՆ ՓՈՐԹՈՒԿԱԼԵԱՆ
ՀԱՅԿԱԶ ԱՂԱՅԻԿԵԱՆ
ԵՆԹՎՔ ԱՇՏԱՐԱԿԵՆՑ
ԳԱՄՆԻԿ ՄՈՒՄՃԵԱՆ
ՄԱՐԳԻՍ ՆԱՃԱՐԵԱՆ
ՄԱՆՈՒԿ ՊԱՂԱՍԱՐԵԱՆ (ԿԱՆ)
ՕՆԻԿ ՄԻՆԱՆԵԱՆ
ՇԱՐԱՄ ՄՏԵՓԱՆԵԱՆ
ՑՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԼԲԻԼԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Սոյն հատորին հրատարակութիւնը կը զուգաղիպի 1915-ի Մեծ Եղեռնի Յիսոնամեակին. եւ իրօք պատեհ էր, քանի որ այդ թուականին եւ յաջորդ երկու, երեք տարիներու միջոցին Հայոց բնաշխարհին մէջ պատահած ահաւոր դէպքերէն պիտի յառաջանային հետագայ էջերուն մէջ նկարագրուած եղելութիւնները :

Գաղանաբարոյ թուրքերը Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը յարմար առիթ զտնելով՝ հրէշային ծրագրի մը համաձայն վայրագօրէն յարձակեցան արեւմտահայ խաղաղ ու անպաշտպան ժողովուրդին վրայ եւ զարհուրելի չարդերով, կոտորածներով, զանգուածային տեղահանութիւններով եւ այլ անլուր բարբարոսութիւններով ջանացին բնաջնջել զայն ամբողջապէս : Աննախընթաց, սոսկալի ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ էր որ անգթօրէն ի գործ դրուեցաւ :

Պարզուեցաւ հայրենի երկիրը, քանզուեցան պապենական տուններն ու շչնքերը, թալանուեցան ամէն ինչ, կեանքը դադրեցաւ ու մահը իշխեց համատարած : Մօտ մէկ ու կէս միլիոն հայեր, այլ եւ կին, տարեցներ ու մանուկներ նահատակուեցան :

Թրքական գեհենէն վերապրողները ցրուեցան ի սփիւռս աշխարհի՝ իրենց թշուառ գոյութիւնը շարունակելու օտար երկինքներու տակ, այլ աննկուն կամքով վերստին իրենց մէջ-քը շտկելու եւ ոտքի կանգնելու : Եւ այնպէս ալ եղաւ :

Հայկական այս Մեծ Ողբերգութեան հետ կապուած է իրապէս ներկայ Պատմական Յուշագրութիւնը զոր հեղինակը՝ նախկին լէպէռնական Տիգրան Յ. Պօյաճեան, «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԷՊէՌՆԸ» կոչած է, եւ իրաւամբ, վասն զի Հայ լէպէռնական-ներուն հայրենասիրութեան եւ քաջագործութեանց վաւերական արձանագրութիւնն է : Ամէն կողմէ տարագիր Հայ կորիճ-ները արզար վրէժով լեցուած, զունդագունդ զացին նետուեցան առաջ, մեր ցեղին անարդ թշնամիին դէմ կոռւելու պատերազմի դաշտին վրայ եւ յաղթական ելլելու : Կամաւորներ

էին անոնք, այդ հերոսները՝ ազգին նուիրուած ու պատրաստ իրենց կեանքը դոհելու՝ ախրանալու համար հայրենի մեփական հողերուն :

Թուրք կառավարութեան յղացած մեծագոյն Ոճիրին զործադրութեան դրուելէն քիչ յետոյ, 1915-ին կազմուեցաւ Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը, Պօղոս Փաշա Նուօղարի նախագահութեամբ, հետապնդելու համար հայոց ազգային իրաւունքները Դաշնակից Պետութեանց դիտութեամբ, համաձայնութեամբ և քաջալերութեամբ :

Հայութեան մնացորդացը ամէնուրեք նշանակէտ ըրաւ մեր պատմական երկրամասերուն ազատագրութիւնը, յուսադրուած մանաւանդ Թաշնակիցներուն խոսաւումներէն թոյլ տալու հայ գինուորներուն Կիլիկիոյ և Հաւանօրէն նաեւ Հայաստանի հարաւային արեւմտեան սահմաններուն զրաւումը պատերազմի վերջաւորութեան, Ֆրանսայի հսկողութեան ներքեւ :

Հայ ժողովուրդը խանդավառուեցաւ և «Ազգային Միութիւն» անունին տակ Եղիպատոսի, Ֆրանսայի և Ամերիկայի մէջ քաղաքական կազմակերպութիւնները, և կեղեցիները, բարեսիրական հաստատութիւնները և այլ խմբաւորումներ միացան ազգային գերազոյն նպատակներուն համար միակամ և համերաշխ զործելու :

Յայտնի եղաւ, որ հայոց գրական մասնակցութիւնը զինուուրական զործողութեանց մէջ թուրքին դէմ պիտի նպաստէր Կիլիկիոյ ազատագրութեան, ուստի հայկական չոկատի մը կազմութեան պաշտօնապէս հաւանութիւն կը տրուի, որուն կը միանայ նաեւ փոքրաթիւ խումբ մը Սուրբիացիներէ բաղկացած, նոյն թշնամիին դէմ կռուելու համար : «ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼՀԹԻՑԻ» (Légion d'Orient) կռուեցաւ այդ զինուորական խումբը՝ Ֆրանսացի սպաներու զեկավարութեան տակ : Մօտ 3000 հայ կամաւորներ, որոնցմէ զգալի թիւ մը հռչակաւոր Մուսա-Տաղի հերոսներէն, Եղիպատոսէն, Ֆրանսային և Ամերիկային հետզհետէ կը հաւաքուին Կիպրոս իրբեւ մարդագամ :

1918 թիւի գարնան Լէզէննական մարզուած զօրքը կ'անցնի Փոքր-Մայիս ու ժամանակ մը Զրանցքին շուրջերը մնալէ հուք՝ կը յառաջանայ դէպի Պաղեստին, ուր անդլիացի ընդհա-

նուր հրամանատար Զօր. Ալէնպի կը պատրաստուէր վճռական յարձակողականի մը, վերջնականալէս չախչախն թիւնու համար թրքական բանակը գերման հրամանատարութեան տակ: Զինուորական կեղրոնացումը լրացած էր:

Յարձակման թուականը որոշուած էր Սեպտեմբեր 19 եւ որուն պիտի մասնակցէր Արեւելեան Լէզէոնը եւս: «Ուրախ է հայ զինուորը, կը զրէ Պօյաճեան, թէեւ մտածկոտ: Անոր աշքերուն մէջ կարելի է տեսնել հայ ցեղին զարաւոր տառապանքն ու վրէժինդրական ողին: Վազը ան պիտի չափուի իր անագորոյն ոսոխին հետ, պիտի ողեանէ զայն եւ անոր զիակին վրայէն անցնելով պիտի քալէ դէպի յաղթութիւն, դէպի անմահութիւն»:

«Երարայի Դիւցազնամարտը» Գլխուն տակ աղջու բառերով նկարուած է հայ քաջարի զինուորներուն յարձակումը եւ մզած յաղթական ճակատամարտը թուրքերուն դէմ, որոնք ամբողջ օրուան մը զրեթէ անընդհատ կախներէ ետք անկարող դիմագրելու՝ զիշերանց փախուստի կը դիմեն ծանր վնասներով: Տրոփուն սիրառով եւ արդար հպարտութեամբ կը կարդանք արդ տողերը որոնք կը ցոլացնեն հայ մարտիկներուն քաջութիւնն ու հայրենասիրական ողին: Պազեստինի անապատին մէջ բարձրացած անծանօթ, աննշան բլուր մը ԱՄԱՐԴԱ անունը կրող՝ ոսոխին հետ չափուելու ուղղմավայրը հանդիսացաւ ու յաւէտ յիշատակելի պիտի մնայ հայկական տարհզութեան մէջ:

Իրեւ հետեւանք Սեպտեմբեր 19ի եւ յաջորդ օրերու յաղթանակներուն՝ թրքական ամբողջ ճակատը Միջերկրականէն մինչև Մեռեալ Ծով քայլքայուած էր: Դէպի Կիլիկիա առաջնորդող ճամբանները շուտով պիտի բացուէին հայ լէզէոնականներուն առջեւ:

Չուշացաւ թուրքիոյ պարտութիւնը: 1918 Հոկտեմբեր 31ին կը ստորագրուի Զինադադարը, որով եւ պատերազմական զործողութիւնները կը վերջանան: Ֆրանսական իշխանութեան եւ հայ Ազգային Պատուիրակութեան միջեւ կայացած համաձայնութեամբ հայ Լէզէոնականներուն իրաւունք արուած էր զրաւելու Կիլիկեան ամբողջ հողամասը: Աւստի «Արեւելեան Լէզէոն» անուանակոչումը եւս կը փոխուի «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼէԳէՇ»ի:

Փոխաղբութեան զանազան միջոցներով հայ զինուորները կը հասնին Կիլիկիոյ սահմանները եւ կը յառաջանան դէպի ներսէրը, Փրանսական հրամանատարներու կարգադրութեամբ: Մեր քաջարի կամաւորները ոտք դնելով հայրենի սրբազան հողին վրայ «անոր անդիմադրելի սիրոյն եւ կարօտին աղեցութեան տակ զըմիթէ զգայազիրկ զինովութեան նոսպաններ կ'անցընէին», ինչպէս նկարագրած է ականատես Լէգէոնական մը, զոր կը յիշէ զիրքիս հեղինակը:

Կիլիկիոյ ժողովուրդը առ հասարակ զօտեպնդուած Լէգէոնականներու ներկայութենէն եւ Փրանսացի բարձրաստիճան զինուորականներու արտայայտութիւններէն համոզուած էր, թէ «ասպետական» Ֆրանսան երեք պիտի չըքէր հայը: Իրականութիւնը, զժբախտաբար, շուտով պիտի զար «Հայկական Կիլիկիա»յի մը երազը ցրուելու: «Հայ Լէգէոնականներու կազմէ Կիլիկիոյ զբաւման առաջին օրերուն թուրքերը բոլորովին յուսալքուած էին»: Երկար չտեւեց, սակայն, այդ կացութիւնը երբ Փրանսացի պատասխանատու պաշտօննեաններ թուրքերու հանդէպ բարեացակամ վերաբերում ցոյց տալ սկսան: Մեր թշնամին, ինչպէս միշտ նման սպարազաններուն՝ դիտցաւ վարպետորէն չահազործէլ իրեն ի նպաստ եղած այս դիմափոխութիւնը, որ միանդամայն վնասակար էր մեզի: Նոյն իսկ տեղ տեղ ծագած խոռովութիւններուն համար Փրանսացինները յանցաւոր կը հանէին հայրը եւ զանոնք պատժի կ'անթարկէին անիրաւաբար:

Կիլիկիոյ զբաւումէն ետք, քանի մը ամիսներու ընթացքին՝ հարիւր հազարէ աւելի զաղթականներ — զլխաւորաբար Սուրբիոյ եւ Արարիոյ անապատներէն — Փրանսացիններուն որոշումով, քաջալերութեամբ եւ կարգադրութեամբ փոխաղբուեցան Կիլիկիոյ զանազան քաղաքներն ու զիւղերը: Թրքական արհաւերքներէն ճողովրած էէք թափառականները, զուցէ միամտութեամբ, ապահով կը զգային որ այլ նւս պիտի չ'ենթարկուին չարգի, հալածանքի իրենց վերագտած հայրենիքին մէջ: Հետազայ դէպքերը բիրտ իրականութեամբ ի դեւ պիտի հանէին անոնց յոյսերը:

Լէգէոնականները Կիլիկիան զբաւած էին այն խոր հաւատքով ու համոզումով որ հոն պիտի հաստատուէր հայկական պետութիւն մը եւ իրենք պիտի կազմէին կորիզը հայկական բանակին: Ու հիմա կը տեսնէին, թէ չարաչար խարուած

էին եւ թէ իրենք զոհերն էին մեծ Պետութեանց զգուելի շահա-
դիսութեան եւ մըցակցութեան։ Դժուար չէր հաստատել թէ
փոփոխութիւններ տեղի ունեցած էին Փրանսական արտաքին
քաղաքականութեան մէջ Կիլիկիոյ Հարցին վերաբերմամբ։
Ֆրանսացի զինուորականները՝ որոնց ենթակայ էին մեր զին-
ուորները, բնականաբար Փարիզէն ստացած Հրահանգներուն
համաձայն պիտի շարժէին եւ այդ Հրահանգներուն իմաստն
էր Հայերը եւ Հայերուն արուած խոստումները մոռնալ եւ
Թուրքերուն հետ վաղեմի բարեկամութիւնը վերահաստատել։
Ֆրանսական շահերը այդպէս կը պահանջէին։

Միւս կողմէն Մուսթաֆա Քէմալ Թուրքիոյ Պետութեան
զեկը ձեռք առած՝ ողի ի բոխն սկսած էր երկիրը մաքրել օտար
զինուորական ուժերէն։ Աւշադրութիւնը դարձուցած էր նաև
Կիլիկիոյ կողմը ուր Քէմալական Հրոսակներ կը յարձակէին
զիւղերու եւ քաղաքներու վրայ սպաննելով եւ խուճապի մատ-
նելով բնակիչները։

Մարաշ, Հաճըն, Այնթապ եւ ուրիշ կարեւոր քաղաքներ
պաշարուեցան եւ գրաւուեցան տասնեակ Հաղարաւոր Հայ
կեանքերու կորուստով։

Այս դէպքերու միջոցին Միհրան Տամատեան՝ որպէս Լիա-
զօր Ներկայացուցիչ Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրա-
կութեան (բազկացած Հայաստանի Հանրապետութեան եւ
Հայ Աղղային Պատուիրակութիւններէն) կը զրկուէր Կիլիկիա,
ուղղութիւն տալու Համար Հայկական Լէզէռնին եւ տեղական
ազգային գործիչներուն Հայ գատին վերաբերմամբ։ Այդ ան-
ցիներ հայրենասէրը բուռն ընդդիմութեան կը հանդիպի
Փրանսական իշխանութեանց կողմէն միանդամայն կը ձախո-
ղի իր յարատեւ ջանքերուն մէջ յօդուտ Հայկական իրաւունք-
ներուն։ 1920, Նոյեմբեր 20 թուականով Ազգ։ Պատուիրակու-
թեան Ներկայացուցած տեղեկազրին մէջ, որ պատմական ար-
ժէք ունի, նշանակալից են Տամատեանի հետեւեալ սողերը ի
մասին Կիլիկիոյ Հայ կամաւորական բանակին, որուն կը զր-
ցուէր Հարկ եղած օժանդակութիւնը Փրանսական զինուորա-
կանութեան կողմէ։ «Այս ամենուն պատճառը միշտ պէտք է
փնտուել Թուրքերուն Հաճելի ըլլալու, զանոնք չիւրտչեցնելու
Փրանսական սեւեռուն քաղաքականութեան մէջ որ սկիզբէն
մինչեւ վերջը այս երկրին մէջ տեղի ունեցած բուռ չարիքնե-
րուն ամենազլիւաւոր աղբիւրն է եղած»։

Անհերքելի իրողութիւնը այն էր որ հայ լէզէռնականին, հայ մարտիկին եւ համայն հայ ժողովուրդին դերագոյն զո-հողութիւնները շահագործումի առարկայ եղած էին։ Մեր ազգային իրաւունքները միանդամայն ոտնակոփ եղան դիւա-նազիտական հակամարդկային դաւազրութեամբ եւ արդարու-թեան ձայնը խեղդուեցաւ վերջնականապէս։ Կիլիկեան դէպ-քերը խլած էին մեզմէ 30,000 զոհեր։

Հայկական լէզէռնը կազմալուծուած արագօրէն կը ցըր-ուէր։ յառաջ կը թերեմ Պօյաճանի տպաւորիչ խօսքերը՝ «Ու ահա այսպէս զլիսիկոր կը հեռանային լէզէռնականները մէկիկ, մէկիկ, խումբ, խումբ յուսալքուած եւ գառնացած։ Կը հեռա-նային այն հողէն զոր իրենց զինակիցները եւ անոնցմէ առաջ հարիւր հազարաւորներ, վեց զարերու ընթացքին ոռոգած էին իրենց արիւնով։ Կը մեկնէին իրենց երազները խորակուած, իրենց ակնկալութիւնները ջարդ ու փշուր եղած, իրենց վստա-հութիւնը վատարար շարաչահուած»։

1921 Հոկտեմբերին Քէմալական Անդարայի կառավարու-թեան հետ կնքած Դաշինքով Ֆրանսան պիտի լքէր Կիլիկեան, Թուրքիոյ սահմանները թերելով մինչեւ Աղեքսանտրէթի դուռը։

Կիլիկեան աղէտահար բեմին վրայ վերջին վարագոյրը իջ-նելու մօտ էր։ Ակներեւ էր որ Ֆրանսա որոշած էր Կիլիկեոյ հայութիւնը լքել իր բախտին ու հեռանալ։ Իր տարարախտ ժողովուրդին Հովուապետը՝ Սահակ Կաթողիկոս արտասուա-լից աչքերով կը ստիպուի թողուլ հայրենի երկիրը ու պահ-գրխտանալ Սուրբոյ սահմանները։ Զափազանց սրտասուէ է այն նամակը զոր զրած էր Աղեքսանտրէթ հասնելուն 1921ի վերջերը Ազգային Պատուիրակութեան ուղղուած նկարագրե-լով Կիլիկեոյ հայ բնակչութեան յուզումնալից վիճակը Փրան-սացոց մեկնումին առթիւ։ Ոեւէ խոստում, հաւաստիացում իշխանութեանց կողմէ անկարող էին մեղմելու կամ բառնալու իրենց վախը դարձեալ Թուրքին հետ մնալու. եւ ո՞վ կընար զիրենք մեղադրել։

Եւ ահա կրկն արտազադթը։ Մէկը միւսին ետեւէն ձգե-ցին տունն ու տեղը եւ հազարաւորներ տարազրութեան ճամ-րան բռնեցին։ Կիլիկեան ամբողջութեամբ պարզուեցաւ բոլոր հայերէն։

Այս եղաւ ահա կիլիկելն ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ մեր ժամանակներուն :

Մեծապէս գնահատելի է Տիգրան Յ. Պօյաճեանին սոյն ստուար, խղճամիտ աշխատութիւնը՝ զրուած պատմութեան համար : Անիկա ոչ մէկ ջանք չէ խնայած զայն արժանի ընելու համար մեր հերոսներուն, մեր նահատակներուն եւ մեր հայրենասէր սքանչելի հայ ժողովուրդին :

ՄԻՀՐԴԱԾ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

Նիւ Ենրիկ,

Ապրիլ 30, 1965

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՑՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՏԻԳՐԱՆ Յ. ՊՈՅԱՃԵԱՆ

Ա. ՍԿԻԶԲՆ ԵՐԿԱՆՑ

ԹՌԻԱԼԱԿԱՆ . Յունիս 28, 1914

ՎԱՅՐ . Սարահաջորդ , Պօսնիա

ԶՈՀԵՐ . Արքիպուքս Ֆրանց Ֆէրտինանտ — Աւստրօ-
Հունգարիոյ զահաժառանդ իշխանը և իր կինը՝
Դբուհի Հոհենալբերկ .

ՈՃՐԱԳՈՒՐԾ . Կավրէօ Փրինդիփ , Սերպիացի ուսանող մը :

Ահա այն դէպքը՝ որ 1914 Յունիս 28-ին սկիզբը դրաւ
Համայնքարհային մեծ պատերազմի մը որու ընթացքին ջարդի
և տարագրութեան ենթարկուեցան մօտ երկուք և կէս միլիոն
անմեղ ու խաղաղասէր Հայեր , տալով մէկ ու կէս միլիոնի
հաւասարող նահատակներ :

Հակառակ Անդրիական , Ռուսական և Ֆրանսական կառա-
վարութեանց լուրջ ջանքերուն , որպէս զի խաղաղ միջոցներով
և արդար հատուցումով լուծում տրուի այդ գժրախստ հարցին ,
Աւստրօ-Հունգարական կառավարութիւնը , Գերմանիոյ քաջա-
լերութեամբ ու պնդումով , ծանրակշիռ վերջնադրով մը , բա-
ցարձակ անձնատուութիւն պահանջեց Մերպիոյ կառավարութե-
նէն , ու երբ վերջինը մերժեց իր պետականութեան կորուս-
տը հետապնդող առաջարկը , ենթարկուեցաւ անմիջական յար-
ձակումի , որով բռնկեցաւ խարոյի մը՝ որ սպառնաց կլանել
ամրող քաղաքակիրթ աշխարհը :

Կողմերը յատակ էին : Կեղրոնական պետութիւններն էին
Գերմանիա և Աւստրօ-Հունգարիա որոնց հետզհետէ միացան
Պուլկարիա և Թուրքիա : 1915 Մայիս 4-ին Խտալիա քաժնուե-
ցաւ կեղրոնական պետութեանց խումբէն և նոյն ամսոյն 23-
ին պատերազմ յայտարարեց Աւստրօ-Հունգարիոյ զէմ , միա-
նալով Անդրիոյ , Ֆրանսայի և Ռուսիոյ , իբր մաս Դաշնակից
Համաձայնական պետութեանց : Ասոր յաջորդեցին Թումանիա ,
1916 Օգոստոս 27-ին և Յունաստան , Նոյեմբեր 28-ին : 1917
Ապրիլ 6-ին Միացեալ նահանգաց նախազահ Աւարօ Ռէիլուըն
յայտարարեց թէ պատերազմական վիճակ գոյութիւն ունի Ա-

մերիկայի եւ Գերմանիոյ միջեւ, եւ Դեկտ. 7-ին՝ Ամերիկայի եւ Աւստրօ-Հունգարիոյ միջեւ։ Իսկ Օդոսոսոս 14-ին Զբնաստան պատերազմ յայտարարեց Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ դէմ։

Թուրքիոյ մուտքը պատերազմին մէջ ընդդէմ Դաշնակիցներու խիստ ծանր երկրնարանքի մը առջեւ կը դնէր հայ ժողովուրդը։ Իր բնակավայրին մէջ հայր պարտ էր հաւատարիմքաղացիի պարկելու գերին մէջ մնալ, ինչ որ ալ ըլլային իր հակումները կոռուող կողմերու մասին։ Իր պատիւին, ինչքին ու կեանքին պաշտպանութեան համար իսկ ոճառք չէր որ ըմբռոստի ամենազոյն կասկածը ներշնչէր այն պետութեան, որուն իրը հպատակ կը պահէր իր գոյութիւնը։

Այդպէս չէին մտածեր, սակայն, Թուրքիայէն դուրս, մասնաւորապէս կովկասի մէջ ապրող հայերը, որոնք զիտէին իրենց արենակիցներու վրայ զործազրուած ահաւոր խժգծութիւնները, զարերու ընթացքին։ Անոնք վսահ էին որ Դաշնակիցները պիտի յաղթանակէին եւ կեղրոնական Պետութիւնները, որոնց չարքին եւ Թուրքիա, պիտի պարտուէին։ Կասկածչունէին նաև որ այս պարտութենէն պիտի ծնէր հայ ժողովուրդի աղատութիւնը։

Կաղմուեցան կամաւորական գունդեր որոնք միացան Թուրքական ճակատի վրայ կոռուող Ռուսական զօրքերուն։

1914 նոյեմբեր 12-ին, Միացեալ Նահանգաց Պոստոն քաղաքի մէջ չորս քաղաքական կուսակցութեանց, — Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւն, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւն եւ Հայ Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցութիւն —, ներկայացուցիչներ բազկացած Միջկուսակցական Խորհրդաժողով մը՝ մնայուն Ազգային Մարմնոյ մը իր նպատակ ու գործունէութիւն որդեգրեց հետեւեալ բանաձեւը։

ա. Օդնել այժմ իսկ երկրի մէջ կոռուող խումբերուն։

բ. Զինեալ շարժում առաջ բերել, երր կարելի ըլլայ դաշնակից պետութեանց հաւանութիւնն ու օժանդակութիւնը ստանալ, եւ

գ. Դիւանազիտական հետազնդումներ կատարել։

Երբ Ռուսական բանակները մօտեցան Վանի եւ Պիթլիսի, տեղական բնակչութիւնը ապստամբեցաւ տիրող վարչութեան դէմ եւ կարճ ատենուան հերսոսական պայքարէ մը յիտոյ, ստիպուեցաւ փաթչիլ ու նահանջել Ռուսական բանակին հետ, ահաւոր զոհեր տալով, մանաւանդ Պիթլիսի մէջ։

1915-ի Ապրիլ 24-ին Պոլսոյ մէջ մօտ 300 հայ մտաւորականներու ձերքակալութիւնն ու աքսորումը աղդանշանն էր գիւային արարքի մը որ հայ ժողովուրդի ամքողջական բնաջնջուածն ունէր իրը նսպատակ: Շատ չանցած՝ ճիւազային մանրամասնութեամբ պատրաստուած ծրագրի մը գործադրութեան ձեռնարկուեցաւ երկրի մէկ ծայրէն միւսը:

Գրեթէ մէկ ամսուան մէջ երկուք ու կէս միլիոն հայեր բոնադաղթի, զանգուածային ջարդի և ասրադրութեան ենթարկուեցան: Արեւելքէն, Հիւսիսէն ու Արեւմուտքէն դէպի Հարաւ ու անձանօթ վայրեր առաջնորդուող բազում կարաւաններու բաժնուած մարդկային խլեակներ, հետիւոն, մերկ, անօթի ու արիւնուայ, քալեցին աննպատակ, իրենց թիւը օրէ օր նուազած, ճամբուն եղերքին ինկող, ինքզինքնին գետերու յորձանքին յանձնող, ժայռերու զագաթներէն վար նետուող հազարաւորներու մահացումով:

Վերապրոզ Հայութեան վճիռը յստակ էր: Այլեւս զոյութիւն չունէր այն երկիւղը թէ թուրքիոյ գէմ պատերազմիլը, գաւաններու մէջ ապրող հայ ժողովուրդի կեանքին վտանգ կրնար սպառնալ: Գաւաններու մէջ հայ ժողովուրդ մնացած չէր: Ամէն փրճիթ, ամէն տուն, ամէն դիւզ, ամէն աւան, ամէն քաղաք, վիրջապէս ամքողջ երկիրը պարպուած էր իր հայ բնակիչներէն, մարդկային մտքին ու խոճին անըմբոնելի վայրագութեամբ:

Մեր նիւթի սահմանին մէջ չիյնար մանրամասնորէն նկարագրել Հայկական Եղենը, որու մասին գրուածները տասնեակ հազարաւոր էջեր լեցուցած են արդէն: Մեր նսպատակն է միայն սպարզ յիշատակութեամբ մը իրրեւ հիմք ծառայեցնել զայն այն շարժումներուն որ ստեղծուեցան սփիւռքի համայնքներուն մէջ:

Թող ներուի, սակայն, արտապրում մ'ընել 1954-ին Փարիզի մէջ Paul du Veou-ի հեղինակութեամբ հրատարակուած La Passion de la Cilicie (Կիլիկիան Զարչարանքը) գրքէն մի քանի տող միայն:

«Երբ գերմանական հրետանիները պատրաստ կը սպասէին, թուրքերը ծերերու և զունդները կը քաշէին, ակունները կը կոտրտէին և քիթերը կը կտրէին. իրենց յօշոտուած ամուսիններու աչքին առջեւ ողջ ողջ կ'այրէին անոնց կիները, զանոնք պղծելէ յետոյ, և կրակին մէջ կը նետէին զաւակները

այն կիներուն որոնք արդէն կ'այրէին, անոնց երեսին պոռալով. «ահա ձեր առիւծները»: (կջ 53)

Կ. Պօլիսը ձգելէ առաջ, կը գրէ նոյն հեղինակը, Տիկ. Մօրկընթօ, Թալամաթի եւ ինվէրի հետ հարցի մը մասին վէճի կը բոնուի որու բնթացքին ինվէր կ'բաշ. «Ինչո՞ւ կը հետաքրքրուիք Հայերով. դուք Հրէայ էք իսկ անոնք քրիստոնեայ: Ինչո՞ւ չէք ձգեր, որ Քրիստոնեաներուն հետ մեր ուզած եղանակով վարուինք: Վէճի կարիք չկայ այլեւս: Մենք արդէն այդ հարցը վճռականապէս լուծած ենք, այլեւս Հայեր չկան ոչ Պիթլիսի, ոչ Վանի, ոչ Էրզրումի մէջ... Մենք ենք այս երկրին բացարձակ տէրերը. տարագրութիւնը հրահանգուած է գահինքն իսկ կողմէն: Ի՞նչ կարիք կայ այլեւս անոնցմով հետաքրքրուելու. մենք զանոնք փճացուցած ենք: Ա՛լ ամէն բան վերջացած է»:

Բայց ամէն ինչ վերջացած չէր: Բողոքի եւ դատապարտութեան ձայներ կը լսուէին ամէն կողմէ: Գերմանիոյ մէջ Լէփսիուսը, Իտալիոյ մէջ Պապը եւ Օրլանտոն, Անգլիոյ մէջ Լոյտ ձորձը եւ Պալֆուր: Լորտ Սէսիլ յայտարարեց թէ արդարութիւնը պիտի յաղթանակէ: Ֆրանսա՝ Անաթօլ Ֆրանսի բերնով իր ձայնը բարձրացուց — «Հայաստան մեռած է, բայց պիտի վերածնի: Արդարութեան եւ ազատութեան համար կը ուռող մեր բանակներուն յաղթանակէն յետոյ Դաշնակիցները մեծ պարտաւորութիւններ ունին լրացնելիք: Այս պարտաւորութիւններէն ամենէն սուրբը նահատակ ժողովութիւններու կեանքի ապահովութիւնն է: Աւատի անոնք պէտք է երաշխաւորեն Հայաստանի ազատութիւնն ու անկախութիւնը: Նայելով անոր աչքերուն, պարտին ըսել. ‘Քոյր իմ, վեր բարձրացիր’»: Տէշանէլ, Պրիան, Քէմանսօ, Փուանքարէ, Միլրան վերանորոգեցին իրենց նուիրական խոստումը: Տէշանէլ ըստաւ. «Աւելի քան վեց հարիւր հազար հայեր փճացան ահարկու որոդայթի մը մէջ: Ալդաս-Լօրէյնի ազատագրութիւնը մեղի շուտով առիթ պիտի ընծայէ տօնելու նաև Հայաստանի ազատագրութիւնը»: Պրիան աւելցուց. «Առաջին անգամն է որ մեր երկիրը ինքզինք անկարող կը դանէ Թուրքիոյ մէջ հետապնդելու իր քաղաքակրթական առաքելութիւնը եւ դէմ յանդիման կը դանուի դայն կառավարողներու բարբարոսութեան, բայց երբ օրինաւոր փոխհատուցումներու ժամը հնչէ, անիկա պիտի չմոռնայ հայ ազգի չարչարանքներուն փաստերը եւ իր

Դաշնակիցներու համաձայնութեամբ պիտի առնէ անհրաժեշտ քայլերը, անոր ազահովելու խաղաղ եւ յառաջդիմով կեանք Ժը: (1)

Ազագայ դէպքերը ապացուցին թէ որքա՞ն անիմաստ, անբանդակ եւ աննպատակ էին Դաշնակից պետական մեծ դէմքերու խօսքերն ու խոստումները:

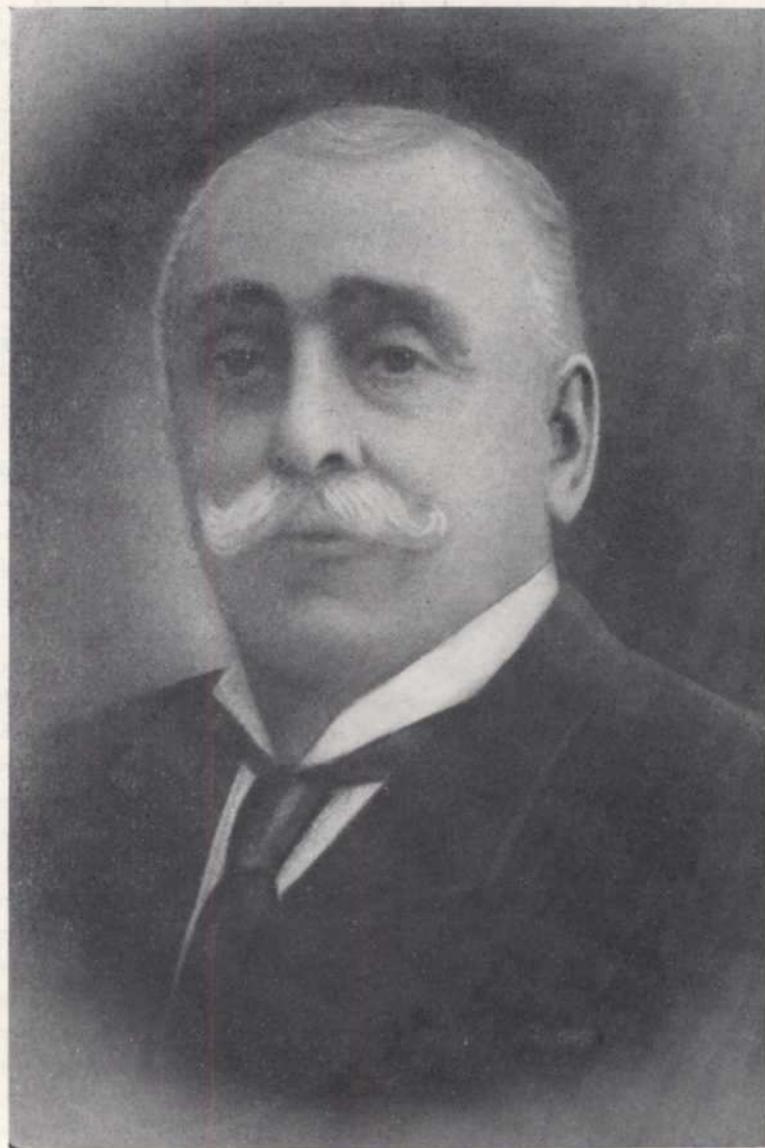
Հակառակ հայ ժողովուրդի ահաւոր կորուստներուն, սակայն, Հայաստանի ազատազրութիւնը ողեւորիչ նշանաբանն հանդիսացաւ վերապրող Հայութեան ամենուրեք: Եկեղեցիներ, քաղաքական կազմակերպութիւններ, բարեսիրական հաստատութիւններ եւ նոյն խոկ տեղացիական միութիւններ ջանք չխնայեցին գործակցութեան դետին մը զանելու եւ միասնաբար հետապնդելու հայուն ազատազրութեան դաշին դաստիարական նուիրական դար:

1915 Ապրիլ 28-ին, երր նոր խմացուած էր ձերբակալումը Պոլսոյ մէջ հայ երեք հարիւրի մօտ մտաւորականներուն, Ամենոյն Հայոց Հայրապետ երջանկայիշատակ Գէորգ Ե. Կաթողիկոս Պօղոս Փաշայ Նուպարին պաշտօն յանձնեց զլիաւորելու ազգային պատուիրակութիւն մը, հետապնդելու համար հայոց ազգային իրաւունքները, Դաշնակից պետութեանց զիտութեամբ, համաձայնութեամբ եւ քաջալերութեամբ: Եւ կազմուեցաւ հայ դատի պաշտպանութեան նուիրուած մարմին մը որ զանակից պետութեանց հետ տեսական յարարերութիւն պիտի մշակէր մինչեւ որ յարմար առիթով մը այդ դատը իր արդար ու արժանաւոր լուծումը գտնէր, յօղուտ բազմաչարչար, կոտորակուած եւ ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հայ ժողովուրդին:

Ազգային Պատուիրակութեան յարդարժան նախագահ Պօղոս Փաշա Նուպարի կատարած հետապնդումներու կարեւոր ներէն մին, եթէ ոչ ամենակարեւորը, եղաւ իր տեսակցութիւնը Լօնտօնի Ֆրանսական Դեսպանատան մէջ, Փօրժ Փիքոյի հետ ի ներկայութեան Մարք Սայքսի: Քստ 1916-ին որդեղրուած համաձայնագրին, Դաշնակից պետութեանց միջեւ, պատերազմի վերջաւորութեան ֆրանսայի հսկողութեան ներքեւ պիտի դրուէին Կիլիկիան եւ Հայաստանի հարաւային արեւմտեան հողերը:

Ստորեւ կ'արտազրենք մանրամասնութիւնները այդ տե-

(1) La Passion de la Cilicie. էջ 56

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐ
Նախագահ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

սակցութեան որուն ընթացքին նկատի առնուեցան հայկական զինուորական ջոկատի մը կազմութեան պայմանները, Ֆրանսական զինուորական ուժերու հրամանին ներքեւ:

Լօնտօնի Ֆրանսական Դեսպանատան մէջ 1916 Հոկտեմբեր 27-ին, սկզբունքով ընդունուեցաւ կազմութիւնը զինուորական խումբի մը, հայերէ բաղկացած, Ֆրանսական իշխանութեան ներքեւ:

Խօսակցութեան ընթացքին Պր. Ժօրժ Փիքո կ'ուզէր գիտնալ թէ ապագային կազմուելիք Արեւելեան լէզէոնին հայ կամաւորներ պիտի հայթայթուի՞ն: Ի պատասխան այս հարցումին Պօղոս Փաշա կը յայտարարէր որ հայեր միշտ պատրաստ են կամաւորներ տալու, պայմանաւ որ անոնց թափած արբիւնը ապահովէ ազատազրութիւնը իրենց հայրենիքին: Ան կ'աւելցնէր թէ կարեւոր թիւով կամաւորներ տրամադրելի պիտի ըլլան այն ատեն միայն երր իրենց տրուի այն երաշխաւորութիւնը թէ պիտի կոռուին իրենց գարաւոր թշնամիին դէմ իրենց մայր հողի ազատազրութեան համար: Ճիշդ է որ Ֆրանսական բանակի հայ կամաւորները երկու տարիէ ի վեր է որ կը կոռուին Արեւմտեան ճակատին վրայ, սակայն կարելի է խորհիլ որ, երր ձեռընտու պայմաններ ներկայանան, օտար երկիրներու մէջ ընակողներ միայն Հայաստանի համար կոռուիլ ուղեն:

Պ. Փիքո այդպիսի երեւոյթ մը չառ բնական կը զանէ եւ կուտայ իր համաձայնութիւնը: Սակայն, ամէն թիւրիմացութիւն արզիւելու համար, կ'ուզէ վստահ ըլլալ թէ Թուրքիրու դէմ կոռուելու նպատակաւ, Սուրիոյ մէջ, կամ Զմիւռնիոյ կողմերը կամ նոյնիսկ Պալբաններու մէջ հայ կամաւորներու ցամար հանուիլը ներկայ հասկացողութեան համաձայն պիտի ըլլայ:

Հայ Պատուիրակութեան նախագահը կը պատասխանէ թէ նպատակը Հայաստանի ազատազրութիւնն ըլլալով, իրը ոազմական անհրաժեշտութիւն՝ ցամաքում մը Սուրիոյ կամ Փոքր Ասիոյ մէջ, ապահովաբար կը դոհացնէ իր պահանջները: Պալբաններու պարագան կրնայ չափով մը կասկածելի ըլլալ:

Պ. Փիքո համաձայն կը զանուի եւ կ'աւելցնէ թէ իր հարցումը ուրիշ նպատակ չունէր բայց եթէ յստակ ընծայել այդ կէտը՝ ամէն թիւրիմացութիւն արզիւելու համար:

Յետ այնու, ինքնավարութեան հարցի մասին խօսք կ'ըլլայ: Արակս զի կամաւորներուն ուզդուելիք կոչը գորաւոր ըլլալ:

լայ եւ արդիւնքը աւելի նպաստաւոր, Պատուիրակութեան նախադահանքը կ'ըսէ որ իրեն պէտք է արուի այն երաշխիքը՝ թէ երբ պատերազմի վերջաւորութեան Ֆրանսա Կիլիկիան զրաւէ — Դաշնակիցներու միջեւ վերջերս զոյացած համաձայնութեան ճշգորոշած սահմաններուն մէջ — հոն պիտի հաստատուի ինքնավար Հայաստան մը, հարաւորութիւն տալու հայ ժողովուրդին ինքզինք զարգացնելու եւ հայ պետականութիւն մը հաստատելու՝ Ֆրանսայի հոգատարութեան ներքեւ:

Պ. Փիքօ այդպիսի ապահովութիւն մը ակնկալելու իրաւունք կուտայ Պօղոս Փաշային:

Իր եղբակացութիւն կը զոյանայ այն համաձայնութիւնը որ Պատուիրակութեան նախադահանք հեռազրէ Եղիսպոս իր որդւոյն՝ կիրարկելու ամէն անհրաժեշտ միջոց՝ քաջալերելու համար կամաւորներու արձանագրութիւնը, յայտնելով անոնց որ ստացած է այն երաշխաւորութիւնը թէ Դաշնակիցներու յաղթանակէն յետոյ, հայոց բաղձանքները ամբողջական զոհացում պիտի գտնեն:

Իր ամփոփում կ'որոշուի.

1. Որ կամաւորները ո՛չ Ֆրանսական, ո՛չ ալ Եւրոպական ուրիշ ճակատներու վրայ պիտի կոռուին, այլ միայն ու միայն Ասիական թուրիոյ մէջ պիտի զործածուին՝ իրենց զարաւոր թշնամիին դէմ պատերազմելու եւ ապատազրելու իրենց մայրենի հողը;
2. Որ՝ Ֆրանսա, Դաշնակիցներու յաղթանակէն յետոյ, պիտի նուիրուի Կիլիկիոյ ինքնավարութիւն ապահովելու զործին, իր հոգատարութեան ներքեւ:
3. Որ՝ հետեւնալ հեռազիրը, Պօղոս Փաշայի կողմէ Եղիսպոսի իր որդւոյն ուղղուած, ծածկադիր պիտի զրկուի Արտաքին Գործոց նախարարի ձեռամբ:

Հոկտեմբեր 27, 1916

Առաքէլ Պէյ Նուզար, Գահիրէ

Կը հաստատեմ կամաւորներու հարցին առընչութեամբ Հոկտեմբեր 6 թուակիր նամակս, որմէ յետոյ ստացած եմ պաշտօնական երաշխաւորութիւն՝ թէ Դաշնակիցներու յաղթանակէն յետոյ մեր աղդային բաղձանքները զոհացում պիտի գտնեն, պարտականութիւն կը զնեմ վրադ ձեռք առնելու միջոցներ, քաջա-

լերելու և զիւրացնելու համար արձանագրութիւնը
առաւելագոյն թիւով կամաւորներու, վերոյիշեալ նա-
մակիս մէջ թելաղրուած զգուշաւոր կերպերով և ան-
հրաժեշտ նկատուած ուրիշ նախազգուշութիւններով:
Պիտի վերադառնամ Փարիզ:

ՆՈՒՊԱՐ

Պր. Փիքօ և Սըր Մարք Սայքս յայտնեցին իրենց լիակա-
տար համաձայնութիւնը բոլոր կէտերու մէջ:

Դրական արդիւնք մը ձեռք ձգուած էր ի նպաստ հայկա-
կան զինուորական ջոկատի մը կաղմութեան: Կը թուի, սա-
կայն, որ նման պահանջներ եղած էին նաեւ ուրիշներու, մաս-
նաւորապէս Սուրբացիներու կողմէ:

Մեզի անծանօթ են տեղի ունեցած գաղանի բանակցու-
թեանց մանրամասնութիւնները, և առ այդ Ֆրանսական կա-
ռավարութեան կողմէ ձեռք առնուած քայլերը, որոնց չնորհիւ
կաղմուեցաւ Արեհելելելն Լէֆէլն անունով զինուորական
խումբ մը առաւելապէս Հայերէ և փոքրաթիւ Սուրբացիներէ
բաղկացած:

Հոկտեմբեր 27-ին Լօնտօնի մէջ տեղի ունեցած վերոյիշ-
ւալ տեսակցութենէն մէկ ամիս յիսոյ, այսինքն 1916 Նոյեմ-
բեր 26-ին, Ֆրանսական կառավարութիւնը Արեհելելելն Լէ-
ֆէլնեի կաղմութեան համար որդեգրեց հետեւեալ պայման-
ները.

Ա. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ֆրանսական կառավարութիւնը որոշած է դրապէս քաջա-
լերեւ հայ և սուրբացի ժողովուրդներու՝ թուրքին դէմ պայ-
քարելու բազմանքները:

Հետեւաբար՝ Պատերազմական Նախարարութիւնը, Նոյ.
15, 1916-ին, որոշած է ստեղծել Արեհելելելն Լէֆէլն մը որ
կաղմուած ըլլայ Օսմանեան ծնունդ ունեցող մարդոցմով՝ զին-
ուորագրուած կամաւոր արձանագրութեամբ:

Այս լէպէսին ծախքերը պիտի հողացուին Ֆրանսայի կող-
մէ, սակայն լէպէսնականները օժանդակ զինուորներ ըլլալով,
մաս պիտի չկազմեն Ֆրանսական բանակին, և արկածի պա-
րագային ոչ մէկ հատուցում կամ դաղարման ոռճիկ պիտի
ստանան:

Արեւելեան ԼՀԳԵՌՆԵՐ պիտի զեկավարուի ֆրանսացի սպաներու և ենթասպաներու կողմէ որոնց կրնան կցուիլ լէցէռնականներու շարքերէն առնուած օժանդակ պաշտօնեաներ :

ԼՀԳԵՌՆԵՐ պիտի հաստատուի կիպրոսի մէջ :

ԼՀԳԵՌՆԵՐ նալատակուած է մասնակցիլ Ասիական Թուրքիոյ մէջ տեղի ունենալիք գործողութեանց և պիտի դրուի Սուրբիոյ Նաւային Զօրաբաժինը զլիսաւորող Ծովակալի բարձր հրամանատարութեան ներքեւ :

ԼՀԳԵՌՆԵՐ իր արտօնագիրը պիտի ստանայ Պատերազմական Նախարարութենէն :

Բ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

ԼՀԳԵՌՆԱԿԱՆՆԵՐԸ պիտի խմբաւորուին մասնաւոր դունդերու մէջ ըստ ցեղի և կրօնքի :

Գ. ԶԻՆՈՒՐԱՎՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Արեւելեան ԼՀԳԵՌՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ պինուորագրութիւնը բացառապէս պիտի ըլլայ Հայ, Սուրբացի կամ Արար կամաւորներու արձանագրութեամբ :

Արձանագրուիլ փափաքող կամաւորներ պիտի ներկայանան .

1. Մարսէլի կամ Պօրտոյի արձանագրութեան գրասենեակները, իսկ Ֆրանսացի մէջ բնակողներ Փարիզի կեղրոնական գրասենեակը :

2. Փօրթ Սայիմի Ֆրանսական Հիւպատոսարանը, կամ ԼՀԳԵՌՆԻ Հրամանատարին զրասենեակը կիպրոսի մէջ, եթէ անոնք Արեւելքէն կուզան :

ԼՀԳԵՌՆԱԿԱՆՆԵՐ պարտին .

ա - Ներկայացնել բարի վարուց վկայական մը, եթէ ֆրանսացի մէջ կ'ասպրին :

բ - Ներկայացնել վկայագիր մը իրենց ապրած երկրի Ֆրանսական Հիւպատոսէն, որ պիտի հաստատէ անոնց պատուաւորութիւնը, կամ, ի բացակայութեան այդպիսի վկայագիր մը, համազօր թուղթ մը՝ Ֆրանսական Կառավարութեան կողմէ ճանչցուած Հայ և Սուրբացի Յանձնաժողովներու նախադաշին ստորագրութեամբ :

Կիպրոսի մէջ ուղղակիօրէն արձանագրուիլ ուղղողներու

ընդունումը Լէգէոնի Հրամանատարի դատողութեան ձգուածէ :

Արձանազրութիւններ պիտի ընդունուին վերոյիշեալ վայրերու մէջ զետեղուած յարմար պաշտօնեաներու կողմէ, Փօրթ Սայխոի Ֆրանսական Հիւպատոսարանի կողմէ, կամ Արեւելեան Լէգէոնի հրամանատարին կողմէ :

Արձանազրութեան գործողութիւնը համապատասխան պիտի ըլլայ ներկայիս կցուած հարցարանի նմոյշին :

Արձանազրուած անձինք կրնան արձակուիլ Բանակի Ընդհանուր Հրամանատարին կողմէ, կամ Լէգէոնի ցրւումի պարագային, կամ կարդապահական պատճառներով և կամ Փիդիքական անկարողութեան պատճառաւ, իրը արդիւնք վիրաւորման, հիւանդութեան կամ արկածի :

Հայ, Սուրբացի և Արար աստիճանաւորներն ու զինուորները որ իրողապէս կը ծառային Օտար Լէգէոնի (Legion Etranger) մէջ, կրնան ընդունուիլ Արեւելեան Լէգէոնին մէջ և մաս կազմէլ անոր զօրախումթերուն :

ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ ԿԱՄԱԿԻՌՆԵՐՈՒ

Սրասահմանեան Երկիրներու մէջ ապրող կամաւորներ ֆրանսայի համբով կը զրկուին, զիրենք արձանազրով ներկայացուցիչներու ձեռամբ, իսկ երկու Ամերիկաներէն զրկուածները՝ զանազան Արեւմտեան Յանձնախումթերու միջոցաւ։ Երբ ասոնք Ֆրանսա ժամանեն՝ պիտի ներկայանան Նաւամատոյցի Գրասենեակը, — Հազր, Պօրտօ կամ Մարսէլ, —, իրենց ինքնութեան թուզթերով, և մասնաւորաբար իրենց վերջին բնակավայրի Ֆրանսական Հիւպատոսին վկայազրով, որով կը հաստատուի իրենց սատուաւորութիւնը, իսկ այդպիսի վկայազրի մը չգոյտեթեան, համազօր գրութեամբ մը որ ստորագրուած ըլլայ Ֆրանսական Կառավարութեան կողմէ ճանչըւած Հայերու կամ Սուրբացիներու Յանձնախումթերու պատկան նախազահին կողմէ, ինչպէս վերեւ յիշուեցաւ։

Ֆրանսայի մէջ ապրող կամաւորներ կրնան ներկայանալ վերոյիշեալ նաւահանգիստներէն մէկուն պաշտօնատունը կամ Փարիզի Կեղբանական Գրասենեակը որ զիրենք պիտի տեղաւորէ զօրանոցներէն մէկուն մէջ։

Արձանազրուողները պիտի յանձնուին Հողատար Խումբերու ինամքին :

ա. Արձանազրուողները պիտի պայմանաւորուին պատե-

բազմի տեւողութեան համար եւ պիտի ծառայեն թուրքիոյ գէջ՝
համաձայն այն ժամանաւոր կանոնին որ կցուած է Թիւ 7/966—
9/11, 1916 Նոյեմբեր 26 թուականը կրող հրամանադրին:

բ. Կամաւորներ պարտին ստորագրել իրենց համար պատ-
րաստուած պայմանագիւը: Յետ այսու անոնք պիտի առաջնոր-
դուին իրենց ժամանած նաւահանգիստի զինուորագրութեան
զրասենեակը, կամ Սէնի Զինուորագրութեան Կեդրոնական
Գրասենեակը, իրենց հետ ունենալով իրենց ինքնութեան թուղ-
թերը եւ վերեւ յիշատակուած բարի վարուց վկայագիւը, եւ
եթէ զինուորական ծառայութեան ընդունակ համարուին պիտի
ստորագրեն իրենց պայմանագրութիւնը տեղույն զինուորական
մէկ պաշտօնեայի ներկայութեան:

Արձանագրութեան Գրասենեակը զինուորագրեաներու
Արձանագրութեան Տետրակը (Livret Matricule) պիտի
պատրաստէ: Անհատական Տետրակ (Livret Individuel)
պիտի չտրուի: Կամաւորներուն պիտի յանձնարարուի զգուշու-
թեամբ պահել իրենց Արձանագրութեան Տետրակը, զոր պարտ
են ներկայացնել Արեւելեան Լէգէոնի Հրամանատարին երբ
կիպրոս համեմին:

Երբ կամաւորներ ունէ պատճառաւ յարմար չնկատուին
զինուորական ծառայութեան, անոնք ժամանակաւոր կերպով
պիտի հոգատարուին ժամանաւոր Հոգատար Խումբերու մէջ, մին-
չեւ որ իւրաքանչիւրին համար տրուած վճիռը հաղորդուի
իրեն:

Այդ պարագային, մերժուած իւրաքանչիւր կամաւորի մա-
սին ծանօթութիւն պիտի տրուի Պատերազմական Նախարա-
րին, Բանակի Սպայակոյտին, Արեւելեան եւ Ավրիկեան Բաժ-
նին, զրաւոր տեղեկագրով մը, յայտնելով մասնաւրապէս
անոր բնակավայրը, իր զինուորագրութեան մերժումին պատ-
ճառները, ինչպէս նաև անոր մասնագիտական ընդունակու-
թիւնները:

Իւրաքանչիւրին կացութիւնը պիտի քննուի Պատերազմա-
կան Նախարարին կողմէ ճանչցուած Արեւելեան Յանձնա-
խումբերու ներկայացուցիչներու հետ: Մերժուած կամաւորը
կրնայ զործածուիլ պատերազմական պիտոյքներ շինող զոր-
ծարաններու մէջ, կամ վերագրածուիլ իր ընակավայրը:

Բայց եւ այնպէս արտասահմանէն եկած այն կամաւորնե-
րը որ ծառայութեան անընդունակ կը համարուին եւ կը փառ-
փաքին անմիջապէս եւ իրենց ծախոսվ վերադառնալ իրենց եր-

կիրը, ազատ պիտի արձակուին, այն հասկացողութեամբ որ
իրենց վերադարձը օրինաւորապէս պիտի կատարուի :

ՈՌՃԻԿ ԵՒ ԽՆԱՄՔԻ ԿԱՄԱԿԻՈՐՆԵՐՈՒԻ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԷՋ
ԳՏՆՈՒԱԾ ՄԻԶՈՑԻՆ

Արեւելեան Լէգէոնի կամաւորները, ֆրանսայի մէջ ապ-
րած ժամանակամիջոցին՝ ակսեալ այն օրուընէ երբ վերեւ յի-
շատակուած վայրերէն մէկուն ֆրանսական իշխանութեան կը
ներկայանան, պիտի ստանան նոյն պարէնը որ կը տրուի ֆրան-
սական զօրաց : Սակայն Փօրթ Սայիս կամ Կիպրոս ժամանելէն
յետոյ միայն պիտի տրուին իրենց զինուորական պիտոյքները :
Անհրաժեշտ հազարատեղէն եւ ճերմակեղէն կրնան տրուիլ ի-
րենց՝ այն ժարմիններուն կողմէ որոնք յանձնառու եղած են
խնամել զանոնք :

ԴէՊԻ ՓՕՐԹ ՍԱՅԻՑ ԵՒ ԿԻՊՐՈՍ ՃԱՄԲՈՒԻ ԴՐԱՒԱԾ
ԿԱՄԱԿԻՈՐՆԵՐ

Փարփղի, Հավրի կամ Պօրտոյի մէջ զինուորազրուած կա-
մաւորները Մարսէյլի վրայով առանց յապազումի ճամբայ
պիտի հանուին այն զինուորական խումբերու կողմէ որոնց
խնամքին յանձնուած են :

Կամաւորներուն պիտի տրուի այն երաշխաւորութիւնը թէ
մինչեւ իրենց մեկնումի օրը ամէն հոգատարութիւն պիտի վա-
յելին :

Փոխազրութեան հրահանգը յստակ պիտի ընծայէ այն
պարագան՝ թէ անոնք մաս կը կազմեն Արեւելեան Լէգէոնին և
պիտի հաստատուին Կիպրոս, Մարսէյլի եւ Փօրթ Սայիտի
ճամբայ :

15-րդ Շրջանի Հրամանատար Զօրավարը՝ Փարփղէն, Հավ-
րէն եւ Պօրտոյէն Մարսէյլ մեկնող կամաւորներու մասին հե-
ռազրալուր պիտի տայ Փարփղի Զինուորական Կառավարիչին
կամ 3-րդ եւ 18-րդ Շրջաններու Հրամանատար Զօրավարնե-
րուն :

Մարսէյլի մէջ Լէգէոնականներ պիտի խնամուին Անջատ-
եալներու (Isolé) Պաշտօնատառնէն, որ պարտականութիւն
ունի զանոնք զրկելու Փօրթ Սայիտ, Հնարաւոր փութով :

Անոնց մեկնումէն առաջ Անջատեալներու Գրասենեակին
Հրամանատարը պարտի անոնց տալ ըստ կանոնի ամէն խնամք

սկիզբէն մինչեւ իրենց ճամբռու դրուիլը։ Անիկա անոնց պիտի յանձնէ վճարման գաղարումի վկայագիր մը որ հաւաքական ձեւով կրնայ խմբագրուած ըլլալ։

15-րդ Շրջանի Հրամանատար Զօրավարը Մարուչյէն Փօրթ Սայիտ մհկնող կամաւորներու մասին հեռագրաւ լուր տալու է Փօրթ Սայիտի Ֆրանսական Հիւպատոսին։

* * *

Այս ընդհանուր պայմաններու արձանագրութենէն յետոյ, Հայ Ազգային Պատուիրակութեան և Ֆրանսական կառավարութեան միջնեւ զոյացաւ որոշ հասկացողութիւն մը, որուն հիման վրայ Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը Պատուիրակութեան ներկայացուց հայ կամաւորներու զինուորագրման պայմանները, զորս սառեւ կը ներկայացնենք, թարգմանարար ։

5 Դեկտեմբեր, 1916

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ
ԿԱՄԱՎՈՐՆԵՐՈՒ ԶԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Որոշուած է Կիպրոս կղզիին մէջ կաղմակերպել Արեւելեան լէզուն մը, բաղկացւալ Օսմանեան ծագումով զինուորագրուողներէ Ֆրանսացի սպաներու և աստիճանաւորներու զեկավարութեան տակ։

Զինուորագրուիլ փափաքող Հայերը և Սուրբացիները յանձնառու պիտի ըլլան ծառայելու Ֆրանսական դրօշակի տակ պատերազմի տեւողութեան միջոցին ընդդէմ թուրքիոյ։ Անոնք, իրենց ցեղին և կրօնքին համաձայն, պիտի դասաւորուին առանձին խումբերու մէջ։

Ընդհանուր տրամադրութիւններ

1. — Սուրբական և Հայկական քոմիթէները պիտի ստանձնեն կամաւոր դանելու զործը։ Դիւանագիտական կարգի գըժուարութիւններու տեղի չտալու համար կարեւոր է որ զինուորագրութեան փրօփականտը յառաջ տարուի քօմիթէներու կողմէ, առանց որեւէ միջամտութեան՝ Ֆրանսական հիւպատուական կամաւոր դիւանագիտական զործակալներու կողմէ։ Փափաքելի է նաև որ այս փրօփականտը մզուի ամենածայրացյել զգուշութեամբ և որքան հնար է առանց հրապարակա-

յին որեւէ աբտայայտութեան, որպէս զի կարելի ըլլայ խուսափիլ մեր թշնամիներու ուշագրութենչն եւ արդիւկ վրէժ-խնդրական արարքներ ընդդէմ Հայերու եւ Սուրիացիներու:

2.— Քօմիթէները պիտի ապահովեն Ամերիկայի մէջ արձանագրուած կամաւորներու ֆրանսա — Պօրտօ կամ Մարսէլլ — փոխաղրութիւնը, ինչպէս նաև Եղիպտոսէն կամ Հնդկաստանէն զալիք կամաւորներու Փօրթ Սայիտ փոխաղրութիւնը: Իսկ ֆրանսական պետութիւնը կը ստանձնէ վերադարձնել քօմիթէներուն, եթէ անոնք պահանջեն, զինուորական ծառայունակ նկատուած եւ վերջնականապէս դինուորագրուած կամաւորներու ճանապարհածախսերը՝ արդարացուցիչ թուղթերու վրայ:

3.— Կամաւորները պիտի ներկայանան Պօրտոյի եւ Մարսէլլի զինուորագրութեան զրասենեակները, եթէ անոնք կուզան Ամերիկայէն. Փօրթ Սայիտի հիւպատոսարանը կամ Արեւելան Լէպէսնի հրամանատարութեան զրասենեակը ի կիսրոս, եթէ անոնք Արեւելքի բնակիչներ են: Անոնք պիտի ներկայացնեն, եթէ ֆրանսարնակ են, բարի վարուց վկայական մը, իսկ եթէ արտասահմանէն կուզան, իրենց վերջին անդամ բնակած երկրին մէջ ֆրանսական հիւպատոսէն վկայագիր մը, իրենց պատուաւորութիւնը հաստատող, եւ կամ իրացակայութեան անոր, համաման վկայաթուղթ մը, ֆրանսական կառավարութենչն ճանչցուած Հայկական եւ Սուրիական պատկան քօմիթէներու նախագահին կողմէն ստորագրուած:

4.— Զինուորագրութիւնները պիտի ընդունուին պատերազմի տեւողութեան համար, ըլլայ Փարիզի, Պօրտոյի կամ Մարսէլլի զինուորական պատկան իշխանութիւններէն, ըլլայ Փօրթ Սայիտի ֆրանսական հիւպատոսէն, ըլլայ Արեւելան Լէպէսնի հրամանատարէն:

5.— Ընդունուած կամաւորներուն երրորդ եւ չորրորդ կարգի ճանապարհածախսերը պիտի հատուցուին Պիւրոյիս կողմէ կամ զինուորագրող քօմիթէի նախագահին կամ անոր բացակայութեանը՝ նոյնինքն կամաւորին:

6.— Զինուորագրուողներուն ապրուատը պիտի հոգացուի պետութեան կողմէ, սկսելով իրենց արձանագրութեան եւ ձրիալէս փոխաղրութեան թուականէն:

* * *

Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան եւ Հայ

Աղջային Պատուիրակութեան միջեւ գոյացած համաձայնութիւնը պաշտօնական կնիք կրեց 1916, նոյեմբեր 26 թուականաւ եւ թիւ 7/966-9/11 մասնաւոր օրինադուլ, որով հիմք կը դրուէր Արեւելեան Լէզէոնին:

Հայոց գրական մասնակցութիւնը զինուորական այդ կազմին մէջ պիտի նպաստէր Կիլիկիոյ աղատազրութեան եւ պիտի տար նոր երաշխիք հայ աղջային բաղձանքներու իրավանացման:

Որոշուած էր արդէն որ հայ զինուորաներ, լէզէոնականի անունով, պիտի մարզուէին կուտելու թուրքին գէմ, Պաղեստինի ճակատի վրայ եւ Կիլիկիոյ մէջ, որու աղատազրութիւնով Հայկական Լէզէոնը պիտի կազմէր կորիզը ապագայ հայ բանակին:

Ոչ մէկ գժուարութիւն կար ուժեղ զինուորական լէզէոն մը կազմելու: Հողը պատրաստ էր: Մուսա Տաղի հերոսական պայքարին մէջ բաժին առնող հաղարաւոր հայեր փոխազրուած էին Եղիպատոս եւ Հաստատուած առաւելազէս Փօրթ Սայափի շուրջը, ուր Անդիխցիներ բարեսիրական ազնիւ ժեստով մը եւ անկեղծ կարելցութեամբ կառուցած էին Քէմփեր եւ շատերուն գործ հայթայթած նաւահանդիսափին ու ջրանցքին մէջ:

Առաջին օրերուն համեմատարար աւելի ապահով, խաղաղ ու հանգիստ կեանքի մը հրապոյրով կը հաճոյանային բոլորն ալ — պատանի, երիտասարդ ու ծեր — թէեւ վերջին դասակարգին պատկանողները իրենց ծննդավայրի կորուստին կոստանքը աւելի զօրաւոր կերպով կը դդային: Դիւրին չէր հաշտուիլ օտարութեան հետ, որքան ալ հաճելի ըլլային անոր ժամանակաւոր բարիքները: Կասկած չկար որ երախտազիտական խոր զդացում ունիին հանդէպ Փրանսական այն նաւազներուն որոնք զիրենք աղատած էին ստորդ մահէն, եւ Անդիխցւոց՝ որոնք բարի Սամարացիի նման իրենց հոգեկան եւ Փիզիքական վէրքերը զարմանելու անկեղծ ու գործնական աշխատանք կատարած էին եւ կը կատարէին:

Փօրթ Սայիտի մէջ ժամանակաւոր բնակութիւն հաստատած Ճէպէլ-Մուսացիներու կազմակերպումին եւ հետազային զինուորազրուած մասին հետաքրքրական պատմուածք մ'ունի Ֆրանսական ծովային իշխանութեան քոմիսէր Սպայ Շարլ Տիրան Թէքէեան, որ 1915 Սեպտեմբեր ամսոյ 11-13ին Մուսա

Տաղի հերոս ժողովուրդի ազատագրման գործին մէջ ուղղակի բաժին ունեցած էր :

Թող թոյլ տրուի մեղի թարգմանարար արտադրել մէկ փոքր մասը այն նկարագրութեան զոր կը քաղենք ծովային սպայ Թէքէնանի L'Action Franco-Armenienne գրքոյկէն որ առանձին յօդուածներու հաւաքածոյ մըն է : Սեպտեմբեր, 1915 թուականը կրող «Նուիրական Առաքելութիւն Մը» խորագիրը կրող յօդուածին մէջ կը կարդանք .

«Երբ վերջին կիները, վերջին ծերերն ու երեխաները նաև դրուեցան Հայոց քսան պահակախումբերը նոյն վայրկեանին ձգեցին իրենց լեռնային դիրքերը եւ հաւաքուեցան ծովեղերքի դանաղան կողմէրը, եւ ես այն ատեն տեսայ փոքր խումբերով կիրճերէն դուրս ելող խրոխտ եւ խիզախ պատերազմիկները, իրենց կուրծքերը փամփշտականերով զարդարուած : Յանկարծ

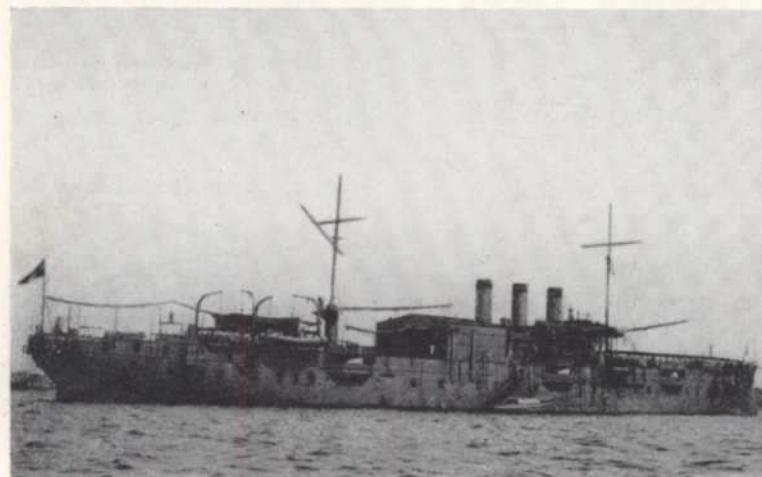

Ճեղիկ, ՄՈՒՍԱՑԻՆԵՐՈՒ ԱԶԱՏԱԴՐՈՒՄԸ

Նկար՝ ԱԱՐԳԻՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆԵ, Պէյրուր

ոռ զինարձակութեան մը ձայնը լսուեցաւ կիրճերէն մէկուն քերանէն, եւ երբ ես հարցուցի թէ ինչ էր պատահածը — քանի որ որոշապէս արգիլած էի որեւէ հրացանաձզութիւն՝ թշնամիին ուշադրութիւնը չգրաւելու համար — ինծի ըսուեցաւ որ քմրոսացող հայերը իրենց պետը կը բարեւէին, այն ատեն ես ականատես եղայ կապոյտ եւ ճերմակ դրօշի մը տակէն յառա-

ջացմանը Ֆրանսական դրօշակին որուն գոյներուն ներքեւ ձէ-պէլ-Մուսացի ապստամբները կոփւ մղած էին թուրքերուն զէմ : Պատերազմիկներու գործածած երկու գոյնով դրօշին վը-րայ յետոյ աւելցուեցաւ կարմիր երիզը, ծովակալին հրամա-նով : Հրամանատարը Եսայի Եաղուպեանն էր, հեղահամբոյր եւ պատուական անձնաւորութիւն մը, գլխոն փաթթոց մը, որ զէպի վար կախուած, կը ծածկէր վիզը, նման Սասունի ըմ-րոստ հայերուն . Նայուածքը տիրամած եւ միանդամայն վառ-վրուն : Գանգուր մազերով հերոսներու փոքրիկ սպայակոյտը կը հետեւէր իրեն, երբ անիկա դանդաղ քայլերով կը յառա-ջանար սուրերու կամարի մը տակէն զոր իր զինակիցները կազմած էին իր ճամբու ամբողջ երկայնքին : Ես ժօտեցայ Եաղուպեանին եւ իր ձեռքը սրտապին կերպով սեղմելէ եւ զայն իր արի դիմազրութեան համար չնորհաւորելէ յետոյ իրեն

ՃէՊէլ, ՄՈՒՍԱՅԻՆԵՐԸ ԱԶԱՏԱԳՐՈՎ, ՆԱԽԻ,
‘Նկար’ 8ԻԿ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹՕՓԱԼԵԼԿՆԵ, Պոստոն

յայտնեցի իմ պետերուս հրամանները : Հարկ էր թողուլ Մու-սա լեռը եւ նաւ մանել անմիջապէս : Լեռը այժմ անպաշտպան մնացած էր եւ մեր նաւ մանելու չարժումները թերեւս թշնա-միին կրակը հրաւիրէին, ևթէ ան ծովեզերքին մօտենալու ժա-մանակ ունենար : ‘Թշնամին հեռու է . վախկոտ թուրքը ձեր ոմբակոծութենէն ի վեր գետնին տակը պահուըստած է : Իր

երէ կուան յարձակումը սոսկ երեւութական կեղծ ցոյց մըն էր : Մի վախնաք, պատասխանեց Եազուպեան . բայց, նայեցէք, մենք չենք կրնար ուրախ սրտով լքել մեր սիրելի հայրենիքը, եւ այն վայրերը որ մերը եղած են դարերով եւ ուր մենք յիսուն օրերէ ի վեր յաղթականօրէն կը կոուինք թիւով մեզմէ շատ աւելի զօրաւոր թշնամիի մը դէմ : Ա՛խ, եթէ ձգէք որ շարունակենք մեր պայքարը՝ Երբ ես իրեն հասկցուցի որ այլ եւս պնդելն աւելորդ էր, այն ատեն հրամանատար ու զինուորներ իրենց վերջին «մնաս բարով»ն ըսին իրենց սիրելի լեռներուն :»

Նովային Սպայ
Շ. ՏիրԱՆ Թէթէննեն

ԵՍԱՅԻ ԵԱՎՈՒՊԵԱՆ
Նկար՝ ԶՕՐԱ ԽՄՔԵՆՑԵՐԵԱՆՆԵ

Ահա այս հերոսներն էին որոնցմէ պիտի կազմուէր ապագայ Արեւելան Լէդէսնի առաջին վաշտը : Իրենց տունն ու տեղը, լեռներն ու դաշտերը, այդիներն ու պարտէզները, դըպրոցներն ու եկեղեցիները թշնամիին ձեռքը թողուցած Սուէտացիները չէին կրնար հաշտուիլ այդ անբարոյական բռնարարումին հետ : Չէին կրնար հաւատալ որ ոճրագործը յաւիտեանս անպատիժ կրնար մնալ : Չէին ուզեր, սակայն որ այդ պատե-

Ժը ուրիշին ձեռքով մատուցուէր : Իրենք պէտք էր ըլլային հայ ցեղի գահիճներուն դահիճները : Վըէժը ուրիշ կերպով բաւորար ու բնական հատուցում չէր զաներ :

Սպասեր էին անոնք առաջին պատեհութեան կրկին անդամ կրկէս իջնելու իրենց թշնամիին դէմ : Արինի դէմ արեան հատուցում պիտի ըլլար : Պէտք էր պատրաստուէին իրը դինուոր կոռւելու, ու այդ պատեհութեան առիթը չուշացաւ :

Այսպէս կը նկարագրէ Սպայ Թէքէեան սկզբնաւորութիւնը դինուորական մարդանքին .

ԱՌԻՑԱՑԻՆԵՐՈՒ ՎՐԱՆԵԼՔԱՂԱՔԻ, ՓՈՐԹ-ՄԱՅԻՍ
Նկար՝ ԶՕՐԱ ԽՄԲԵՆՏԷՐՆԱԼՆԵ, ՊԵՐՈՎԻ

«Իմ պետերս զիւրաւ ըմբռնեցին թէ կարելի չէր ամբողջ այդ կարիճ երիտասարդութիւնը ձգել որ Փօրթ-Մայիսի ֆէմփիին մէջ, աւաղի վրայ անհամբերօրէն ստքը զետին զարնէ : Փօրթ-Մայիսի սպայակոյտը անոնցմով շահազրդուեցաւ, և չուտով սկսաւ փափաքողներուն տալ զինուորական մասնաւոր կրթութիւն, անզամ դաղթականներու ֆէմփին մէջ, ժօրէկիլիպէրի մարտանաւի հրամանատար Պէնուա Տ'Աղի, որ ստանձնած էր զինուորական կրթութեան այդ պաշտօնը, իր ճշմարիտ քրանսացիի ամբողջ կորովը տրամադրեց արձանագրուողներու թիւը բազմացնելու դործին և անոնց մէջ զօրացնելու ռազմական կրթութիւնը : Սպայակոյտը զիս օդնական

նշանակեց հրամանատար Պէնուա Տ'Աղիի, այդ չարժումի վարդութեան համար, եւ մենք շուտով կրցանք անակնկալ արդիւնքներ ձեռք բերել:

«Քիչ ժամանակէն լման գումարտակ մը կատարելապէս ժարդուած էր եւ, ի պահանջել հարկին, պատրաստ գործողութեան:»

Մինչ մէկ կողմէն երիտասարդութիւնը զոնէ փոքր չափով զինուորական գաստիարակութիւն կը ստանար մօտիկ ապագային պատերազմական զործողութեանց մասնակցելու յոյսով ու երազով, միւս կողմէ տարագիրներու կեանքը ֆէմիի մէջ տեղի կը դժուարանար: Փէլակրա անունով մորթային հիւանդութիւն մը տարածուիլ սկսած էր զաղթականներու մէջ, սնունդի պակասին կամ վատ սնունդի պատճառաւ: Ախտը ոչ միայն կ'ազդէր մորթին, այլ նաև ուղղակի աղիքներուն: Ամենէն շատ աղդուողներն էին կիներն ու երեխանները:

Ներքին երկպառակութիւնները Եղիստառոսի մէջ նուազ չարիք չէին: Հնչակ-Դաշնակ-Ծիամկավար պայքարները զբական ծրագիրներու որդեգրումը անկարելի կը զարձնէին: Արտաքին աղդեցութիւններ ի զործ դրուեցան: Զինուորական հրամանատարութիւննը կուսակցական պետք էր ժողովի մը հրաւիրեց եւ յաջողեցաւ զուտ աղղային ծրագրի մը չուրջ համաձայնութիւն զոյացնել անոնց միջնեւ ու կազմուեցաւ «Աղղային Միութիւն» անունով մարմին մը: Հրաշքը կատարուած էր: Աղղային համերաշխ զործակցութեան մը երազը մարմին ստացած էր եւ կը յուսակը յուսակուր որտերը:

* * *

Ահա այս օրերուն էր որ տեղի ունեցած էին բանակցութիւններ Աղղային Պատուիրակութեան եւ Ֆրանսական կառավարութեան միջնեւ, հայերէ բաղկացած բանակի մը կազմութեան համար, կռուելու թուրքին դէմ Պաղեստիննեան կամ այլ ձակատներու վրայ, եւ որոշ ծրագիրներ որդեգրուած էին, ինչպէս նախապէս յիշատակուեցաւ:

Գոյացած համաձայնութեան իրը զործնական քայլ Փրանսական կառավարութիւննը Եղիստառոս ուղարկեց մասնաւոր պատուիրակութիւն մը, զլիսաւորութեամբ Գնդապետ Ռոմիէօի, որ տեղույն վրայ պիտի ուսումնասիրէր հայկական եւ սուրբական բանակի մը կազմութեան մանրամասնութիւնները:

Գնդապետ Ռոմիէօ Գահիրէ ժամանեց 1916 նոյեմբեր ամ-

ոոյ մէջ եւ անմիջապէս տեսակցութիւններ ունեցաւ նորակազմ Աղդային Միութեան բազկացուցիչ տարրերուն հետ եւ ծահօթացաւ լէզէռնի մը կազմութեան հնարաւորութեանց մասին, ճօտաւոր գաղափար մը կազմելով նաեւ արձանագրուիլ ուղղներու հաւանական թիւի մասին:

Հարցը ենթարկուեցաւ բազմակողմանի քննութեան եւ լուրջ խորհրդածութեան: Միամայն համաձայնութիւն գոյացաւ հետեւեալ կէտերուն չուրջ.

ԳՐԴԱՊԵՏ ՌՕՄԻԿՈ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԷԳԻՈՆԻ
Նկար՝ ԱՐԱՐԱ. Խզմիք. 1919

Ա. Արեւելեան Լէզէոնի կազմութիւնով հայ զինուորներ պիտի մասնակցին զինուորական գործողութեանց և Դաշնակիցներու յաղթանակին մէջ պիտի ունենան զործօն բաժին, ի փոխարէն պիտի ստանան որոշ երաշխիք Կիլիկիոյ աղատազրութեան և Հայոց ազգային այլ բաղձանքներու իրականացման համար :

Բ. Հայ Լէզէոնականներ միայն թուրքին դէմ պիտի կրոռուին Պաղեստիննեան ճակատին վրայ ու եթէ հարկ ըլլայ Կիլիկիոյ մէջ :

Գ. Հայկական Լէզէոնը կորիզը պիտի կազմէ ապագայ հայ բանակին Կիլիկիոյ և զրաւուած ուրիշ հայկական հոգամասերու մէջ :

Գնդապետ Ռոմիէօնի և Եղիպառոսի Ազգային Միութեան միջեւ զոյցած այս համաձայնութիւնը հրապարակ բերաւ Ֆրանսական կառավարութեան նոյեմբեր 26-ի թիւ 7/966-9/11 մասնաւոր օրինագիծը որով հիմք կը զրուէր Արեւելեան Լէզէոնին :

Ազգային Միութիւնը մասնաւոր կոչով մը ձեռնարկեց արձանադրութեան Եղիպառոսի մէջ : Այդ կոչին առաջին և անմիջական պատասխանողները եղան Փօրթ-Մայիսի մէջ հաստատուած ձէպէլ-Մուսացի գաղթականները որոնցմէ մօտ 600 հոգի փութացին զինուորազրուիլ : Ասոնց հետեւեցան 300 Եղիպատահայեր, 236 թրքական բանակին հայ գերիներ և յետոյ ուրիշներ :

Այսպէսով կազմուեցաւ Արեւելեան Լէզէոնի առաջին վաշտը որ փոխազրուեցաւ Կիպրոս նոյեմբերի վերջները և հաստատուեցաւ Ֆամակուսթայէն մօտ 25 քիլոմէթր դէպէ Հիւսիսայինարեւելք Մօնարկա կոչուած ծովեղերեայ ամայի դաշտին մէջ :

Արեւելեան Լէզէոնի սկզբնական կազմաւորումի մասին հըրապարակ զրուած մանրամասնութիւնները ոչ միայն հակասական չեն, այլ լրացուցիչ են : Ծովային սպայ Տիրան թէքէնանի սեսակէտները այդ հարցին առնչութեամբ հակիրճ մանրամասնութեամբ ներկայացուցինք, բացի այն պարագայէն որ ծովային սպայ Պէնուա ա'Ազի, յանուն Մուսատաղիներուն զինուորազրութեան իր դիմումը կատարած է իր զարմիկ պետական նախարար հայասէր Տընի Քօչէնի միջոցաւ :

Դեր-Ճեղակալ Վահան Փորթուղարեան զիտել կուտայ որ անկէ առաջ այդ զադափարը ուրիշներու մտքին մէջ ծնունդ առած և առ այդ որոշ քայլեր առնուած էին արդէն : Փորթուղարեան կը յայտարարէ որ «Լէզէոնի սպայակոյտի թղթածրարներէն

ծանօթագրութիւն մը հակիրճ պատմութիւնը կ'ընէ լէզէռնին, մինչեւ ճակատ մեկնումը»։ Ան կ'ենթագրէ որ այդ ծանօթագրը բութիւնը դնդ . Ռօմիէօին շարագրած յուշագիրն է, որոն հեղինակը հետեւեալ յատկանչական ծանօթութիւնը կուտայ .—

«Արեւելեան լէզէռնի առաջին գաղափարը 1916 Յուլիսին Լօնտոնի մեր զեսպան Պ. Քամպօնին թելագրուեցաւ Գահիրէի ինք Էլինըն Սէրվիսի պետ զօրագար Քէյթոնի կողմէ : Պ. Պըռիան, ի տես պատերազմական նախարարին եւ բնդհանուր հրամանատարին համաձայնութեան կարծիքներուն՝ իր հաւանութիւնը տուալ :» (ՅԱՄԱԶ, Փետրուար 24, 1939)

Տեղ . Փորթուգալեան իր երկրորդ յօդուածով, նոյն թերքին մէջ, կուտայ հետեւեալ խիստ շահեկան ծանօթութիւններ .—

«Լոնտոնի թելագրութենէն երեք-չորս շաբաթ ետքը, 1916 Օգոստոս 12-ին, պատերազմական նախարարը հետեւակազօրքի իր տնօրէնութեան կ'ուղղէր հետեւեալ հրամանը .—

«Վերջերս Արարիոյ մէջ պատահած գէպքերը, որոնք օր մը կրնան սուրբիական ծովեղերեան բնակչութեան վրայ անդրադառնալ ծանրապէս, պատերազմական նախարարութեան առիթ տուին, արտաքին նախարարութեան համաձայնութեամբ, աչքի առջեւ ունենալ կիսքոսի մէջ խմբումը Հայերու, որոնք թուրքիայէն դուրս կը դանուին եւ կը փափաքին Ֆրանսական զրօշակի տակ կոռուիլ իրենց հայրենիքն աղատազրելու հոմար :» (ՅԱՄԱԶ, Փետրուար 25, 1939)

Բայ տեղակալ Փորթուգալեանի կ'որոշուի որ Հայերը զինուորագրուին եւ հաւաքուին կիսքոսի մէջ, ու այդ նպատակաւ 1916 Օգոստոս 16-ին հաղարապէտ Ռօմիէօն հրամանատար կը նշանակուի :

«Համբնթացօրէն, կը շարունակէ տեղակալ Փորթուգալեան, 1916 Օգոստոս 15-ին Պատերազմական նախարարը Լօնտոնի Ֆրանսական դեսպանատան զինուորական կցորդին կը հեռազբէր Ռէօր Օֆիսին կարծիքը հարցնելու համար՝ զօրագար Քէյթընի թելագրութեան մասին»: Ռէօր Օֆիսը, ըստ Լօնտոնի Դեսպանին 19 Հոկտեմբեր թուակիր հեռազբէն՝ իր համաձայնութիւնը կը յայտնէր :

«Եախարարը 1916 Սեպտեմբեր 23-ին Գահիրէի զինուորական առաքելութեան պետ տեղակալ Տը Սէն-Քանթէնին կը հեռազբէր հետեւեալը .—

«1 .— Որդեգրելով Պ. Քամպօնին եղած թելագրութիւնը

Զօր. Քլէյթընի կողմէ եւ ի տես գնդ . Պռեմոնին Անզահմբերինինի Հեռագրով յայտնած կարծիքին, որոշեցի ուսումնասիրել տալ յարմարութիւնը եւ պայմանները Կիպրոսի մէջ զումարելու, զինուորական կրթութիւն ստանալու համար, այն Հայերը՝ դորս կարելի պիտի ըլլայ զինուորագրել Եղիպատոսի, Հնդկաստանիներէն :

«2.— Հազարապետ Ռոմիէն պիտի մեկնի Եղիպատոս եւ յետոյ Կիպրոս, ուսումնասիրելու համար զինուորական եւ Կիպրոսի մէջ հաստատման նիւթեական պայմանները :

«3.— Հետեւարար կարեւոր կ'երեւայ կազմուելիք մարմնին իրը առաջին կորիզ պահել Փօրթ-Սայիտի Հայերը հակառակ անոր որ ընդհանուր հրամանատար ծովակալը հաւաներ է որ բրիտանական իշխանութիւնը զանոնք Անլանիկի կամ Եղիպատոսի մէջ զործածէ : Կը խնդրեմ որ Տը Ֆրանսի (Ֆրանսական Դևսպան) եւ Սուրբոյ ծովային իշխանութեանց հետ միարանիք անդիմական հրամանատարութան մօտ միջամտելու համար, որպէս զի այդ Հայերու զործածութիւնը կախակայուի :»

Տեղ. Փորթուգալեան յիշելէ յետոյ Լօնտոնի մէջ Պօղոս Փաշա Նուպարի տեսակցութիւնը ժօրժ Փիքոյի եւ Մարք Սայքսի հետ Ֆրանսական գեսպանատան մէջ եւ այդ առթիւ զոյլացած համաձայնութիւնը, կը շարունակէ .—

«... Պատերազմական նախարարը Հոկտեմբեր 13-ին կը հեռագրէր հազարապետ Ռոմիէնոին .— ‘Վարչապետը Հոկտեմբեր 6 թուակիր նամակով, որուն օրինակը առաջին թղթատարով կը զրկեմ, ինձ իմացուց թէ յօժար է ընդունիլ որ Փօրթ-Սայիտի հայ ապաստանեալներուն յանձնառու ըլլանք, պայմանաւ որ ընտանիքները զինուորագրուողներուն հետ Կիպրոս փոխագրըւին :

«Ուրեմն, Փօրթ-Սայիտի ապաստանեալներուն Ֆրանսայի կողմէն նիւթապէս յանձն առնուելու խնդիրը այլեւս արգելք պիտի չնկատէք ձեր առաջարկները բանաձեւելու համար ի զործածութիւն Փօրթ-Սայիտի Հայերուն՝ եթէ կը խորհիք որ զինուորական արժէք ունին :

«Մուսա Տաղի Հայերէն զատ ուրիշ Հայեր զինուորագրելու համար կրնաք աջակցութիւն գտնել Պօղոս Նուպար Փաշայի եւ Եղիպատոսի իր բարեկամներուն մօտ : Սակայն հարկաւոր է միայն անհատապէս արձանագրել կամաւորները եւ ոչ Եղիպատոսի մէջ, այլ Կիպրոս, ուր կը զրկուին՝» (ՅԱԾԱԾ, Փետրուար 25, 1939) :

ինչ որ ալ ըլլան Լէգէռնի կազմութեան մանրամասնութիւնները, իբողութիւնն այն է որ ապակայ Հայկական Լէգէռնի կորիզը կազմեցին Մուսա-Ճաղցիները, որոնց միացան Եղիպառսէն, Ֆրանսայէն եւ հեռաւոր Ամերիկայէն կամաւորներ եւ վեց-հօթը ամսուան ընթացքին գոյացաւ մօտ 3000 հոգինոց բանակ մը որ պիտի մարզուէր կիպրոսի մէջ, թուրքիոյ դէմ պատերազմին մասնակցելու համար։ Յաջորդական զլուխներուն մէջ պիտի տեսնենք թէ Հայկական Լէգէռնը որ տատիճան կրցաւ իր վրայ գրուած ակնկալութիւններն արդարացնել։

Փարիզի մէջ Հրատարակուող «Շինարար» պարբերաթերթի 1961, Օգոստոս-Սեպտեմբեր թիւին մէջ, Հայկական Լէգէռնի նախկին սպաներէն Տեղ. Վահան Փօրթուղալեան հրատարակել կուտայ կարտինալ էօժէն Թիսէրանի, 1961 Յուլիս 17 թուակիր խիստ հետաքրքրական նամակը՝ որմէ կը քաղենք հետեւեալ մասերը։

«Դուք չէք զիտեր թէ ես ինչ ըրած եմ Հայկական Լէգէռնին համար։ Ես պաշտօնեայ էի Պատերազմական նախարարութեան Ափրիկեան Բաժանմունքի բանակի սպայակոյտին մէջ, երբ Հայերը զինուորազրելու գաղափարը մէջտեղ եկաւ, զանոնք միացնելու այն զինուորական ուժերուն որոնք Մերձաւոր Արևելքի մէջ պիտի կուտէին։ Ես էի որ այս խնդրոյն առընչութեամբ կատարուած թղթակցութիւններու մեծ մասին ուղղութիւն կուտայի։ Մասնաւորապէս Գնդապետ Ռօմիէօի հետ մտերմական յարարերութիւն կը մշակէի եւ յաճախ կը թրթակցէի անոր հետ երբ Հայկական Լէգէռնը կիպրոս կը դըմնուէր, մարզուելու համար։

«Ես էի որ Կիյյօմ ար Ճէրֆանիսնը նշանակեցի իրեւ թարգման Լէգէռնի հրամանատարութեան մօտ։ Այս մանրամասնութիւններէն կը տեսնէք որ ես այդ խումբին, — Լէգէռնին, պատմութեան մէջ դեր ունեցած եմ եւ ջանացած եմ որ 1918-ի վերջաւորութեան համար որոշուած Ֆրանսական զինուորական աստիճանաւորներու զինարձակումը տեղի չունեայ։ Հայկական Լէգէռնի գժուարութեանց պատճանն այն եղաւ որ Ֆրանսացի զինուորական աստիճանաւորները շատ կտնուի տուն զրկուեցան, առանց անոնց տեղը բռնելու համար անհրաժեշտ թիւով սպաներու եւ հնթասպաներու պատրաստութեան, որպէս զի կանոնաւոր քատր մը հաստատուէր։»

Բ. ԿԱՄԱՀՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷԶ

Արևելյան Լէղէոնի կաղմութեան լուրը ընդհանուր խանդավառութիւն ստեղծեց հայոց մէջ ամենուրեք։ Հարկ էր կազմակերպուիլ բոլոր այն երկիրներու մէջ ուր կանաւորներ արձանագրելու բեղուն դաշտ եւ հնարաւորութիւններ կային։ Աչքերը ուղղուեցան գէպի Ամերիկահայ զաղութը, որ թէ՛ թիւով, թէ՛ միջոցներով եւ թէ՛ զոհողութեան ողիով կարեւոր համայնքի մը ապացոյցը տուած էր յաճախ։

Համաշխարհային առաջին պատերազմի սկզբնական օրեւուն իսկ, երբ տակաւին թուրքիա պատերազմի մտած չէր, թրքահայոց ժամին մտահոգութիւնները չատ չատերուն սիրառը զրաւած էին։ Վտանգը նախատեսել դժուար չէր, որովհետեւ ակնյայտ նշաններ կային որ թուրքիա Առանցքի պետութեանց կողքին պիտի կանգնէր ուշ կամ կանուխ։

Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ զանուեցան կարեւոր անձնաւորութիւններ որոնք բնազդաբար զզացին լրջութիւնը այդ վրանցին եւ ուղեցին պատրաստ ըլլալ զայն գիմազրաւելու, առանց, բնականաբար, երեւակայելու թէ մօտալուտ աղէտը անհաբընթացօրէն ահաւոր ու համայնակուլ պիտի ըլլար։

Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ Ազգային Առաջնորդարանի հրաւերով խորհրդակցութիւններ տեղի ունեցան եւ կաղմուեցաւ առժամեայ յանձնախումբ մը որուն սկզբնական նազատակն էր ապահովել չորս քաղաքական կուսակցութեանց գործակցութիւնը։ Արգէն լուր հասած էր որ Թուսիա Հոկտ. 31-ին պատերազմ յայտաբարած էր թուրքիոյ դէմ։ Վտանգը ընդհանուր էր եւ աւելի սպառնալի երբ 1914, նոյեմբեր 12-ին չորս քաղաքական կուսակցութեանց ներկայացուցիչները Պոստոնի մէջ խորհրդակցական ժողով մը զումարեցին, մտանակցութեամբ հետեւեալ ներկայացուցիչներու։

Ե. ՍԱՖՅ Եւ Եղիս. Միրվալիդ — Ա. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւն

ՄԻՀՐԱՆ ՄՎԱԶԼԻ Եւ ՅՈՎՀ. ՄԱՎԻԿԵԱՆ — Վ.Կ. Հնչ. կուսակցութիւն

ՏՊ. ՆՇԱՆ ԹԱՇՃԵԱՆ և ՄԱՆՈՒԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ
— Հ. Յ. Դաշնակցութիւն

ԱՐՄԵՆԱԿ ՆԱԶԱՐ և ՄԻՔԱՅԻԼ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ —
Հ. Ա. Ռ. Կուսակցութիւն

Միջկուսակցական խորհրդաժողովը միաձայնութեամբ
որդեղրեց հետեւեալ նպատակները.

Ա. Օգնել այժմ իսկ երկրին մէջ կռուող զինուորական
խումբերուն.

Բ. Զինեալ չարժում առաջ բերել, երբ կարելի ըլլայ Դաշ-
նակից պետութեանց հաւանութիւնն ու օժանդակութիւնը
ստանալու.

Գ. Կատարել դիւանագիտական հետապնդումներ :

Հակառակ սկզբնական օրերու համերաշխ զործակցու-
թեան համար ցոյց տրուած բարեացակամ տրամադրութեանց,
անհամաձայնութիւններ ծագեցան բազկացուցիչ տարրերու մի-
ջեւ եւ բաժանումներ տեղի ունեցան, մինչեւ որ թուրքիոյ
Հայոց ազէտը ցնցեց բոլորը եւ միանական դործունէութիւն
մը անհրաժեշտ զարձուց : Դժբախտաբար, սակայն, հակառակ
մէր ժողովուրդին ահաւոր խաչակրութեան, միասիրա ու միա-
կամ զործակցութեան օրը ուշացաւ աւելի քան երկու տարի-
ներ :

Եղիպառսի զաղութը չատ աւելի կամեցողութիւն ցոյց
տուած էր, ևթէ ոչ ինքնարերարար, զոնէ արտաքին միջամբ-
տութեանց չնորհիւ : Հոն աւելի չուտ ըմբոնուեցաւ կուսակցա-
կան ուժերու միացման անհրաժեշտութիւնը, ու այդ գիտակ-
ցութեամբ այդ զաղութին մէջ հնարաւոր եղած էր զործակ-
ցական գետին մը զտնել կուսակցութեանց միջեւ, եւ եկեղեցի-
ներու եւ Հ. Բ. Ը. Միութեան ալ զործակցութեամբ սաեղծել
Աղջային Միութիւն մը :

Ամերիկայի մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չարունակեց իր
անջատ զործունէութիւնը մինչեւ որ Եղիպառսի Ազգային Մի-
ութեան ներկայացուցիչները, Պարոնայք Ա. Սապահ-Գիւլեան՝
Ա. Գ. Հնչակեան, Արտաւազդ Հանըմեան՝ Դաշնակցական, եւ
Միհրան Մամատեան՝ Հ. Ա. Ռամկավար, Ամերիկա ժամանե-
ցին, հոն եւս Ազգային Միութիւն մը ստեղծելու լուրջ մտադ-
րութեամբ :

Առաջին վայրկեանէն իսկ յայտնի եղաւ որ Պատղա-

ժաւորութիւնը ոչ միայն կը ներկայացնէր Եղիպառսի Ազգային Միութիւնը այլ եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը, ինչպէս նաև մասնաւոր առաքելութեամբ, Ֆրանսական զինուորական իշխանութիւնները։ Պատուիրակները իրենց հետ ունէին յանձնարարագիր մը, Ազգ. Պատուիրակութեան Նախադահանձնական կանոնութիւններն Պատուիրակութեան Նախադահանձնական կանոնութիւններն ։

Երկար խորհրդակցութիւններէ եւ առանձինն տեսակցութիւններէ յետոյ կարելի եղաւ գործակցութեան գետին մը գտնել ի մասնաւորի չորս քաղաքական կուսակցութեանց միջեւ։ Ու Եղիպառսի պատգամաւորներու հրաւերով ու նախադահութեամբ 1917 Մարտ 16-ին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ, Հ. Բ. Ք. Միութեան երկուական ներկայացուցիչներով ու կուսակցութեանց երեքական ներկայացուցիչներով գումարուեցաւ խառն ժողով մը եւ կազմուեցաւ մարմին մը ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ անունով, որուն Գործադիր Մարմնոյ անդամներ ընտրուեցան հետեւեալները —

ՄԻՀՐԱՆ ԱՎԱՋԼԵԱՆ	Ա. Ա. Ա. Ա. Ա. Ա.
ՎԵՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԱՆԱՎԵԱՆ	ՓՈՒ-Ա. Ա. Ա. Ա.
ՄԱՆՈՒԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ	Ա. Ա. Ա. Ա. Ա.
ԵՂԻԱ. ՍԻՐՎԱՐԴ	Բ. Ա. Ա. Ա. Ա. Ա.
ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԻՐԱԿԱՐԱՆ	Գ. Ա. Ա. Ա. Ա. Ա.
ՄԱՆՈՒԿ ՏԵՐ ՄԱՆԵՒԿԼԵԱՆ	ՀԱՅՈՒԹԱԴԱՀ

Արդար եւ թերեւս օգտակար ալ է որ հոս արտագրենք Հայ Ազգային Միութեան տեղեկադրի այն մասը որ կը վերաբերի Կիլիկեան Կամաւորական շարժման մանրամասնութեանց :

«Այսուհետեւ Պատգամաւորութեան անունով խօսք առնելով բնկեր Սապահնդիւեան ազգային հարցի ներկայ բախտուու վայրկեանը յատկանչող փաստերուն վրայ ծանրացաւ երկարօրէն եւ ճշգործեց Հայ ժողովուրդի պատմական գերը իր հայրենիքի մէջ, ինչպէս նաև մեր ազգային անվերածելի պահանջը, որ ոչ այլ ինչ է բայց եթէ ոչ Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ ինքնավարութիւնը։ Մատնանշեց այն վտանգները, որ

կրնային յառաջ զալ մեր աղղային դատին, ևթէ շարունակուէր մէն մի կուսակցութեան կողմէ առանձին գործունէութիւն եւ տարրեր պահանջներու ներկայացումը: Արդարեւ, ըստ, կան աղղայիններ, առանձին կարծիքի հոսանքներ, որչափ ալ քիչ-ուոր ըլլան անոնք, որ կը պահանջնեն Հայաստանի կցումը Բուսաստանին եւ կամ թուրքական գերիշանութեան մնալը Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ վրայ: Բովանդակ աղգը, ըստ, խմբուած իր Աղղային Պատուիրակութեան շուրջը, անոր քերանովը միատեսակ պահանջներ պէտք է ներկայացնէ մեր բախտը վճռելու կոչուած վեհաժողովին:

«Գոյութիւն ունեցող աղղային կուսակցութիւնները, ըստ, անցեալի մէջ կուսակցական պայքար մզեցին իրենց ուրոյն, սեփական փիլիսոփայութիւնը տարածելու եւ ընդհանրացնելու ձգումով եւ միանգամայն ջանալով ազատ քաղաքական դրութիւն մը հաստատել Հայաստանի մէջ: Բայց հիմա որ հայկական ինդիբը իր վերջնական փուլին հասած է, հիմա, երբ քաղաքական բոլոր հոսանքներ եւ հայ աղգի բոլոր հատուածներ անխտիր կը հալածուին ու վտանգի տակ կը դանուին, այս պայմաններու տակ ոչ մի կուսակցութիւն կը յաւակնի ինքզինք բաւական նկատել առանձին լուծելու աղղային հարցը, որ աւելի քան երբէք կնճուտած ու արիւնուած է վերջին ջարդերով եւ տեղահանութիւններով: Այսօր անհրաժեշտ է որ ամէնքս միասին, ձեռք ձեռքի տուած գործենք յաջողութիւն ակնկալելու համար: Աւելցուց թէ կուսակցութիւններուն համազործակցութիւնները եւ ներքին ուժերը պէտք է խմբուին ու լծուին մինւնոյն գործին:

«Մեր անմիաբանութիւնն ու պառակտումները, ըստ, շատ զէշ աչքով կը դիտուին մեր բարեկամներուն կողմէ, միշտ զէնք կը հայթայթեն մեր թշնամիններուն ըսելու համար որ հայերը ինքնավարութեան արժանի ժողովուրդ մը չեն: Օրինակ բերաւ պետական պաշտօնական շրջանակի մը մէջ եղած դիտողութիւնները հայոց անմիաբանութեան մասին եւ ըստ թէ X (Ֆրանսա) ինչպէս նաեւ մեզի բարեկամ միւս պետութիւնները մեզ միացեալ եւ համերաշխ կ'ուզեն տեսնել: Այս պատմական բոպէին մեր միացեալ ճակատ ներկայացնելը հայկական դատի մեր ցանկութիւններուն համաձայն լուծման ամենէն կարեւոր սատարներէն մին է:

«Յետոյ երկարօրէն բացատրեց կիլիկեան ներկայ շարժումին նշանակութիւնը մեր ազգային դատի բարեյաջող լուծման տեսակէտէն. չեշտեց ձեռնարկին ամենամօտալուս ստիպողականութիւնը եւ յորդոր կարդաց, որ բոլոր կուսակցութիւնները լայն մտքով, անցեալի մոռացումով եւ անվերապահ ոգւով իրարու մօտենան, չուտով առաջ բերելու համար Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի հատուածը, օրինակ առնելով Եղիսպահայերէն, որոնց Ազգային Միութիւն հռչակելուն համառու պատմականը ըրաւ:

«Իրեւ շարունակութիւն ընկեր Սամատեանի տեղեկութեանց, ընկեր Տամատեան (Կիլիկիոյ) կամաւորական նոր ձեռնարկի մեջ Եղիպտոսի մէջ Հայ Ազգային Միութեան պատմականը ըրաւ:

«Յայտնեց թէ ներկայ միջազգային պատերազմին մէջ Թուրքիոյ մասնակցութեան առաջին օրէն ի վեր, ինչպէս Ամերիկայի, Փարիզի հայ քաղաքական կուսակցութեանց եւ Լօնտոնի մէջ, նոյնպէս եւ մասնաւորապէս Եղիպտոսի մէջ զանազան խմբաւորումներու եւ Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ լուրջ դիմումներ եղած էին Դաշնակից պետութեանց մօտ անոնց ուշազրութիւնը դարձնելու համար այն խորունկ համակրութեանը վրայ զոր հայ ազգը կը տածէր դէպի Դաշնակիցներուն դատը, որուն հետ կապուած կը նկատէին նաև իրենց ազգային դատը, միանդամայն ամէն պատրաստակամութիւն յայտնելով իրենց բոլոր Փիղիքական եւ բարոյական աջակցութիւնը եւ զործակցութիւնը քերել այն պարագային, երբ Դաշնակիցները Կ.-ի (Կիլիկիոյ) մէջ պատերազմական գործողութեան մը ձեռնարկէին: Կովկասի հայ կամաւորներուն ուսւ բանակներու կողքին կատարած գործը փայլուն ապացոյց մըն էր հայ ժողովուրդի ռազմական յատկութեանց: Թէպէտ Դաշնակից պետութիւնները ի վիճակի չեղան ի գէպ ժամու ակնարկուած շրջաններուն մէջ գործելու եւ յետոյ կոտորածներով եւ տարագրումներով երկրին հանգամանքները արմատապէս փոխուեցան, բայց այդ դիմումները ի հարկէ իրենց որոշ ազգեցութիւնը ունեցած էին Դաշնակիցներու մըտքին մէջ հայ ազգին ներկայացուցած քաղաքական կարելիութիւններուն նկատմամբ՝ 1915, Ցուլիս-Օդոստոսին, Սուէտիոյ Մուսա լերան հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը եւ մըրանական պատերազմական նաւերու միջնորդութեամբ չորս

Հազար սուէտիացիներուն ազատումը եւ Փօրթ-Սայիտ վիո-
խաղրութիւնը անդամ մըն ալ Դաշնակիցներուն ուշադրութիւ-
նը գարձուցած էր հայերու զինուորական արժէքին վրայ։
Պատմեց թէ ինչպէս զանազան առիթներով Ֆրանսական եւ
Անգլիական զինուորական իշխանութիւնները ձեռնարկեցին
յիշեալ կիլիկեցի զաղթականները զինուորական մարդանքի
ենթարկելու եւ անոնց օգտակար զործածութեան համար զա-
նազան ծրագիրներ ունեցան. թէ ինչպէս՝ հայ քաղաքական
մարմինները՝ մերթ միասնարար, մերթ առանձնարար՝ ջանքեր
ու թելազրութիւններ ըրած էին այդ զանազան ծրագիրները
հայկական շահներուն եւ աղբային դատին նպաստաւոր ուղղու-
թեան մը մէջ մացնելու համար։ Ասկէ զատ, սուէտիացի հայ
զաղթականները առանձին եւս դիմում ըրած էին Տ-ի (Ֆր-
րանսական) կառավարութեան՝ իր դրօշին տակ իրենց քնա-
կալայրին մէջ կոռւելու պատրաստակամութիւն յայտնելով։
Միւս կողմէ, սուրբացիներու զանազան քօմիթէնները իրենք ալ
մասնաւորապէս Ֆրանսական կառավարութեան մօտ դիմում-
ներ կատարած եւ խոստումներ ըրած էին մեծ թիւով կամա-
ւորներ հայթայթելու այն պարապային, երբ Մուրիոյ վրայ
արշաւանք մը տեղի ունենար։ Դաշնակիցներէն մասնաւորա-
պէս Ֆրանսա եւ Անգլիա, որ իրենց դաշնակից փոքր աղքե-
րուն՝ պեճիգացիներուն, սերպերուն եւ Մոնթէնէկրոյի ջախ-
ջախնալ բանակներուն վերակազմութեան ուղղակի նպաստած
էին եւ որ յոյներու վէնիդէլուսեան առժամեայ կառավարու-
թեան զօրագունդերուն եւ չեխ ու այլ ճնշեալ աղքերէն կա-
մաւորական դունդերու սատարած էին, չէին կրնար անտեսել
հայերու եւ սուրբացիներու կողմէ յայտնուած այս տրամա-
գրութիւնները։ Աւստի, ինչպէս յետոյ յայտնուեցաւ, Անդ-
լիոյ եւ Ֆրանսայի կառավարութեանց միջեւ փոխադարձ
համաձայնութեան մը հետեւանքով, Տ (Ֆրանսական) կառա-
վարութիւնը ինք ստանձնեց հայերէն եւ սուրբացիներէն կա-
մաւորական դունդեր կազմելու զործը, քանի որ Միջերկրա-
կանի ափանց վրայ այս ժողովուրդներու բնական երկիրները
սահմանուած էին մտնելու Տ-ի (Ֆրանսայի) աղքեցութեան
շրջանակին մէջ։

«Ահա այս զանազան կարգի հանդամանքներէն ծագում
առաւ որ Տ (Ֆրանսական) կառավարութիւնը անցեալ Մել-
տեմբերին Եղիպտոս դրկեց Քօլ. Պ. անուն սպան, որ պաշտօն

ունէր ճշդելու հայկական եւ սուրբական կամաւորական հարցերու րնոյթը եւ թէ կարելի՞ էր այս տարբերէն կազմել «Արքելեան Լէզէռն» մը Խի (Ֆրանսական) արշաւող բանակին մաս կազմելու եւ անոր գործառնութեանց մասնակցելու համար։ Յիշեալ սպան թէ եւ զանազան հայ անհատներու հետ տեսնուած էր, բայց մէկ կողմէն անզլիական զինուորական իշխանութիւններէն բաւականաչափ քաջալերանքի արժանացած չըլլալով եւ միւս կողմէ հայկական շրջանակէ թելադրութիւն ստացած ըլլալով թէ՝ այսպիսէ պատասխանատու գործի մը համար Խ-ի (Ֆրանսական) իշխանութիւնները պէտք է բանակցին ու համաձայնին ոչ թէ անհատներու, այլ ազգային հեղինակաւոր շրջանակներու հետ, որք են հայ քաջաքական կուսակցութիւնները, ըստ այնմ իր տեղեկազիրը մասուց Խ (Ֆրանսական) կառավարութեան, որպէս զի իրմէ վերջ զալիք սպան պէտք ևղած որոշ հրահանգներով հասնի եզիպառու, ու ինք մեկնեցաւ իր տարրեր մէկ պաշտօնը կատարելու համար։ Բնկեր Տամատեան շարունակեց պատմել թէ ինչպէս Ազգ։ Պատուիրակութեան նախազահ Պօղոս Փաշա Նուպար իրազեկ կայացուած էր այս անցուքարձերուն, թէ Ն. Վաեմութիւնը անմիջապէս փութացած էր այս մասին յարարերութեան մտնել Խի (Ֆրանսայի) նախարարական ու զինուորական շրջանակներու հետ եւ անոնց հետ համաձայնած էր այս կամաւորական գործին մանրամասնութեանց եւ գլխաւոր պայմաններուն նկատմամբ եւ թէ ըստ այնմ իր նպաստաւոր թելադրութիւններն ու հրահանգները զրկած էր եզիպառու։ Պօղոս Փաշայի նամակին հասնելէն մէկ քանի օր առաջ արդէն հասած էր Ք. Ռ. Ռ. (Քնդ. Ռոօմիկօ) Խ (Ֆրանսական) կառավարութեան Արեւելեան զինուորական առաքելութեան պետը, իր փոքրիկ սպայկոյտով։

«Յիշեալ հրամանատարը անզլիական զինուորական իշխանութեանց կողմէ կատարեալ բարեացակամ վերաբերմունքի եւ ամէն կարգի աջակցութեան արժանացաւ եւ նոյնը կը վայելէ մինչեւ այսօր։ Հրամանատարը տեսնուեցաւ ազգային իշխանութեանց եւ քաջաքական կուսակցութեանց պետներուն հետ եւ պարզեց իր նպատակը։ Ազգային իշխանութիւն եւ կուսակցութիւններ ջերմ համակրանքով եւ խանդավառութեամբ ընդունեցին Խի (Ֆրանսայի) այս ձեռնարկը որ իրենց ամէ-

նուն կարծիքով կը համապատասխանէր հայոց ազգային շահերուն։ Մէն մի կուսակցութին բոլորովին ինքնարերարար եւ ամենայն անկեղծութեամբ յայտնեց Հրամանատարին, որ իրմէ դուրս ուրիշ կուսակցութիւններ ալ կան, որոնց համամտութիւնը եւ զործակցութիւնը պիտի կրնայ ազահովել այս գործը։ Հրամանատարը իր կարգին յայտնեց թէ ինքն ալ կը փափաքի գործ ունենալ այնպիսի մարմոյ մը հետ որուն մէջ ներկայացուած ըլլային ազգային բոլոր հատուածները եւ բոլոր կուսակցութիւնները։ Աչա երկուստեք յայտնուած այս փափաքին վրայ էր, որ կուսակցութիւնները, որոնք մօտաւորապէս Ամերիկայի ներկայացուցած պատկերին պէս խմբաւորումներու բաժնուած իրարու դէմ կը պայքարէին, կարծես միեւնոյն զսպանակէն շարժուած՝ վայրկենապէս դադրեցուցին իրենց բոլոր վէճէրն ու անհասկացողութիւնները եւ բոլորուեցան կուսակցական համերաշխութեան սեղանին չուրջ, եւ հակիրճ ու կարուկ բանակցութիւններէ վերջ, կազմեցին չորս քաղաքական կուսակցութիւններու միացեալ մարմինը, որ քիչ վերջը տեղական ուրիշ բոլոր հաստատութիւններու հետ ալ միացմամբը (Ազգ. իշխանութիւններ, Նպաստամատոյց, Զինուորական Ֆօնտի Մարմին, Կարմիր Խաչ, Բարեգործական), վերածուեցաւ Հայ Ազգային Միութեան եղիպտոսի հատուածին՝ կապակցեալ, հազորդակից եւ համերաշխ Ազգային Պատուիրակութեան հետ։ Կենդանի գործը պատճառ եւ առիթ եղաւ որ եղիպտոսի ազգային բոլոր մարմինները միաբանին իրարու եւ Ազգային Պատուիրակութեան հետ, ոչ միայն նոյն կենդանի գործին չուրջ, որ ինքնին ամէնուն աջակցութեան կը կարուտէր, այլ հայկական դատին մօտաւոր լուծումին հետ ուղղակի առնչութիւն ունեցող բոլոր հարցերու չուրջ — մեր ազգ. պահանջներուն ճշգումի եւ հետապրնդումի խնդիր, ձեռք առնուելիք միջոցներու եւ գործունէութեան ներդաշնակումի եւ միակերպութեան խնդիր — մէկ խօսքով անոնք հոչակեցին Ազգային Մրրազան Միութիւնը։

«Չորս քաղաքական կուսակցութիւնները մասնաւորապէս Կ-ի (Կիլիկիոյ) այս կամաւորական ձեռնարկին մօտեցան իրենց յեղափոխական սա պարզ հասկացողութեամբ թէ՝ երեսուն տարուան յեղափոխական բոլոր ձեռնարկներն ու զոհաբերութիւններն արժեցնելու եւ պատկերու եւ ըստ կարելոյն մեծաղոյն չափով մեր ազգային բաղդանքներն իրականացնելու

համար՝ մենք մինչեւ վերջին վայրկեանը պատճէին վրայ զբոնուելու էինք եւ այսօր պէտք էինք ի հանդէս բերել մեր աղղային գերազոյն ձիզը։ Սակայն, միւս կողմէ, նկատի առնուելիք երկու կարեւոր կէտեր կային։ առաջին՝ թուրք բարբարոս կառավարութեան ձեռքին մէջ տակաւին պատանդ մնացած մեր հարիւր հաղարաւոր հայ հայրենակիցներուն յարաբերական ապահովութեան խնդիրը եւ այս ստանձնուելիք նոր զոհողութեանց առթիւ Դաշնակից պետութիւններէն մեր աղղային ձըղտումներուն իրականացման մասին կարելի երաշխաւորութիւնները ձեռք բերելու խնդիր։ Այն զգուշական եւ խորհրդապահական միջոցները, որոնք նախատեսուած, յանձնարարուած եւ որդեգրուած են թէ՛ X (Ֆրանսական) կառավարութեան կողմէ, թէ՛ Աղղային Պատուիրակութեան կողմէ, եւ թէ՛ Եղիպատոսի Հայ Ազգ։ Միութեան կողմէ, եւ այն պայմանները, որոնցմով յայտնորոշուած է կամաւորական այս ձեռնարկին զուտ աղղային ապահովական ձիզի մը բնոյթը՝ թէ՛ վերոյիշեալ ապահովութեան խնդրոյն եւ թէ՛ վերոյիշեալ երաշխաւորութեան հարցին կարելութեան սահմանին մէջ զոհացում կուտան։ Ասկէ զատ, — ինչպէս Դաշնակից կառավարութիւններու զանազան պաշտօնական յարաբերութիւններէն եւ հաղորդագրութիւններէն ալ կը տեսնուի — Աղղային Պատուիրակութեան նախադահ Վանմ։ Պօղոս Փաշա Նուպար եւս՝ թէ՛ Եղիպատոսի Հայ Աղղային Միութեան, թէ՛ Ամերիկայի Առաջնորդարանին եւ Ազգ։ Պաշտպանութեան Միութեան ուղղուած պաշտօնագրովը եւ թէ՛ պատգամաւորութեան տուած բերանացի հաւաստիքներովը կը հաստատէ թէ՛ թէ՛ ասկէ առաջ եւ թէ՛ մասնաւորապէս ներկայ կամաւորական հարցի վիճաբանութեան առթիւ Դաշնակից պետութիւններու երկուքին արտաքին զործերու նախարարութիւններէն որոշ եւ զրական խոստումներ առած է թէ՛ երբ ներկայ պատերազմը իր յաղթական վերջաւորութեանը յանդի X (Ֆրանսական) կառավարութեան աղղեցութեան շրջանակին մէջ իշխալիք հայկական հողամասերուն մէջ (Կիլիկիա եւ հաւանորէն Աերաստիոյ, Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի վիլայէթները) հայերուն պիտի արուին ընդարձակ քաղաքական պատեհութիւններ իրենց աղղեցութիւնը և ինքնուրոյն քաղաքակրթութիւնը վերակազմելու՝ երկիրն օժտելով լայն քաղաքական ինքնավարութեամբ մը։ Այս խոստումները — եւ ասկէ աւելի կարելի չէր ստացուիլ պատերազմի արգի հանդամանքներուն մէջ — թանկազին երաշխաւորութիւններ են, թէ եւ չըլլան բա-

ցարձակ երաշխաւորութիւններ։ Այդպիսի բացարձակ երաշխաւորութիւններ, նոյնիսկ մեր ազգային ձգտումներուն լիակատար նկատառութիւնը, մենք կրնանք պահանջել կաղաղ։ Համաժողովին այնչափ աւելի բարձրաբարբառ որչափ աւելի կատարած ըլլանք մեր ազգային պարտականութիւնները, ցուցադրած ըլլանք մեր մեծագոյն ճիշերը, որչափ աւելի միացեալ ճակատով դիմագրաւած ըլլանք մեր ներկայ պատմական բուլէն։

«Բնկեր Տամատեան կամաւորական խնդրոյն էութիւնը եւ Հայ Ազգային Միութեան Եզիստոսի հատուածին կազմութեան պարզաները այսպէս պարզելէ վերջ, նոյն Միութեան կազմութեան մասին տեղեկութիւններ տուառ, մասնաւորապէս չեւտելով, որ այս Միութիւնը իրականացած է չնորհիւ այն հանգամանքին, որ ազգային բոլոր կուսակցութիւնները, հատուածներն ու հոսանքները իրարու մօտեցած են բացարձակապէս անպայման եւ անվերապահ կերպով։

«Պատգամաւորութեան անդամ բնկեր Հանըմեան խօսք առնելով իր պաշտօնակիցներուն տեղեկութիւնը լրացուց ընդարձակ եւ բազմակողմանի ծանօթութիւններ տալով մենէ ակրնկալուած կամաւորական մօտաւոր թիւին, X (Ֆրանսական) կառավարութեան կողմէ Հայ կամաւորներու համար սահմանուած կեղրոնացման վայրին, Xի (Ֆրանսական) արշաւող բանակին մաս կազմելով հանդերձ անջատ հայկական զօրախումբի վերածուելուն, անոնց միմիայն հայկ. ճակատի վրայ կոուելու յանձնառութեան, անոնց ըստ ամենայնի Xի (Ֆրանսական) զինուորներուն համահաւասար իրաւունքներ վայելելուն, Սուէտիացիներէ, Եզիստոսէ, Հապէշտանէ, Սուտանէ, Կիպրոսէ եւ X (Ֆրանսական) ճակատի վրայ ներկայիս կռուող հայերէ դոյյանալիք կամաւորներու հաւանական թիւին, ամերիկահայերէ սպասուած կամաւորներու թիւին եւ անոնց արձանագրութեան եւ ուղեւորութեանը համար նախատեսուած եւ սահմանուած միջոցներուն եւ այլ յարակից զործերուն եւ խնդիրներուն վրայ։»

Յաջորդական երկու ժողովներու մէջ միաձայնութեամբ որդեգրուեցաւ հետեւեալ երկու խիստ յատկանչական եւ աղոտուած բանաձեւերը.

«Ա. Կիլիկեան կամաւորական ձեռնարկը ըստ էութեան մանրամասն քննութեան ենթարկելէ եւ Պատգամաւորութենէն

ընդարձակ լուսաբանութիւններ լսելէ վերջ ի մասին ձեռնարկին պատահական վտանգներուն և արուած խոստումներուն և երաշխիքներուն վստահելիութեան՝ քաղաքական չորս կազմակերպութիւններու լիազօր ներկայացուցիչները ձեռնարկը ամէն կերպով համաձայն գտնելով իրենց որդեղրած ծրագիրներուն և սկզբունքներուն՝ միաձայնութեամբ իրենց բացարձակ համամտութիւնն ու համակրութիւնը յայտնեցին և խոստացան տրամադրել անոր իրենց ներկայացուցած կազմակերպութիւններուն բարոյական, նիւթական և Փիզիքական աջակցութիւնը:

«Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց սկզբունքով ընդունիլ նպաստի և վերաշխութեան գործը՝ որպէս կազմուելիք համագործակցող ժարմնոյն գործունէութեան ծրագրին մէկ կէտը:

«Ժողովը նմանապէս միաձայնութեամբ ընդունեց Ամերիբիկիկայի մէջ սիստէմաթիկ փրօփականու մղելու և դիւանապիտական աշխատանք կատարելու պէտքը և անհրաժեշտութիւնը, և այդ փրօփականուն ևս միասնաբար և ներդաշնակ կերպով վարելուն պատեհութիւնը»:

«Բ. Քաղաքական չորս կուսակցութեանց Ամերիկայի շրջանակի լիազօր ներկայացուցիչները՝ ազգային դատին լուծման սատարող նախապէս ընդունուած երեք էտական ձեռնարկներու չուրջ (Կիլիկեան կամաւորական շարժում, Հայաստանի նպաստի և վերաշխութեան գործ, Ամերիկայի մէջ Հայկական դատի համար փրօփականու և դիւանապիտական դիմումներ) սկզբունքով համաձայնած և համերաշխած ըլլալով, նոյն այդ ձեռնարկներուն յաջողութիւնը ապահովելու համար Անձրևժենք կը նկատեն չորս կուսակցութեանց սերտ համագործակցութիւնը, ուրիշ բնականաբար կը հետեւի որ այդ համագործակցութեան առարկայ եղող խնդիրներու մէջ յիշեալ կազմակերպութիւններէն ունէ մէկը իրաւունք պիտի չունենայ կուսակցական անջատ գործունէութիւն յառաջ բերելու: Իսկ ասոնցմէ զուրս եղած հարցերու նկատմամբ, իւրաքանչիւր կուսակցութիւն կը պահէ իր կուսակցական ուրոյն անհատականութիւնը»:

* * *

Այսպէս կազմուած Աղքային Միութեան առաջին և ամենանուիրական գործն եղաւ կամաւորական շարժման ընթացք տալ: Արտակարգ խանդավառութիւն ստեղծած էր հայ կամա-

ւորներով բանակ կազմելու ծրագիրը։ Արձանագրուողներու թիւը ամէնուն ակնկալութենէն ու երեւակայութենէն բարձր եղաւ։ Հազարաւորներ տրամադրութիւն ցոյց տուին կռուի զաշտվագել, իրենց նահատակ արիւնակիցներու վրէժը լուծելու անդուսպ յուզումով։

Բատ Ազգային Պատուիրակութեան և Փրանսական կառավարութեան միջեւ դոյցած համաձայնութեան պայմաններուն՝ Ամերիկահայ կամաւորներ նիւ Եորքէն Պօրտօ պիտի փոխադրուէին Փրանսական փոխադրանաւերով եւ Ազգային Միութեան ծախքով։ Պօրտոյի մէջ հայ կամաւորներ պիտի քըննուէին Ֆրանսայի դինուորական իշխանութեանց կողմէ և պիտի արձանագրուէին դինուոր՝ Փրանսական դրօշին ներքեւ կըռուելու։

Նկատի ունենալով որ հայերէ զատ եղան նաեւ Սուրբացի կամաւորներ, թէեւ չատ փոքր թիւով, կազմուած զինուորական խումբը կոչուեցաւ Արեւելեան Լէգէոն։

Գոյցած համաձայնութիւնը յստակ կ'ընծայէր նաեւ այն իրողութիւնը թէ երբ պատերազմը վերջանար Դաշնակիցներու ի նպաստ, Կիլիկիոյ պաշտպանութիւնը պիտի յանձնուէր հայ զինուորներու։

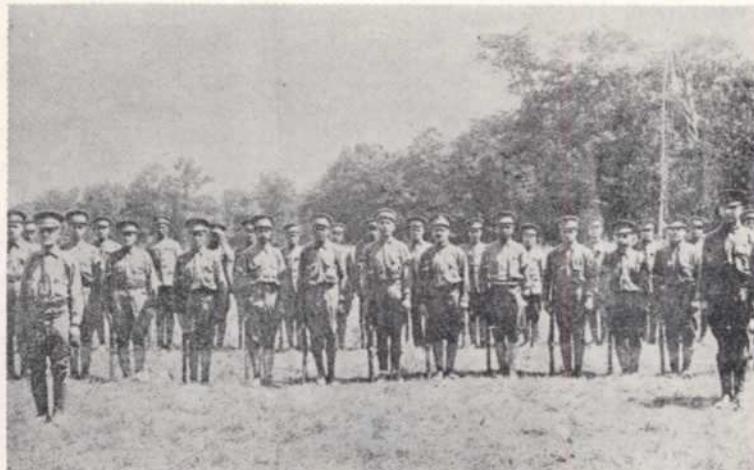
Հակառակ ստեղծուած խանդավառութեան և արձանագրուողներու մեծ թիւին, ըստ ոմանց 5000-է աւելի, Ամերիկային Ֆրանսա փոխադրուածներուն ամրողական թիւը 1200-էն պակաս եղաւ։ Առաջին վայրկեանէն իսկ յայտնի եղաւ որ փոխադրութիւնը պիտի ըլլար դանդաղ եւ անբաւարար։ Առաջին խումբը մեկնեցաւ 1917 Յունիս 9-ին, իսկ վերջինը Նոյեմբեր 3-ին։ Փոխանակ մէկ կամ երկու մեծկակ փոխադրանաւերու, տասնըօթը բեռնակիր, ապառողջ եւ անգոհացուցիչ նաւեր տրամադրուեցան, իւրաքանչիւրին մէջ միջին հաշուով հազիւ 70 հոգի անդաւորելով։

Ազգային Միութեան ներկայացուցիչները, որոնց մէջ աչքառու գեր ունէր Ռուբէն Հերեան, իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնը, կամաւորներու առաքման գործին մէջ, կատարեցին խղճմառութեամբ եւ կանոնաւորութեամբ։ Իւրաքանչիւր կամաւորի ինքնութիւնն հաստատող թուղթեր պատրաստուեցան եւ նիւ Եորքի Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ ներքնասրահին մէջ պատշաճ ծանօթութիւններէ, իւրատերէ եւ մազթանքներէ յետոյ ամէն խումբ ճամբու դրուեցաւ։

Եկեղեցւոյ սրահը տեսակ մը ուխտատեղի դարձած էր։

իւրաքանչիւր կամաւոր, Աստուծոյ տան մէջ, իւրովի և անձայն կը մըմնջէր աղօթք ժը և խնդրանք մը ուղղուած Հայուն Աստուծոյն որ զինք ապահով առաջնորդէր մինչեւ կռուի ճակատ, ուր ինք պատրաստ էր իր կեանքը ի սպաս զնելու հայժողովուրդի աղատադրութեան սուրբ դատին:

Ողջերթի խօսքերը շատ էին և յուղիչ: Ոմանք զսպուած արցունքներով, ուրիշներ հոետորական, խանդավառ եւ ոգե-

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԻՆՈՎՅՈՐԱԿԱՆ ԽՈԽՄԲԻ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԻՊՐՈՍ ՄԵԿՆԵԼԵ ԱՌԱՋ

Նկար՝ ՊԱՀԱԿ, Ցումուար 3, 1919

ւորիչ: Լէզէոնական կան (Մանուկ Պաղտասարեան), որ Կովկասի կամաւորական շարժումին ալ մասնակցած էր Քէփթըն ծիմ Զանգալեանի հետ և յուսախար վերադարձած Ամերիկա, ողրացեալ Մուշեղ Շահինեանի կողմէ 1917 Օգոստոս ամսոյ վերջերը մեկնող խումբին ուղղուած ողջերթի խօսքերը կ'ամփոփէ հետեւեալ կերպով.

«Ով Հայ կամաւորներ, Հայոց զերեալ հայրենիքը, Հայուան, հինգ հարիւր տարիներէ ի վեր է որ ձեր զալսուեան կը սպասէ: Եղէք քաջ ու կորովի: Ազգը զերազոյն յոյսերով զձեղ ճամբու կը զնէ: Դուք հայ ազգին զինուորներն էք: Ազգն անխոռով ու մեծ հաւատքով կ'ազօթէ ձեր զործին կատարեալ

յաջողութեան համար : Մեր նախահարց զիւցաղնական ողիներու ներշնմամբ (քալեցէք) յառաջ, զէպի յաղթանակ : Կընաք վըստահ ըլլալ որ ձեր սիրադործութիւնները նոր կեանք, նոր ողի պիտի արթնցնեն մեր ժողովուրդին մէջ : Զեր վահանովը կամ ձեր վահանին վրայ վերադարձէք : Երթաք բարեաւ :» (Պայտաք, Օգոստոս 7, 1943):

Այս էր ընդհանուր առմամբ բոլոր ողջերթի խօսք ընողներու արտայայտութեան միջուկը :

Գ. ԴԵՊԻ ԵՒՐՈՊԱ

Փոխազրանաւերը ճամբայ ելան յաջորդաբար մէկը միւսին ետեւէն, 8-10 օրուան տարբերութեամբ։ Վաստահաբար բոլորին փորձառութիւնը այդ ճամբորդութեան մասին նոյնն էր։ Ուստի թող ներուի ինծի որ արծանազրեմ անձնական օրագրութենէ քաղուած պատմութիւնը այն խումբին, որուն ես մասկազմեցի։

1917 Յուլիս 9-ին մեկնեցաւ մեր խումբը Նիւ Եորքէն դէպի Պօրտօ, Փրանսական Լ'Էսֆանիլ շողենաւով։ Իննիսուն հոգի էինք՝ մէծաւ մասամբ Քէսապցիներ ու Տիգրանակերտցիներ։

Առաջին վայրկեանէն իսկ, հակառակ մեր խանդավառ տրամադրութեանց, դժգոհելու մէկէ աւելի պատճառներ ունեցանք։ Նաւուն ներքնայարկերէն մէկուն մէջ, խճողուեցան մեր տղաքը, անբացատրելի աղտոտութեամբ եւ նեխածութեամբ չըջապատուած։ Կարելի չէր ըմբռնել այդքան անհոգութիւն եւ անխնամութիւն ունեէ պատասխանաւու նաւավարի մը եւ նաւաստիներու մօտ։ Ուտելիքը վատ էր եւ անբաւարար, եւ զայն բարելաւել ոչ ոքի մտքէն կ'անցնէր։

Դժգոհութիւնը, թէեւ բնական Ամերիկայի համեմատարար ճոխ կեանքի վարժուած երիտասարդներու համար, ժամակաւոր էր։ Ամէնքն ալ զիտէին որ արծաթեայ ճահճակալներ եւ թաւշեայ անկողիններ պիտի չհրամցուէին իրենց։ Կըրնային զուշակել, պէտք է որ զուշակէին, թէ զրկանքը զինուորական կեանքի անբաժանելի մասն էր։

Յաջորդ օրն իսկ արդէն վարժուած էինք թէ՛ նեխած հոտին, թէ՛ անհամ կերակուրներուն եւ թէ՛ իրրեւ մահճակալ ծառայող չոր տախտակամածին։ Աւելի լուրջ, աւելի անմիջական վտանգի մը սպառնալիքը, դժոխային երեւոյթով կը պատկերանար մեր մտքին առջեւ ու երկիւղով կը պատէր մեզ։ Գերման ընդծովեաներու սպառնալիքն էր այդ։

Շատ կարգացած էինք այդ մասին։ Ամերիկան թերթեր, որքան ալ զսպուած, ամէն օր կը զրէին։

— Անգլիական փոխազրանաւ մը ընկղմած է։ Մարգկային կորուստի մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը պակսին։

— Դէպի Ճիպրալթար մեկնող Փրանսական նաւ մը յար-

ձակումի ենթարկուած է գերմանական ընդօպէսայի մը կողմէ : Մանրամասնութիւններ կը պակսին :

Որոշ էր որ Ատլանտեսնի ու Միջերկրականի մէջ զերմանաւկան սուզանաւեր կը վխտային : Դիւրին չէր ապահով ու անվտանգ կերպով նաւարկել : Գիտէինք ասիկա : Կը վախնայինք բնականաբար : Բայց նոյն իսկ մեր վախը ժամանակաւոր էր : Առաջին օրն իսկ, երբ մեր ետեւէն ցամաքը կորսուած էր եւ անձայրածիր ովկիանոսի մը ջուրերը կը քերէին արեւուտքի եւ արեւելքի հորիզոնները, մեր վախը արդէն մեղմացած էր : Ինքինքնիս յանձնած էինք բաղդին, հաստատ հաւատքով մը թէ՝ մեր ճակտին վրայ մահը զրուած չէր այդ ճամբորգութեան ընթացքին :

Այսէն օր մարդանք կամ փորձ կար նաւուն վրայ : Ի՞նչ պէտք էր ընէինք, եթէ, Աստուած մի՛ արասցէ, ովկիանոսի անտեսանելի խորին մէջ դաւադրաբար սլքտացող սուզանաւէ մը թորփիլ մը արձակուէր եւ ծակէր մեր նաւուն կողը : Կարեւորը խուճապի չմատնուիլն էր : Ամէն մարդ իր պարտականութեան զլուխը դանուելու էր, առանց իր գլուխը կորսնցը-նելու :

Ամենօրեայ այս մարդանքներն անդամ սկսան տաղտկալի դառնալ : Յայտնի էր որ մեր նաւուն կարեւորութիւն տուող չկար : Ի՞նչ նշանակութիւն կրնար ունենալ 80–90 զինուորցուներ փոխադրող նաւ մը, երբ անդին Եւրոպական ցամաքամասին եղերքը քերող նաւեր հազարաւոր զինուորներ փոխադրելու աշխատանքին լծուած էին :

Մեր այդ ապահովութեան զգացումը երբեմն կը խախտէր շատ բնական ու պարզ երեւոյթով մը : Հեռուն, ովկիանոսի ալիքներուն մէջէն պարբերաբար իր զլուխը վեր կը ցցէր ծովային վիշապ մը ու կը կորսուէր :

— Նայեցէք, հոն, զերմանական ընդօպէսայ մը, կը պոռար մեղմէ մէկը :

Բոլորին աչքերը կը քարանային մատով ցոյց տրուած ալիքներուն վրայ եւ կը սպասէին տեսնել այդ «վիշապը», որ կը հետեւէր մեր նաւուն, պարբերաբար ցուցադրելով միայն դապաթը իր զլիխուն :

Համոզուեցանք որ կէտ ձուկ մըն էր, անվնաս ու անհող, որ միտք չունէր չափուելու մեր նաւուն հետ, կռուի բանուելու աստիճան :

Յաճախ ականատես եղանք նման երեւոյթներու մեր ճամ-

բու ամբողջ զնացքին մէջ։ Յուլիս 19-ի կէս դիշերին նաւը մօտեցաւ Պօրտոյի նաւահանգիստը պաշտպանող Ժիրոնտ անոնով կոչուած ծովածոցին որ իր կարգին պաշտպանուած էր անթիւ ականներով։ Մոցին բերանը սպասեցինք մինչեւ առաւոտ ու յետոյ շրջապատին ծանօթ նաւակի մը առաջնորդութեամբ ականներու ցանցին մէջէն յառաջանալով հասանք նաւահանգիստ։

Պօրտո էինք։ Հոս էր որ պիտի ցամաքէին Ամերիկայէն մեկնող բոլոր հայ կամաւորները, հոս պիտի արձանագրուէին իրբեւ զինուոր։ Հոս էր, ուրեմն, ուր մեր զինուորական կեանքի սկիզբը պիտի զրուէր։ Կարժէ ծանօթանալ այդ քաղաքի համառու պատմութեան։

Փարիզէն 350 մղոն գէպի հարաւ-արեւմուտք, կարօն գետի ձախ եղերքին կառուցուած այդ քաղաքը, մին էր Ֆրանսայի շորս զլիսաւոր նաւահանգիստներէն, մօտ 250,000 բնակչութեամբ։ Հոսվմէական կայսրութեան շրջանէն վաճառականական կարեւոր քաղաք մը եղած էր եւ կը ճանչցուէր իրբեւ մէկը Գաղփոյ ամենամեծ կրթական կեղրոններէն։

Մովէն մօտաւորապէս 60 մղոն դէպի ներս, նեղ ծովածոցով մը կապուած Ալանտիկանի հետ, Պօրտօն հիմնուած էր պարարտ գաշտի մը մէջ որ նշանաւոր հանգիստացած էր իր այդիներով եւ զինեղործութեամբ։ Այսօր իսկ ամենուն ծանօթէ Պօրտո զինին։

Հոսվմէական կայսրութեան անկումը իր աղէտաւոր գերը կատարեց նաեւ Պօրտոյի վրայ։ Մօտ երեք հարիւր տարիներ (1154-1453) քաղաքը զարձաւ սեփականութիւնը անգլիական թագաւորներու։ Քասթէլոնի պատերազմը, սակայն, 1453-ին, վերջ դրաւ անգլիական տիրապետութեան, ու յետ այնու քաղաքը մաս կազմեց Ֆրանսայի։

Պօրտօն ունի պատմական շատ մը յուշարձաններ, որոնք նախանձախնդրօրէն կը պահուին մինչեւ այսօր։ Ակղոնական շրջանի ամբութիւններն ու քաղաքը շրջապատող պարիսպը աւերակներու վերածուած են։ Սակայն 15-րդ դարուն կառուցուած մուտքի դոներուն չորս յաղթական կամարները կը պահէն իրենց հպարտ գոյութիւնը։ Նշանաւոր է Ս. Անտրէ Կաթողիկէ եկեղեցին իր ճարտարապետական կառուցուածքով եւ արուեստի նուրբ քանդակներով ու զործերով։

Պօրտոյի նաւահանգիստը հազարէ աւելի նաւեր պատսպարելու տարածութիւն ունի։ Շնորհիւ իր երկար ծովածոցին կը

վայելէ ամէն պաշտպանութիւն նաւային յարձակումի դէմ : Կարելի է ըսել թէ Ֆրանսայի նաւահանդիսաներուն ամենաապահովն է : Թէեւ պատերազմի ընթացքին լուր տարածայնուեցաւ թէ գերմանական մէկ-երկու սուզանաւեր յաջողած են ծովածոցէն ներս մտնել եւ մղոններով յառաջանալ դէպի նաւահանդիստ, առանց, սակայն, հոն հասնիլ կարենալու :

* * *

Մեր ծրաբները շալկած նաւէն դուրս ելանք ու խումբով առաջնորդուեցանք ու տեղաւորուեցանք քարաշէն հնակառոյց չէնքի մը մէջ : Եթէ միջավայրը, իր աղքատիկ երեւոյթով ու կահաւորումով խանդավասիչ չէր, ունէինք, սակայն, այն երջանիկ ուրախութիւնը թէ ապահով ցամաք ելած էինք :

Մի քանի օր մենք մեզի ձգուեցանք, կարծես ծանօթանալու մեր ըրջապատին եւ հաշտուելու մեզի անծանօթ զինուորական կեանքին գոնէ տարրական երեւոյթներուն հետ : Մեզի հրամայող չկար, ոչ ալ հնաւերնիս խօսող : Քաղաքին մէջ պըտոյտ կատարելու արդելք չկար, կը բաւէր որ ձեւականօրէն արտօնութիւն ստանայինք, կամ գոնէ մեր բնակարանէն հեռանալնիս իմացնէինք զրասենեակի պաշտօնեաներէն մէկուն : Նոյն իսկ զիշերով դուրս մնալը արդիլուած չէր :

Մեր ցամաք ելնելէն մի քանի օր յետոյ մէկիկ մէկիկ դրասենեակ կանչուեցանք զինուորական պայմանագրութիւն մը ստորագրելու : Ֆրանսներէն էր բնականարար, ու մեզմէ շատ քիչեր կրնային կարդալ զայն կամ նոյն իսկ անոր պարունակութեան մասին հարցում ընել : Եկած էինք զինուորական ծառայութեան մէջ մտնելու կամաւորապէս : Հարց ու փորձի ի՞նչ կարիք կար այլեւս : Տարակոյս չկար որ մեզմէ առաջ եկողներ նման համաձայնագիր մը ստորագրած էին ու նոյնը պիտի ընէին մեզի հետեւողները :

Պէտք է խստովանիւ, սակայն, որ պարմանագրութեան այն պարբերութիւնը բառ որուն մենք կը համաձայնէինք կըուուիլ Փրանսական բանակին մէջ ոնեւէ ճակատի վրայ, քիչ մը պղտորեց մեր միտքը : Ի՞նչ ըսել էր ոնեւէ ճակատի վրայ : Մենք ձգած էինք Ամերիկան մեր ազգի ոխերիմ թշնամիին դէմ կըուուելու համար, ոչ թէ Եւրոպական ճակատներու վրայ : Եթէ այդ պատեհութիւնը պիտի զլացուէր մեզի, բնականարար պիտի նախընտրէինք Ամերիկեան բանակին մէջ ծառայել :

Ամերիկայէն մեկնելէ առաջ մեր ազգային առաջնորդները մեղի վասահացուցած էին թէ մեր կոխւը թուրքին դէմ պիտի ըլլար : Ինչո՞ւ պիտի կասկածէինք անոնց խօսքին : Այս կարգի պայմանավրութիւններն ընդհանրապէս կը զգուշանան յականէ անուանէ խոստումներ տալէ ունէ զինուորի, այս կամ այն ձակատին վրայ կոսուելու : Մեր մտավախութիւնն առ այդ, հիմք չունէր ուրեմն :

Մտորավրեցինք ու զինուոր դարձանք, առանց համազգեստի, առանց զէնքի :

* * *

Մէկ շաբաթ հաղիւ մնացինք Պօրտօ, ու այդ մէկ շաբթուան ընթացքին շատ անգամներ քաղաք իջանք : Ճաշարաններ, սրճարաններ այցելեցինք, կերանք, խմեցինք, համոյացանք, յաճախ կողոպտուեցանք, կարծես առաւելադոյնո վայելելու աղատ ու անկաշկանդ կենցազի բարիքները : Մեր ազատութիւնը յետ այնու սեղմումներու պիտի ենթարկուէր, ու քանի այդ օրը հասած չէր կ'ուզէինք մեր վերջին սանթիմը վայելքի յատկացնել :

* * *

ԴԵՊԻ ՄԱՐՍԵՅԱ,

Բեռնակիր չողեկառքի մը բաց վակոններու մէջ թխմուած էնք, 350 ու աւելի մզոններու ճամբորզութեան մը համար մինչեւ Մարսէյլ : Ամառ է . Յուլիսի վերջին օրերը : Յերեկուան կիղիչ արեւին եւ զիշերուան խոնաւ ողին գժուար է վարժուիլ մէկ օրուան մէջ :

Դանդաղ էր զնացքը չողեկառքին, ժամը հաղիւ 15 մղոն արակութեամբ, նոյն իսկ տափարակ դաշտի վրայ : Փիրէնեան լեռները մեր հարաւային կողմն էին : Առնուազն քսան ժամ հարկաւոր էր Պօրտոյէն Մարսէյլ միջոցը կտրելու համար :

Դաշտերն ամայացած էին կարծես : Ֆրանսան իր մահու եւ կենաց կոխւը կը մզէր ընդդէմ ահարկու եւ անողոք թշնամիի մը : Գերազոյն ճիդ հարկաւոր էր 1870-ի վրէժը լուծելու համար : Ալզասն ու Լորէյնը խորհրդանիչ դարձած էին ամէն Փլրանսացի : Զանոնք պէտք էր ազատազրել ամէն զնով, ունէ զնով : Ֆիզիքապէս կարող ամէն զիւղացի ձգած էր արօրն ու

մաճը, եղներն ու ծիերը, դաշտերն ու մրգաստանները եւ ռազմակաշտ մեկնած էր, հոն ապացոյցը տալու իր կորովին, քաջութեան, յանդկնութեան, ռազմագիտութեան, դիմադրական ուժին եւ հայրենասիրութեան:

Հասանք Մարտէլ, յոպնած, ուժասպառ ու պարտասած: Մեզ տեղաւորեցին St Jaques եւ Victor Hugo փողոցներու անկիւնը իրեւ զինուորական պարագ զործածուող բժշկական վարժարանին մէջ:

Զինուորութեան առաջին նշանները հոն պիտի տեսնէինք: Մեզի տուին համազգեստ, զլխանց, ներքնազգեստ եւ կօշիկ: Թիչ մը մեծ քիչ մը պղտիկ կարեւորութիւն չունէր: Մենք մեր մէջ փոխանակութեամբ կրնայինք յարմարցնել մօտաւոր չափերը:

Համազգեստը իրական զինուորի մը տեսանելի միակ ապացոյցն է: Զէինք կրնար մեր զինուորութիւնը ուրանալ, ևթէ ուղէինք անդամ: Բայց ո՞վ կ'ուզէր ուրանալ: Նպարտ էինք, ընդհակառակը: Փողոց իջնել զինուորական համազգեստով՝ զերազառութեան զգացում մը կուտար մեզմէ իւրաքանչիւրին: Յնորակա՞ն: Թէրեւս: Այդպէս կը զգայինք եւ ոչ ոք կրնար մեզի զլանալ այդպէս զգալու մեր աղատութիւնը:

Մարտէլի մէջ առաջին անդամն ըլլալով, թէեւ շատ փոքր չափով, զգացինք զինուորական կարգապահութեան նշանակութիւնը: Մեր շարժումներուն մէջ աղատ չէինք այլեւս, ոչ ալ մեր արտայայտութեանց մէջ: Զդուշաւորութիւնը մեր կենցազին պարտադրիչ մէկ երեւոյթը դարձած էր, որուն հանդէպ մեղանչում ներելի չէր:

Հազիւ մէկ շարաթ մնացինք Միջերկրականի այդ քաղաքին մէջ ուրկէ անցած էին գէպի Ամերիկա ճամբորզով տասնեւակ հազարաւոր հայեր: Միհրան Զարա, Վրթանէս Փափական, Աստիկեան Եղբայրներ, անունները ծանօթ էին մեր բոլորին: Մեզմէ շատեր շարաթներով ու ամիսներով ապրած էին այդ սմսարներէն մէկուն կամ միւսին պանդոկին մէջ, կամ բժշկական խնամք ստանալու իրենց աչքերուն համար եւ կամ Ամերիկայի իրենց ազգականներէն ճամբոր ծախս ստանալու յոյսով:

Ոչ ժամանակ, ոչ փափաք, ոչ ալ հնարաւորութիւն կար այցելեւ մեր հին օրերու անախորժ ու պարտադիր բնակավայրերը: Զէինք ալ զիտեր թէ անոնք զոյսութիւն ունէին: Նոյն

իսկ առիթ չունեցանք թարմացնելու մեր յուշերը այն հռչակաւոր զերեզմանատան մասին, որ իր զբախանձան գեղեցկութեամբ, երփներանդ ծաղիկներով ու սքանչելիօրէն քանդակուած զերեզմանաքարերով զարգարուն ընդարձակ պարտէզի մը տպաւորութիւնը ձգած էր մեր վրայ մեր պատանեկան օրերուն :

Անցեալին կը պատկանէին ատոնք, և մեր ներկան տարրեր էր և սեղմուած :

* * *

Մեկնեցանք Մարսէլլէն Օգոստոս Յին: Պէտք էր չառունակէինք մեր ճամբան դէպի արեւելք, դէպի Եղիպտոս, դոնէ ժամանակաւոր կերպով: Փօրթ-Մայիս էր մեր յաջորդ կայանը: Crimé (Մրիմ) անունով նաւը կը սպասէր մեղի: Ներս մտանք և ինքինքնիս գտանք անբացատրելի երեւոյթի մասնաւունք: Նաւուն վրայ, ամէն կողմ, խճողուած էին հարիւրաւոր Մատակասկարցի սեւամորթներ, որ Մալկաշ անունով կը ճանչըցուէին, — մերկ, վիրաւոր, հիւանդոս, ախտավարակ, և նեխած: Նաւը վարակիչ հիւանդութեանց որջ դարձած էր: Հոն, տախտակամածին վրայ, անոնց հետ կողք-կողքի նստիլ ու պառկիլ հարկագրուած էր կամաւոր հայ վինուորը: Ֆրանսական ճակատէն առուն կը զրկուէին մարդկային այդ թշուառ խլեակները: Ազտեղութիւնը ամէն կողմ աննկարագրելի էր: Գանդասաներ ի զուր անցան: Զինուոր էինք ու պէտք էր որ հանդուրժէինք ամէն տղեղութեան, վարժուէինք ամէն դառնութեան:

Միջերկրականը Ատլանտեանէն աւելի վտանդաւոր վայր մըն էր նաւարկութեան տեսակէտէ: Ծովուն հանդարտ մակերեսը, բաղդատմամբ ովկիանոսին, հնարաւորութիւն տուած էր գերմանացիներուն որ խոշոր թիւով ականներ կախէին ջուրին մէջ հարիւրաւոր ոտք խորութեամբ:

Վաանդը, ուրիմն, միայն ընդծովեաներէ չէր դար, այլ նաև ականներէ, որոնք զիւրութեամբ չէին տեսնուէր: Այլեւս, անսես առած էինք Մալկաչներուն ներկայութիւնը ու մեր միտքը կեդրոնացած էր աւելի լուրջ վտանդի մը վրայ: Ունէինք իրարու յաջորդող եւ տեւականօրէն հսկող կայմապահներ որոնք զիշեր ու ցերեկ, հեռագիտակը աչքերնուն բարձրէն կը դիտէին իրենց չորս կողմը, ու ընդծովեայի մը ներկայութիւնը

մատնող ամենազոյզն նշանն անդամ կը հաղորդէին նաւապետին: Մեզի կ'ընկերանար փոքրիկ խորտանաւ մը իրը պաշտպան: Մասսամբ քերելով Ափրիկէի հրասիսային եղերքները՝ այցելեցինք Ալճիչը եւ Պիղէրթ քաղաքները, իւրաքանչիւր տեղքանի մը ժամ մնալով:

Մարսէյլէն Փօրթ-Մայիս զրեթէ կէս ճամբուն վրայ Սիկիլիա կղզին գէպի հարաւ կար Բրիտանական Մալթա կղզին որ անառիկ բերդի մը նման կանգնած էր Միջերկրականին մէջ: Անգլիական նաւատորմիզի մէկ կարեւոր մասը զայն կը գործածէր իրեւ կայան: Պատերազմի ընթացքին այդ նաւատորմիզը եւ Փրանսական ու իտալական նաւերը գործակցարար ամեն ջանք թափեցին Միջերկրականի ջուրերը զերծ պահելու համար գերմանական սուզանաւերու արշաւանքներէն եւ անոնց զետեղած ականներէն: Կ'ըսուի որ միայն Մալթայի չուրչ աւելի քան 30 ականներ տեսնուած ու ոչնչացուած էին 1918-ին: Մալթայի մէջ երկու օր մնալէ յետոյ շարունակեցինք մեր զնացքը եւ յաջորդաբար կանդ առինք Նաւարին Ծոցը եւ Միլոս կղզին ուրկէ մեկնեցանք Փօրթ-Մայիս:

Տասնեւվեց օրուան գանդաղ, մտահոգիչ ու վտանգաւոր ճամբորդութենէ մը յետոյ մեր նաւը ապահով կերպով հասաւ Փօրթ-Մայիս: Նոյն բաղզաւորութիւնն ունեցած էին Ամերիկայէն մեկնող բոլոր խումբերը բացի մէկէն, ու այդ մէկը անհրաժեշտ է որ իր պատուաւոր տեղն ունենայ այս հատորին մէջ:

Խումբը կը բաղկանայ եղեր 80-85 Ամերիկահայ կամաւոր-ներէ որոնց Մարսէյլի մէջ միացած են 20-25 Հնդկաչինացիներ, նոյն նաւով ճամբորդելու համար: Օգոստոսի վերջին շար-թուն Ամիրալ Օրլի փոխադրանաւը, փոքրիկ խորտանաւի մը ընկերակցութեամբ, Մարսէյլէն ճամբայ կ'ելլէ գէպի Փօրթ-Մայիս:

Այդ ճամբորդութեան պատմութիւնը բերանացի ու սոսկ յիշողութեամբ ինծի նկարագրեց այդ խումբէն Լէգէոնական Տիրան Փաթափանեան, իսկ իմ խնդրանքիս վրայ գրաւոր կերպով ներկայացուցին Պէյրութաբնակ Լէգէոնական Մարզիս նամարեան եւ Ռութերթառնէն Լէգէոնական Հայկաղ Աղայիկ-եան: Երեքին ալ պատմութիւնը ընդհանուր կէտերու մէջ նյինէ, անկարեւոր մանրամասնութեանց մէջ միայն կը տարբերին անոնք, ուստի այդ մասերը արտազրել անհրաժեշտ չենք նկատեր:

Հոս կ'ամփոփենք Հայկազ Աղայիկեանի զրութիւնը մէջ
ընդ մէջ տալով նաեւ միւս երկուքին պատմածները, իբր լրա-
ցուցիչ :

«Գեղեցիկ օր մըն էր երբ Մարսէլլէն ճամբայ ելանք գէպի
եղիպտոս : Ճամբու վրայ հանդիպեցանք կարդ մը յունական
կղզիներ : Մեր նաւը կը յառաջանար զիկզակ ճամբաներէ
զերմանական սուզանաւերէ խուսափելու նպատակաւ : Ամէն օր
փորձ կը կատարէինք լիովին ընտելանալու համար իւրաքան-
չիւրը իր գերին, որպէս զի եթէ յարձակումի ենթարկուինք,
շուարումի չմատանուինք :

«Գիտէինք որ Միջերկրականի մէջ սլքտացող սուզանաւե-
րու թիւր չատ էր : Ատոր մէկ ապացոյցը տեսանք մէր ճամբու
ընթացքին, երբ ծովուն մակերեսին վրայ ծփացող զիակներ մէր
ուշադրութիւնը զրաւեցին : Կասկած չկար որ ասոնք զոհերն
էին յարձակումի մը որ ընկղմած էր տարարադդ նաւ մը, իր
տարարադդ ճամբորդներով :

«Մեր ճամբուն վրայ հանդիպեցանք Միլոս կղզին եւ հոն
մի քանի օր սպասելէ յետոյ շարունակեցինք մէր ճամբան :
Սեպտեմբեր 1-ի նախորդող զիշերը ամէն մարդ ուրախանալու
հուեւէն էր : Կարծես նախազդացում մը կար ամենուն մօտ թէ,
ո՞վ զիտէ, վաղը թերեւս մէնք ալ ձուկերու կեր ըլլանք : Ու-
տեղ, խմել, երգել ու պարել մեզի ամէն ինչ մոռցնել տուին :
Ուշ ատեն քնանալու զացինք, հաշտուած մէր ճակատազրին
հետ, ինչ որ ալ ըլլար ան : Կ'ըսէինք ինքնաքաջալերութեան
համար թէ մէր նաւը ունէր երկու թնդանօթ, առջեւն ու հ-
տեւը եւ 24 մէծկակ նաւակներ, ինչպէս նաեւ պաշտպան խոր-
տանաւ մը : Եթէ հակառակ պարագային մէր նաւը զարնուէր ու
անմիջապէս չընկղմէր, պիտի կրնայինք նաւակներով, լաս-
տերով եւ ապահովութեան գոտիներով պատաիլ, բոլորս ալ :

«Սեպտեմբեր 1-ին, էկսորէ յետոյ ժամը 1-ի ատենները,
երբ զինուորներ կամբջակին վրայ կամ կը խօսակցէին, կամ
քարտախաղով զրազած էին, կամ կը քնանային, յանկարծ ա-
հաւոր ցնցում մը եւ շնորհալից ճայն մը սարսափեցուցին բո-
լորս : Փայտի, երկաթի եւ այլ առարկաներու կտորները վո-
շիի նման օդին մէջ բարձրացան եւ կարծես մուխի վերածուե-
լով թափեցան մէր վրայ, այլանդակ եւ անճանաչելի երեւոյթ
մը տալով բոլորիս : Նաւուն շուրջը ամբացուած նաւակները,
բացի մէկէն, ծով թափուեցան : Խուճապը աննկարազրելի էր :

«Սուզանաւէն արձակուած թորփիլը ծակած էր մէր նաւը

Տիշդ կեղրոնէն, քայքայելով շոգիի կաթսան և անոր բոլոր
մեքենաները։ Նաւը անշարժութեան դատապարտուած էր ու
կը ծփար, բարերախտաբար:

«Շատ դժուարութեամբ կարելի եղաւ քիչ մը կարգ կանոն
հաստատել։ Կամրջակէն ծով իջեցուցինք քանի մը մեծկակ
լաստեր, որոնց վրայ տեղ գրաւեցին մեր ընկերներէն շատեր
և Հնդկաչինացիներ։ Ամենէն վերջ նաւակը վար իջեցուցինք
նաւապետին ցուցմունքներով և մնացածներս թիմուեցանք ա-
նոր մէջ։ Շարժելու տեղ չկար, սակայն թիմավարել հարկ էր,
որպէս զի հեռանայինք նաւէն, անոր հետ չընկղմելուհամար։
Գերմարդկային ճիգ էր հարկաւոր թիմավարել կարենալու հա-
մար։ Վերջապէս յաջողեցանք ապահով տարածութեամբ հե-
ռանալ նաւէն։ Մինչ անդեկ լաստերը աննպատակ կերպով ի-
րարմէ հեռացած կը ծփային ծովուն վրայ, աստ ու անդ խա-
ղալիք դառնալով ալիքներուն։ Ամէն մարդ մերկացած էր, թըր-
ջուած հազուստի ծանրութենէն ընկղմելու վախէն։ Ամառ էր,
սակայն, և մսելու վտանգ չկար։

«Մեղի ընկերացող ուազմանաւը անդապար կերպով ու ա-
րագօրէն կը դառնար մեր նաւուն չուրջ, որ կը մերժէր ընկրղ-
միլ։ Ժամեր առաւ մինչեւ որ լաստերու վրայ խճողուած մեր
տղաքները մէկիկ մէկիկ հաւաքուեցան ու խորտանաւի վրայ
հանուեցան։

«Ամէնքս ալ ազատած էինք, սակայն մեր խորտանաւը կը
աստանէր թորփիլահար եղած նաւուն չուրջ, Այդ միջոցին
անդլիական ուազմանաւ մը մեղի օգնութեան եկաւ։ Երկու ուազ-
մանաւերու հրամանաւարներուն խորհրդակցութեան արդիւնքն
այն եղաւ որ կարելի էր մեր նաւուն կողէն բացուած ծակը
դոցել և նաւը քաշելով տանիլ Կրէտէ կղզին որ շատ հեռու
չեր կրնար եղած ըլլալ։

«Խօսքը զործի փոխուած չէր տակաւին երբ ուրիշ թորփիլ
մը մեր խորտանաւին տակէն անցնելով մահացու կերպով մըխ-
ուեցաւ ծովուն վրայ երերող Ամիրալ Օրլի նաւուն ետեւի մա-
սին մէջ։ Մեր փոխազրանաւը ցնցուեցաւ, զալարեցաւ և գը-
լոււխը վեր բարձրացնելով պոչին վրայ ընկղմեցաւ, ու մէնք
բաղդաւորներս սարսափով թէ շուարումով դիտեցինք այդ ա-
նաւոր պատկերը։ Հայուն Աստուածը խնայած էր մեր կեան-
քին։ Շան սատակ եղած չէինք։

«Անդլիական ուազմանաւը ապահով զգալով թէ մէնք այլ-
եւ օգնութեան պէտք չունէինք, բաժնուեցաւ մեղմէ և մէնք

վերադարձանք Միլոս կղզին, որ Կրէտէէն մօտ հարիւր ժղոն գէպի հիւսիս կը դանուի, Արշիպեղակոսի հարաւային ջուրերուն մէջ:

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԿԱՄԱԽՈԲՆԵՐ ԵԳԻՊՏՈՍ ՓՈԽԱԳՐՈՒ
ՆԱԽԸ ՄԻԶԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ՄԵԶ ԸՆԿՐԱՄԱՆ

(Գծագրուրին)

«Միլոսի ծովածոցին մէջ խարսխած էր անգլիական զրահաւոր մը, որուն մէջ փոխադրուեցանք բոլորս, ուրիշ փոխադրանաւի մը սպասելու համար: Աւելի քան մէկ շարաթ անհամբեր օրեր անցուցինք, բայց դոնէ ընկդմելու վախը անհետացած էր:

«Վերջապէս հասաւ մեզ Եգիպտոս փոխադրող յունական նաւ մը: Ելանք կամբջակին վրայ, ուր խճողուած էին 150-ի չափ Զինացիներ: Մասնաւոր ձիգ հարկաւոր չէր տեսնելու որ խարխուլ, փայտաշէն, անպաշտպան ու կարծես վայրկեանէ վայրկեան ծովու ալիքներու հարուածներէն փշրուելու պատրաստ նաւու մը վրայ դրուած էինք: Աչ մակոյլ ունէր, ոչ ալ թնդանօթ: Մեզի ընկերացող Ֆրանսացի պաշտօնեաները նաւ չբարձրացան, ետ մնացին, յետադային մեզի միանալու մտօք:

«Հաւաքուեցանք, խորհրդակցեցանք եւ որոշեցինք պատգամաւորութիւն մը զրկել զրահաւորի հրամանատարին մօտ:

Մեղի ունկնդրութիւն չտրուեցաւ հակառակ մեր կրկնակի եւ ստիպուական խնդրանքներուն ու աղաչանքներուն։

«Մէկ ելք ունէինք, — ըմբոսա թէեւ, բայց ապահով — սպառնալիքով պարտապրել յունական նաւուն նաւապետին որ տեղէն չչարժի։ Անգլիական փոքրիկ խորտանաւ մը մօտեցաւ մեր նաւուն եւ հրամայեց նաւապետին որ անմիջապէս ճամբայ ելլէ։ Նաւապետը պատասխանեց թէ սպառնալիքի տակ է եւ չի կրնար շարժիլ։

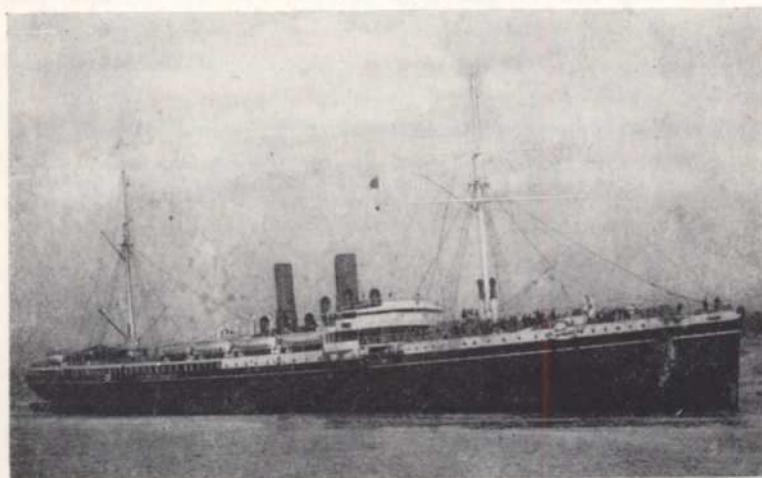
«Անհնազանդ, ըմբոսա, անկարգապահ, ինչ կերպով որ կ'ուզէք կրնաք որակել մեզ։ Մենք յաղթական գուրս եկած էինք եւ ամենայն իրաւունքով։ Հազարաւոր մզոն արկածալից ճամբորդութենէ մը յետոյ, զժուար էր զոհ երթալ քմահաճ ու անմարդկային կարգադրութեան մը։

«Փոխազրուեցանք առժամեայ կերպով ուրիշ նաւու մը մէջ ուր մեզ բոլորս ալ բանտարկեցին ներքեւի մէկ մութ յարկարաժնին մէջ, իրը պատի՞ժ թէ չարկազրանք, չենք դիտեր։ Շատ չանցած մեզ հանեցին կամբջակին վրայ, ուր մեզի ներկայացած զրահաւորին ծովակալ հրամանատարը մեր ընկղմած նաւու նաւապետին ընկերակցութեամբ։ Քիչ մը մեզազրեց մեզ որ ըմբոսա դիրք բռնած էինք, որ, ըստ, «ուզիի չի համեմատիր ձեր կարգապահ ու պազարիւն վերաբերումին զոր ցոյց առուած էք այն խիստ վտանգաւոր բոպէներուն երբ ձեզ կեանքը վտանգի տակ էր ձեր նաւուն թորփիլահար եղած պահուն։» Ծովակալը զովեց մեզ մեր այդ զինուորի վայել ընթացքին համար։

«Մէր սպասումի պահուն հրաման եկաւ որ կրկին պիտի փոխազրուինք զրահաւորին մէջ, որովհետեւ մեզի ապաստանարան ծառայող նաւը Սելանիկ պիտի երթայ եղեր ջուր բերելու համար։ Զրահաւորին մէջ չատ աւելի ապահով էինք, թէեւ ուտելիքի պակասը զգալի էր։ Հոգ չէր, քիչ կամ չատ բաւարարութիւն կը ստանայինք։

«Հազիւ քանի մօր անցած էր, երբ խիստ հաճելի անակնկալ մունեցանք։ Մարսէլլէն Միլոս ժամանեց կամաւորներու ուրիշ խումբ մը։ Փոխազրուեցանք այդ նաւուն մէջ, ողջազուրուեցանք, զիրկընդիմանուեցանք արցունքով եւ յուղումով։ Ծանօթ էին ոմանք, բայց սիրելի բոլորն ալ։ Մեզի պէս Ամերիկահայեր էին։ Հազուեցուցին մեզ։ Միասին խմեցինք, կերանք ու հաճոյացանք, անսահման, անբացատրելի խանդով։

«Ճամբար ելանք դէպի Փօրթ-Մայիս : Սակայն վերջացած չէր մեր գժուարութիւնը : Բժբոստ զինուորներու մեր համբաւը մեզմէ առաջ հասած էր Եղիպատոս, ուր մեզի կրնար սպասել պատերազմական ատեան, դատապարտութիւն եւ աքսոր :

ՇՈՎԱՄՈՅՆ ԵՊԱՌ ԿԱՄՈՒՆՈՐՆԵՐԻ

ԵԳԻՊԱՏՈՍ ՓՈԽԱԴՐՈՂ ՆԱԽԸ

Նկար՝ ՀԱՅԿԱԶ ԱՎԱՅԻԿԵԱՆՆէ, Ռուբրաուն, Մէս.

«Բարեբախտաբար այդքան ծայրայեղ չեղաւ մեր կացութիւնը : Փօրթ-Մայիսի մէջ մէկ կողմ հաւաքուեցանք բոլոր ըմբոստներս ու շատ ծանր խոսքեր լսեցինք մեզ «դատող» հարիւրապեաէն որ մեզ որակեց իրը երկչուներ եւ հայ ժողովուրդի ազատազրութեան ցանկացող զինուորի համբաւին անարժան անձինք : Գետինը բացուէր, մէջը թաղուէինք : Այդպէս զացինք բոլորս ալ : Աւելի նախընտրելի պիտի չըլլա՞ր՝ եթէ երկրորդ թորփիլահարումի պահուն նաւուն վրայ եղած ըլլայինք եւ անոր հետ ծով իջնէինք : Պիտի հերոսանայինք, անտարակոյս, առանց թշնամիին դէմ մէկ զնդակ իսկ արձակած ըլլալու : Մեր անունները ոսկի տառերով սէիտի զրուէին : Իսկ այժմ : Բայ Ֆրանսացի հարիւրապետին սեւ տառերով պիտի զրուէր մեր դասալքութեան պատմութիւնը :

«Երբ այսօր կը փորձենք վերյիշել այդ գէպքը, այլ կերպ
կը տրամարանենք: Մեր յոռեականութիւնը արդարացնող կա-
րեւոր պատճառներ եղած չէին: Անշուշտ որ պիտի քննազատ-
ուէինք, պիտի մեզազբուէինք: Կրնայինք նոյն իսկ բանար-
կուիլ: Այդ ալ չեղաւ:

«Շուտով մոռցուեցաւ այդ գէպքը: Լաւ որ քիչ մալ ըմ-
բոստ եղած էինք: Վերջապէս չան սատակ ըլլալու եկած չէինք,
այլ կոռելու: Ու եթէ պիտի մեռնէինք թող թշնամէին զնդա-
կը մեր ճակարն զարնուելով զգեանէր մեզ:»

Այսպէս նկարագրեցին Ամիրալ Օրլի նաւուն ընկդմիլը եւ
աղատեալներու ողիսականը — Տիրան Փաթափանեան, բերա-
նացի՝ բայց ակներեւ յուղումով, Սարգիս Նամարեան եւ Հայ-
կաղ Աղայիկեան, գրաւոր ու սրատուչ կերպով:

«Երբ այս տողերը կը զրեմ, աչքերէս արցունք կը հոսի»,
կը զրէ Սարգիս Նամարեան:

ՓՈՐԹ-ԱԱՅԻՑ

0դուստոս 18 Շարաթ օր, կէսօրէ առաջ, մեր նաւը խարիսխ
ձգեց եւ մենք անհամբեր ու անձկոտ փութկոտութեամբ ցա-
մաք ելանք մեր ետին թողլով Մատակասկար վերադառն
Մալկաչներու անրազալի ընկերակցութիւնը: Մեզ զիմաւո-
րելու եկած էին Ամերիկայէն մեզմէ առաջ մեկնած տղաքնե-
րէն ոմանք, որոնք մեզ առաջնորդեցին իրենց բանակատեղին
ուր մեզի համար պատրաստուած վրաններու տակ պիտի մը-
նայինք անորոշ ժամանակի մը համար:

Մինչեւ 19-րդ դարու կէսին Փօրթ-Աայիտ անունը զոյու-
թիւն անդամ չունէր: Այն օրը, սակայն, երբ Միջերկրականէն
Կարմիր Ծով ջրանցք մը բանալու գաղափարը ծնունդ առաւ Ա-
րեւելքի հետ առեւտուր ընող կարգ մը մարդոց մտքին
մէջ, ամենաուղիղ եւ հետեւաբար ամենակարճ զիծը այժմու
Փօրթ-Աայիտէն Սուէզի Ծոց ու Կարմիր Ծով երկարող զիծն
էր:

Սուէզի ջրանցքի բացումէն առաջ Եւրոպայէն եւ Հիւսի-
սային Ամերիկայէն գէպի Հնդկաստան, Չինաստան եւ Ճափոն,
եւ արեւելեան միւս մեծ ու փոքր երկիրները ճամբորգով նա-
ւերը հարկադրուած էին Ափրիկէի արեւմտեան եղերքէն նա-
ւարկել գէպի հարաւ մինչեւ Cape of Good Hope եւ անկէ
դառնալ գէպի հիւսիսային արեւելք: Երկու-երեք ամիսներ
հարկաւոր էին այդ ճամբորգով թեան համար:

Սուէզի ջրանցքը Եւրոպայէն Հնդկաստան ճանապարհի երկայնքն կտրեց 7600 մղոն եւ ջուրի ճամբորդութիւնը Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջնեւ անհամեմատօրէն դիւրացուց։ Զըրանցքի մը պեղումին զաղափարը շատերու մտքին առարկայ եղած էր գարերով, նոյն իսկ ուսումնասիրութեան համար մէկէկ աւելի մարմիններ կազմուած էին որոշ ըրջաններու մէջ, սակայն, ֆրանսացի Ֆէրտինանա տը Լէսէփն էր որ 1854-ին հրապարակ եկաւ իր ամենազօրաւոր ախոյեանը այդ զաղափարին եւ յաջողեցաւ մարմին տալ անոր։

Երկար ժամանակ հարկ եղաւ պահանջուած դրամագլուխն հայթայթելու եւ գործին ուժգին ընթացք տալու համար։ 1859, Ապրիլ 25-ին սկսան ջրանցքի չինութեան դործողութիւնները որ տեւեցին լման տասը տարի եւ ջրանցքը պաշտօնապէս բացուեցաւ Նոյեմբեր, 1869 թուին։

Սուէզի ջրանցքով Փօրթ-Մայիսը դարձաւ վաճառականական կարեւոր կեդրոն մը։ Զրանցքն անցնող բոլոր նաւերը հոն կանգ կ'առնէին երկար ճամբորդութեան համար հարկ եղած ածուիր եւ պարէնի պաշարն ապահովելու։

Զրանցքին խորութիւնը ինը մեթր էր, լայնութիւնը 65-75 մէթր, իսկ երկարութիւնը, Փօրթ-Մայիսէն Սուէզ, հարիւր մղոն։ Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան Սուէզի ջրանցքը ծառայեց առաւելապէս Հնդկաստանէն, Աւստրալիայէն, Նոր Զէլանտայէն եւ Խաղաղականի ու Հնդկաց Ծովի ուրիշ շատ մը երկիրներէ Եւրոպական, Ասիական եւ Ափրիկեան ճակատներու զինուոր, ուղղանիւթ, պարէն եւ պաշար փոխադրելու նպատակին։ Փոխադրանաւերը այդ ճամբարյով անհամեմատօրէն աւելի զերծ էին թշնամի ընդօվլեաներու յարձակումներէն, բաղդամամբ Աւրանստեանի գծէն։ Իսկ ջրանցքի քաղաքական արժէքը, որ հսկայական եղաւ, մէր ուսումնասիրութեան մաս չի կազմէր։

ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԲ ԲՈՒՐԳԵՐՈՒԻ ԱՇԽԱԲՃԻՆ

Կեանքը Փօրթ-Մայիսի մէջ կրնար շատ տաղտկալի ըլլալ եթէ հոն երկար կանգ առնել անհրաժեշտ համարուէր։ Մարդարար, չկար, չարժում չկար, հետաքրքրութիւն չկար։ Բարերախտարար մէր զլիսաւոր պաշտօնեաները կարեկցող էին ու թոյլատու եւ փափաքողները կ'արտօնուէին այցելել Պահէրէ։

Մէր խումբին մէջէն մի քանիներս որոշեցինք օգտուիլ այդ պատեհութենէն եւ Փարաւոններու երկրին ծանօթանալ քչիկ

մը : Ամբան հեղձուցիչ օդին, ամէն կարգի ճամբորդներու բազմութիւնով խճողուած վակոններու մէջ մօտ 150 մղոն ճամբորդելը հաճելի չէր ընաւ : Երկար ու տաժանակիր ճամբորդութիւն մը եղաւ ատիկա : Մեր տաղառուկը պիտի մեղմանար, կը յուսայինք, երբ Գահիրէ ոտք կոփէինք :

Սիալած չէինք :

Մեզ դիմաւորելու եկած էին խումբ մը ազգայիններ, որոնք ողջազուրեցին մեզ եւ առաջնորդեցին հիւրանոց : Բոխն մեզի թէ մեզմէ առաջ ուրիշներ ալ եկած էին եւ հիւրասիրուած, եւ սակայն այդ իրողութիւնը ոչինչ կը պակսեցնէր մեզի հանդէպ ցոյց տրուած գուրզուրանքէն :

Չորս օրուան մէջ այցելեցինք բոլոր տեսարժան վայրերը — թանգարան, բուրդեր, բերդ — եւ մահաւանդ նեղոսի ավելը : Այցելեցինք նաև կղզէքիէ նշանաւոր պարտէզը, եւ անոր մօտ զանուող Պար Փարիզիէնը, որուն սեփականատէրներէն եւ Գահիրէի պատուական ազգայիններէն Բիւզանդթէքէնան, ինծի ազգական պիտի ըլլար ապազային, ամուսնական կապով :

Երեկոյ մը կամաւորներու ի պատիւ աարքուեցաւ թէրասեղան մը որուն ներկայ էր քաղաքի հայ ընտրանին : Հոն ծանօթացայ հանրածանօթ զրադէտ Սուրբն Պարթեւեանին, որ հիւրընկալ զիխաւոր խօսողն էր այդ երեկոյ : Անիկա յուզումնալից խօսքերով զրուատեց կամաւորական շարժումը եւ զնահատական բազում խօսքեր չույլեց Ամերիկայէն եկող կամաւոր զինուորներուն : Ռւրիշներ հետեւեցան անոր նոյնքան խանդավառիչ արտայայտութիւններով :

Մեզմէ ոմանք յայտնեցին իրենց չնորհակալութիւնները պատշաճօրէն, եւ նոյնիսկ կեղծ համեստութեամբ : Տիրող խանդավառ մթնոլորտը իր վարակիչ բնոյթով յուզած էր բոլորը : Հայ կամաւորը ցեղին վրէժովը լեցուած զերադոյն զոհարերութեան յանձնառու եղած էր, իսկ զայն հիւրասիրողներու շրթունքին վրայ կար անլսելի մրժունջը . «Գնա, զաւակս, լուծէ միլիոնաւոր նահատակներու արեան վրէժը, եւ վերադարձիր : Անպայման վերադարձիր, որպէսզի քեզ առնենք մեր ուսերուն վրայ իրբեւ արժանաւոր հերոսը մեր ցեղին» :

Յիշատակելի օրեր էին այդ չորս օրերը : Հոն ծանօթացած էինք Եղիպատոսի ամենէն առաջաւոր հայ գէմքերուն : Իսկ ինծի համար բացառիկ բազգաւորութիւն մ'եղած էր հոն հանդիպիլ իմ վաղեմի ուսուցչիս՝ Ազարիկ Գօլոյեանին, որուն տան մէջ

ընդունուած էի իրը ուսանող Տիղբանակերտի Հայ Կաթոլիկ Վարժարանին, որուն աեսուչն էր ինքը: Աղջագուրուեցանք, ևս՝ իրը աշակերտ, ան՝ իրը ուսուցիչ: Թէյասեղանի ընթացքին ինծի ալ պատեհութիւն տրուեցաւ քանի մը խօսք ըսելու: Խօսեցայ այնպէս ինչպէս սիրտս կը թելադրէր եւ լեզուս կ'արտայայտէր: Պատրաստութեան պէտք չկար: Հոն էր նիւթը, հոն էր միջավայրը, հոն էին ունկնդիրները: Կը բաւէր միայն որ մէկը հայերէն լեզուն խօսիլ դիտէր: Կամաւոր էինք, զինուորագրուած. կոիւի կ'երթայինք, հայրենիքի ազատագրութեան համար ի հարկին մէր կեանքը զոհելու սրբազան ուխտն առած էինք, ալ ի՞նչ կը պակսէր մեզի յուղուելու եւ յուղելու համար:

Թէյասեղանը վերջացաւ: Վազեց քովս իմ ուսուցիչս, որուն խօսքերէն յաճախ հմայուած էի ուսանողութեանս շըրջանին, զրկեց զիս, համբուրեց ճակատս եւ ըսաւ. «Որքան հպարտ եմ որ իմ աշակերտս եղած ես»: Ես շատ աւելի բաղդաւոր եղած էի իրեն աշակերտած ըլլալուս համար:

Զորս օրէն լրացաւ մէր արձակուրդի շրջանը որ մէր ակընկալածէն շատ աւելի հաճելի եղած էր: Ժամանակը Փօրթ-Մայիսի մէջ զանդաղ կ'ընթանար: Ընելիք չկար եւ մէնք շատ անհամբեր էինք բան մ'ընելու: Պարբերաբար կ'արտօնուէինք քաղաք իշնելու միօրինակութենէ խուսափելու համար: Մասնաւոր հրապոյը մը կար քաղաքին մէջ իսկ: Մուխով լեցուն սրճարաններ էին ընդհանրապէս մէր այցելութեան վայրերը, ուր կարելի էր տեսնել ամէն զասակարդի եւ նկարազրի տէր մարդիկ: Հոն էին անընդհատօրէն ճխամորճ քաշողներ: Կը դիտես նարգիլէի շշին մէջէն վեր բարձրացող ջուրի զլուացող զուրբքները որսոնց մէջէն կ'անցնի այրող քէմպէֆիին մուլը:

Միւս կողմէ սեղանի մը առջեւ նստած են երկու անձինք նարտի բաց տուփ մը իրենց առջեւ, եւ հետաքրքիրներու խումբ մը իրենց շուրջը, ոտքի վրայ, կամ նստած:

— Շէշ պէշ, զարերը կը նետուին տուփին մէկ կողմէն միւսը:

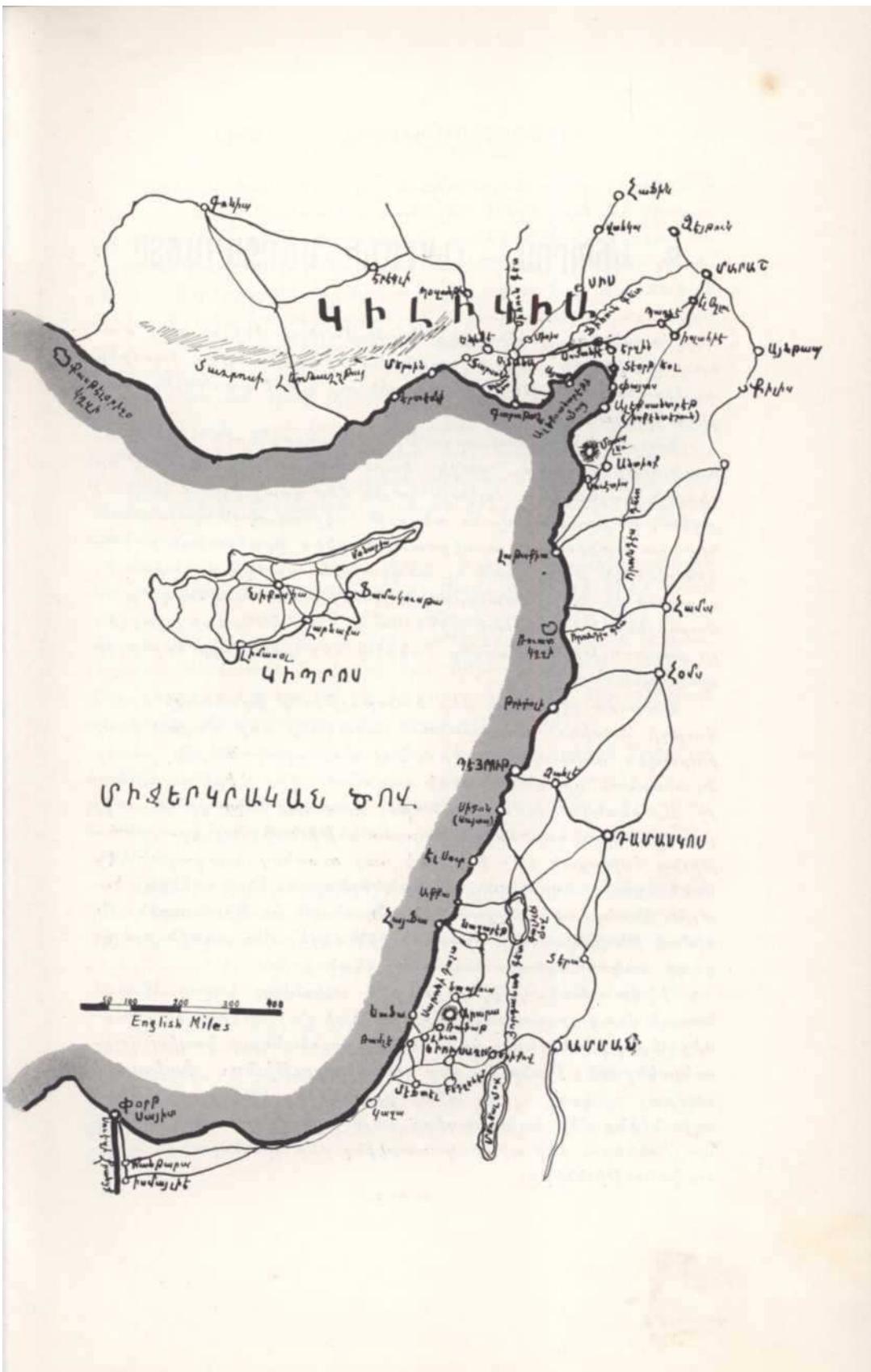
— Վա՛յ անպիտան, վա՛յ, ուղածս չեկաւ:

Մէկը դուրսէն.

— Պէ, հերիփ, խաղալ չես դիտեր, տորք նուարը այդպէ՞ս կը խաղան:

Եւ այսպէս անվերջօրէն կը շարունակուի :
 Զվերջացաւ :
 Պէտք չէ մռանալ այն միւս խումբը : Դիւանագէտներու
 խումբը : Թիւը կարեւոր չէ : Իւրաքանչիւրին առջեւ կայ բա-
 ժակ մը զարեջուր, կամ օդի, որ լմնալիք չունի :
 — Ֆրանսայի վիճակը տխուր կ'երեւի : Երկար չի կրնար
 զիմանալ եթէ Ամերիկեան զինուորներ չհասնին, կը գուշա-
 կէ դիւանագէտներէն մին :
 — Եօ, իւնդ ես ի՞նչ ես : Ֆրանսացին զիւրութեամբ չի
 պարտուիր : Մինչեւ իր վերջին զինուորը պիտի կռուի ան եւ
 պիտի յաղթէ անպայման, կը յարէ միւսը : Մանաւանդ որ իր
 կողքին ունի Անգլիոյ նման ազնուական պետութիւն մը :
 — Ի՞նչ ըսկիր, կը բողոքէ երրորդ մը զայրացկոտ ձայնով :
 Այդ խարդախ, անձնասէր եւ հպարտ Ալպիո՞նը : Ա՞ն է որ
 պիտի յաղթէ Գերմանիոյ : Զե՞ս տեսներ : Երեք տարիէ ի վեր է
 որ պատերազմը կը շարունակուի, Անգլիան ցարդ միայն կէս
 սրաով իր մասնակցութիւնը բերած է :
 — Ի՞նչ կ'ուզէք ըսկի, կը միջամտէ ուրիշ մը, վէճը մեղ-
 մացնելու որոշ զիտումով մը, հիմակ որ հայ կամաւորներ
 մէջտեղ եկած են, այս պատերազմը չի կրնար երկար տեւել :
 Պիտի տեսնէք թէ ինչ պատուհաս պիտի ըլլան անոնք թուր-
 քին զլխուն՝ Պագեստինի ճակատին վրայ :
 — Աստուած ձայնդ լսէ, կը մրմնջայ մեղէ մէկը ու կամա-
 ցուկ մը կը հեռանանք, զիտելու համար զինով մը, որ ոտքի
 վրայ մնալու գերմարդկային ճիգով մը կը փաթթուի սիւնի մը
 զետին չիյնալու համար, բերնէն անխօսելի հայհոյանքներ
 տեղացնելով, — որո՞ւ հասցէին —, ինք ալ չզիտէր : Սրճա-
 րանի աշխատաւորներէն երկու հոգի կը մօտենան իրեն, կը
 բռնեն թեւերէն, վեր կը վերցնեն ու զուռնէն փողոց կը նետեն :
 — Պէլայէ մը ազատեցանք, կը յարէ մէկը :

Մենք արդէն խմած լրացուցած էինք մեր սուրճը, եւ լիո-
 վին բաւարարուած, հակագրութիւններով լիցուն այդ միջա-
 վայրէն, մեկնեցանք, բանակատեղիի հանդարտութեան մէջ
 զտնելու մեր դոհացումը :

Դ. ԿԻՊՐՈՍ — ԼԵԳԵՈՆԻ ՄԱՐԶԱԴԱՇԸ

Վասներկու օր մնացինք Փօրթ-Այլիսի մէջ ու այդ ժամանակամիջոցին մեղի միացան Ամերիկայէն ուրիշ խուժը բերալ միասնաբար երթալու այն կղզին ուր պիտի ստանայինք մեր կինուրական կրթութիւնը:

Նաւային այդ ճամբորդութիւնը նախորդներէն ոչ մէկ առաւելութիւն ունէր, բացի կարճատևելութենէն: Ճիշդ է որ չկային Մալկաշներ, սակայն կային մեր վրայ իշխող կոպիտ, տողէտ, անքաղաքավար ու անգութ երկրորդական պաշտօնեաներ, — տանսապետ ու սէրժան: Կարծես Փրանսական բանակին ամենէն թափթփուկ ու անպէտ զինուորները հաւաքուած, բերուած եւ հայ կամաւորական խուժբերուն առաջնորդներ ու ժարդիչներ նշանակուած էին: Կային, բնականաբար, յարդելի բացառութիւններ որոնց հանդէպ մեր յարզանքը երթեք չպակսեցաւ:

Անպաստ չէր եղած մեր ծանօթութիւնը Փրանսացի ժողովուրդի մասին: «Ասպետական» ածականը մեր մտքին վրայ խորապէս տպաւորուած էր: Հայ մտաւորականներէն շատեր Փրանսական զրականութենէն աղջուած էին: Վիքթոր Նիկոյի, Ալեքսանդր Տիւմայի, Անաթօլ Ֆրանսի, Պալզաքի եւ ուրիշ շատ շատերու գործերուն թարգմանութիւնով հայ զրականութիւնը ճոխացած էր: Ո՞ր մէկ հայ ուսանող կարդացած չէր Երեք Հրացանակիրները, Մօնքէ Քրիստօն, Թշուառները, եւ այլն: Ասոնցմով ճանչցած էինք Ֆրանսան եւ Ֆրանսացին: Ու հիմակ թափթփուկներ զրկուած էին մեղի՝ մեղ առաջնորդելու դէպի ճակատ, դէպի ճակատազրական կռիւ:

Դէպի հիւսիս Միջերկրականի ալիքները կտրող Մարտն նաւուն վրայ էր առաւելապէս որ պիտի վարժուէինք հանդուրժել մեր զլիուն վերեւ կանգնող պաշտօնեաններու կոպիտ վարուելակերպին: Ծանր էր մեր յուսախարութիւնը: Փախուստի ճամբայ ոչ կար, ոչ ալ պիտի ընդունէինք եթէ ըլլար: Պիտի ողջունէինք մեր ճակատազրակը, այն յոյսով որ աւելի տանելի պայմաններու մէջ պիտի կատարէինք մեր զինուորական պարտականութիւնները:

* * *

Հաղիւ 24 ժամ անցած էր Փօրթ-Սայիտէն մեր մեկնելէն ի վեր ու ահա կը մօտենայինք ցամաքին։ Մեզի ըսին թէ Կիպրոս կղղիին առջեւն էինք։ Ծովեղերքէն գրեթէ մէկ մղոն հեռաւուրութեան վրայ նաւը կանդ առաւ եւ խարիսխ ձգեց, Սեպտեմբեր 12, Չորեքշարթի օր, երբ արեւը կը մօտենար արեւմտեան հորիզոնին, իր կոնակէն սփռելով դեղնորակ ու կարմրախոռն շղարչ մը որ կարծես ծածկելու եկած էր երկինքի ու ցամաքի միացման կէտին վրայ բռնկող բոցավառ հրդեհ մը, զոր հրչէջներ անզամ պիտի չկրնային մարել։

Արեւելքէն արեւմուտք երկարող եւ ծովէն 45—50 ոտք բարձրութեան վրայ տարածուած այդ սարահարթին անունը Մօնարկա էր, պատմական ֆամակուսթայէն մօտ 25 քիլոմէթր դէպի արեւելք։ Հոն պիտի հաստատուէինք ու մարզուէինք իրը դինուոր։

Ուշ էր արդէն եւ միայն երկու փոքրիկ նաւակներ կային մեզ ցամաք փոխադրելու համար։ Սակայն մութը կոխելէ առաջ բոլորս ալ ոտք դրած էինք ցամաքի վրայ, ուր մեզի խանդավառ ընդունելութիւն տուին ամիսներ առաջ հոն տեղաւորուած Սուէտացի կամաւորներ։ Դժբաղդաբար կարճ եղաւ մեր տեսակցութիւնը։ Պէտք էր շարունակէինք մեր ճամբան դէպի վեր՝ մեզի համար պատրաստուած վայրը։

Երբ վարէն վեր բարձրացանք մեզ դիմաւորեցին Չորրորդ եւ Հինգերորդ զումարատակներու զինուորներէն շատեր, գրեթէ բոլորն ալ Ամերիկայէն։ Յուզումը ընդհանուր էր։ Ծանօթներ զիրկընդխառնուեցան, անծանօթներ զիրար ողջունեցին։

Ամբողջ իրիկունը միասին անցուցինք մեր ընկերներուն հետ։ Խօսակցեցանք, կատակեցինք, խնդացինք ու տեղեկութիւններ փոխանակեցինք։ Մեր ճամբորդութեան մասին պատմելիք նորութիւններ չկային։ Իսկ մեզմէ առաջ Մօնարկա հաստատուածներու կենցաղին հետզհետէ պիտի ծանօթանայինք։

Ցրուեցանք ուշ զիշերին եւ մտանք մեզի համար պատրաստուած առժամեայ վրանները։ Ծովային ճամբորդութիւնը այն աստիճանի յոզնեցուցած էր մեզ որ չետինն ոնդամբուրդէ մահճակալի անուշութիւնն ունէր։ Գլուխնիս հաղիւ գետին դրած՝ մենք արդէն երազի աշխարհը փոխադրուած էինք։

Խոր քունի մէջ էինք տակաւին երբ փողին ձայնը ծակեց մեր ականջները։ Գրողը տանէր այդ անզութ փողահարը։ Աչքերնիս շիեցինք, ակամայ ոտքի ելանք, ջրհորէն ջուր քաշեցինք, լուացուեցանք ու հագուեցանք։ Ճոխ նախաճաշի մը ախորժակով ու ակնկալութեամբ ճաշասրահ մտանք ուր, աւաղ, մէկի հրամցուցին մէկ կտոր չոր հաց, մէկ շերտ պանիր ու մէկ զաւալթ թէյ, առանց լէմոնի, առանց կաթի։ Կե՛ր ու զոհացիր։

Կերա՛նք, մէ՛ հարցնէք թէ որքան զոհացանք։

Առաջին առաւօտն էր մեր նոր բանակատնդիին մէջ։ Կազմակերպութիւն հարկ էր, զինուորական կարգապահութեան մէջ մտնելու համար։ Տասնեակներու բաժնուեցանք եւ ամէն տասնեակի համար նշանակուեցաւ պատասխանատու անձ մը, ոչ թէ տասնապետ զինուորական իմաստով, այլ խմբապետ առանց իշխանութեան։

Զինուոր էինք ու զինուորի պէս պիտի շարժէինք. հրամանի պիտի անսայինք, կարգապահ պիտի ըլլայինք եւ ուրիշներու ալ կարգապահութեան պիտի հսկէինք։

Մեզի տուին հրացան, նիզակ, համազգեստ, կօշիկ, գուլպա եւ բուրդէ հիւսուած վերմակներ, — պաթանիա։ Երկինքն ունէինք մեր տան առաստաղը, իսկ երկիրը՝ մեր մահակալը։ Հոս պիտի մարզուէինք, թրծուէինք, կարծրանայինք, մարմնով ու սրտով, որպէս զի կարենայինք թշնամին դիմագրաւել առանց երկիրդի, առանց վարանումի։ Վրէժը բաւարար չէր յազմանակ ապահովելու համար։ Անզուսակ եւ անսանձ քաջութիւնը վտանգաւոր փութելուութիւն միայն պիտի հարկադրէր մեզի։ Մեր բոլոր ուժերը, — հոգեկան, մտային ու Փիզիքական —, համազրուելու էին արկածախնդրութենէ խուսափելու համար։

Ու այդ պիտի սորվէինք զինուորական կարգապահ մարդագով եւ ուսուցումով։

Բնդունեցինք այդ բոլորը եւ պատրաստ էինք յանձնառու ըլլալու ամէն զրկանքի, տոկալու ամէն զժուարութեան, կը բաւէր որ այդ ուղիով առաջնորդէին մեղ մեր ֆրանսացիքաշտօնեաները։

Նախաճաշին յետոյ հաւաքուեցանք դաշտին մէջ զինուորական շարքով։ Զինուորի համազգեստ կը կրէինք, բայց զինուոր եղած չէինք տակաւին։ Ո՞չ ուղիղ կանզնիլ զիտէինք, ո՞չ ալ ուղիղ քալել։ Մարզանքի համար չէր այդ առաւօտեան հա-

ւաքոյթը։ Ոտքի վրայ կը սպասէինք երբ մեղի մօսեցաւ մեր դումարտակի հրամանատարը — Հարիւրապետ Ազան։ Եկաւ մեղի բարի գալուստ մաղթելու եւ զինուորի ու հրամանատարի միջնորդ լաւ տրամադրութիւններ ստեղծելու եւ փոխադարձ վատահութիւն ներշնչելու համար։

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԳԵՈՆԻ ՍՊԱՅԱԿՈՅՑԸ

(Etat Majeure)

Նկար՝ ԱԱՐԴԻՍ ՆԱՃԱՐԵԱՆԵ, Պէյրուր

Ֆրանսերէն խօսեցաւ, բնականարար, եւ իր խօսքերը հայերէնի թարգմանուեցան, որքան կը յիշեմ, Եղիպատահայ զինուորի մը կողմէ, եւ լաւ տպաւորութիւն ձգեցին բոլորին վրայ ընդհանրապէս։ Ըստ որ զինուորական կեանքի մէջ զժուարութիւններ անխուսափելի էին, թէ ճշմարիտ զինուորական ծառայութեան նպատակն էր անհատին մէջ զօրացնել զիմաղդրական ուժ, տոկունութիւն, ինքնափստահութիւն, անակնկալներ զիմաղդրաւելու պատրաստութիւն, քաջութիւն, եւ ինչ որ կարեւորագոյնն էր, չետեց ան, հրամանատարներու հանդէս վատահութիւն, յարգանք եւ անվերապահ հնազանդութիւն։

Հարիւրապետ Ազանի խրոխտ կեցուածքը, խստաբարոյ արտայայտութիւնները, պատկառազգու նայուածքը, եւ սուր տրամարանութիւնը իր մէջ կը մատնէին ֆրանսացի անյոզդողդ զինուորականը որ հպարտ էր իր ծագումով, իր համազգեստով

Եւ իր ծառայութիւնով։ Բաղդաւոր զգացինք որ այդպիսի
մըրծուած զինուորականի մը ձեռքին տակ պիտի մարզուէինք։

Մեր առաջին զործը շինարարութիւնն եղաւ։ Անձրեւի,
ձիւնի եւ փոթորիկի դէմ պաշտպանուելու համար հարկ էր որ
մեր կլոր վրանները հաստատուէին քարաշէն պատերու վրայ։
Աւելի կարեւորը, թերեւս անմիջականը, բանակատեղիին հա-
մար կեղրոնական չէնքերու կառուցումն էր — խոհանոց,
ճաշարան, մթերանոց, կրպակ, պաշտօնեաններու ննջարաններ,
եւայլն։ Ծառ կտրել, քար հաւաքել, կիր պատրաստել, շա-
զախ շինել եւ այդ կարգի ամէն աշխատանք կատարել հարկ էր։

Մեզմէ առաջ ուրիշներ արդէն լծուած էին նման աշխա-
տանքներու։ Վարը, ներքեւի դաշտին մէջ Առաջին Վաշտի
զինուորները, երեք զումարտակ, որ առաւելապէս Սուէտա-
ցիներէ կը բաղկանային, արդէն աւարտած էին իրենց պէտք
եղած շինութիւնները ամիսներ առաջ։ Մենք ալ անոնց ուղիէն
պիտի քալէինք։

Իւրովի հարցումներ անխուսափելի էին։ Ինչո՞ւ մնայուն
հանդամանք պէտք էր ունենային այս կառուցումները։ Քանի՞
ամիս պիտի մնայինք այդ ամայի դաշտին մէջ։ Աշխատաւոր-
ներո՞ւ բանակ էր մերինը, թէ՝ զինուորներու։ Որքա՞ն մար-
զանք հարկաւոր էր ճակատ երթալու համար։ Պատասխան
չունէինք այս հարցումներուն, ոչ ալ կը համարձակէինք զո-
հացում խնդրել մեր զինուորական պետերէն։ Սակայն, անո-
րոշութիւնը կը տանջէր մեր միտքը։ Յետոյ, մեզմէ շատ շա-
տեր քար կրելու վարժուած չէին։ Ստիպուած էինք համակեր-
պիլ, որովհետեւ մերժումը ըմբուստութեան նշան էր, պատե-
րազմական ատեանի առջեւ դատուելու եւ դատապարտութեան
վճիռ ստանալու չափ մէծ յանցանք մը։

Այդ առնչութեամբ պէտք է յիշեմ նման դատապարտութեան
մէկ չարաբազդ դէպքը։ Մեր զինուորներէն մէկը, անունը
կարեւոր չէ, երկու տարուան բանտարկութեամբ թունիդիա
աքսորուեցաւ, տաֆանակիր աշխատանքի վճիռով, որովհետեւ
անհնազանզօրէն մերժած էր ծանր քար մը վերցնել իր կռնա-
կին վրայ եւ տանիլ հինգ հարիւր քայլ անդին կառուցուելիք
չէնքի մը զործածութեան համար, առարկելով որ Փիզիքա-
պէս ի վիճակի չէր այդքան ծանրութիւն վերցնելու։ Ֆրանսացի
անխիղճ յիսնապես մը այդ մերժումը ըմբուստութիւն համա-
րելով բողոքած էր զինուորին դէմ եւ զայն դատապարտել
տուած զինուորական ատեանի մը կողմէ։

* * *

Օրեր, շաբաթներ անցան եւ մենք տակաւին զինուորի պէս քալել սորված չէինք։ Մեր հետզետէ աւելի մտերժական յարաբերութիւնները Սուէտացի կամաւորներուն հետ, տռաւել եւս շփոթութիւններ պատճառեցին մեզի։ Անոնցմով սկսած էր Արեւելեան լէգէոնը։ Ճէպէլ Մուսայէն Փօրթ-Սայիտ փոխադրուելէն յետոյ Սուէտացի երիտասարդներէն շատեր սկսած էին դժգոհիլ իրենց ամուլ կեանքէն, Ուզած էին կերպով մը շարունակել իրենց կոխւը «անիծապարտ թուրքին» դէմ։

Ֆրանսական ծովային սպայ Տիրան Թէքէւան հետեւալը կը զրէ անոնց մասին։

ՍՈՒԷՏԱՅԻ ԿԱՄԱՎԱՌՈՆԵՐՈՒ ԽՈԽՄԲ ՄՔ
Նկար՝ ԶՈՐԱ ԻՍՊԱՆՏԻՐՆԵԱՆԸ, ՊԵՐՈՎԻ

«Ճէպէլ Մուսայի հայերը, զորս փրկած էինք, չէին կրցած թեթև սրտով թողուլ իրենց լեռներն ու պայքարը անիծապարտ թուրքին դէմ։

«Իրենց սիրար կը յորդէր ատելութեամբ ու վրէժով։ Ամէն օր իրենցմէ պատուիրակութիւններ կ'ընդունէի, որոնք կուզային ինձի պարզել զործողութեան արկածալի յատակազծեր։ Փօրթ-Սայիտի ծովային սպայակոյտը անոնցմով շահագրկուեցաւ եւ քիչ յետոյ սկսաւ տալ անոնցմէ փափաքողներուն զինուորական մասնաւոր կրթութիւն, զաղթականներու քէմփին մէջ իսկ։ Հրամանատար Պէնուա տ'Աղի, որ ստանձնած էր սագմակրթական այս պաշտօնը, իր հարազատ Թիրան-

սացիի ամբողջ կորովը գրաւ ստուարացնելու զինուորազըր-
ուողներու թիւը եւ անոնց մէջ զօրացնելու մարտական կրբ-
թանքը:

«Քիչ ժամանակէն, ամբողջ գումարտակ մը կատարելապէս
կրթուած էր, չնորհիւ նորազիրներու եռանդին, եւ պատրաստ
էր ի հարկին ուաղմական գործողութեան մէջ մանելու:»

Մովային սպայ Տիրան Թէքէեան ողբացեալ Սուրէն Պար-
թեւեանի կողմէ 1919-ին լոյս ընծայուած ԱՐԱՐԱ. հաւաքածո-
յին մէջ իր յօդուածով կը բացատրէ խիստ հակիրճօրէն թէ
ինչպէս Փարիզէն Եղիպտոս եկած էր ձէպէլ Մուսայի «փախըս-
տականներու մէջ արդէն ստեղծուած շարժումը» զեկավարելու
առաքելութեամբ: Եւ կը չարունակէ.

«Ճէպէլ Մուսայի հայերը, աեսնեկով որ իրենց բաղձանք-
ները աստիճանարար կ'իրազործուէին, առաջինները եղան պա-
տասխանելու մէր (զինուորազըրուելու) կոչին: Վեց հարիւրի
չափ կամաւորներ արձանագրուեցան եւ ծովակալութեան կողմէ
մարզուած սկզբնական գումարտակը լայնօրէն կրկնապատկուե-
ցաւ:»

Այսպէս, ուրեմն, Արեւելեան Լէպէոնի կորիզը կազմուած
էր եւ կամաւոր արձանագրուած բոլոր Սուէտացինները եւ ա-
նոնց միացած կարգ մը Եղիպտահայեր փոխազրուած էին
Կիպրոս 1916 տարուան նոյեմբեր ամսուն:

Երբ Ամերիկահայ կամաւորներ կիպրոս ժամանեցին ա-
ռանձին խումբերով եւ տեղաւորուեցան Մօնարկա կոչուած
սարահարթին վրայ, Սուէտացինները արդէն լիովին մարզուած
եւ կոռուի պատրաստ զինուորներ գարձած էին:

Անորոշութիւնը՝ թէ որքան ատեն տակաւին պիտի քաշ-
քըչին այդ ամուլ եւ անպէտ կեանքը, խուլ եւ հետզհետէ ինք-
նայորդ գժուհութիւն ստեղծած էր անոնց մէջ: Հոն էր Մու-
սա-Ճաղի հերոս հրամանատարներէն Եսայի Եաղուակեանը, որ
կը ջանար իր հեղահամբոյք բնաւորութեամբ հանդարտեցնել
եւ արդիւել զինուորներու ըմբոստ եւ իր ձեւին մէջ վտանգա-
ւոր ելոյթները:

Մենք նորեկներս սկսած էինք արդարացնել անոնց զիր-
քը, որովհետեւ մենք ալ զժղոհ էինք մեզի անհասկնալի ար-
դելափակումէն եւ անհամբեր էինք օր առաջ գիմազրաւելու
մէր ցեղը բնաջնջել փորձող գաղանարարոյ թշնամին: Զէինք
հասկնար, թերեւս չէինք ուզեր հասկնալ, թէ մեր սպասումը
կրնար խիստ բանաւոր պատճառներու արդիւնք ըլլալ: Մեր ե-

բիտասարգական խանդը, մեր վրէժինդը ական ցասումը եւ մեր անփորձութիւնն ու քիչ մըն ալ ինքնահաւան դիրքը, թոյլ չէին տար որ պաղարիւն կերպով արամարանէինք թէ մենք Պաղեստինեան ճակատին վրայ կռուելու համար պատրաստուող մեծ բանակի մը մէկ աննշան մասնիկը պիտի կազմէինք: Յիսուն մզոնէ աւելի երկարութեամբ ճակատի մը վրայ մենք շատ շատ մէկ մզոն տեղ պիտի կրնային գրաւել:

Դժբախտաբար մէկ լուսաբանող, մեր մտքերը հանդարտեցնող, մեր զժզոհութեանց պատճառները վերցնող պաշտօնեանները չունէինք: Հարիւրապեաններն ու յիսնապեանները անմէրձենալի էին, իսկ մեզի զինուորական կրթութիւն տուող երկրորդական պաշտօնեանները — սէրժան, ածիւտան, եւայլն — ընդհանրապէս անզրագէտ, տպէտ, ու կոչտ էին: Անոնք ոչ կը հասկնային, ոչ ալ կրնային հասկնալ հայ կամաւորին սրբին մէջ թաքնուած անզուսպ հայրենասիրութիւնը: Խսուութիւնը, որ կարգապահութեան անունին կցուած էր, հայ զինուորին մէջ հետզէտէ կը ստեղծէր ու կը սնուցանէր ըմբռուս կեցուածք մը, որ բնականաբար խոտոր կը համեմատէր իր զինուորի հանդամանքին:

Ու այսպէս զժզոհութիւնները հետզէտէ բազմացան, ու խսուութիւնը առաւել եւս մեծ չափ ստացաւ: Զինուորին զանգատները շատ էին: Օրինակ, կերակուրները անխնամ կերպով կը պատրաստուէին եւ յաճախ ակամայօրէն կուտուէին: Անոնք որ քիչ թէ շատ միջոցներ ունէին կը փորձէին զոհացում զանել բանականեղիին մօտ զանուող Պօղազ ճաշարան-սրճարանին մէջ: Խտրականութիւնը Փրանսացիին եւ հայուն միջեւ աշք ծակող իրողութիւն մըն էր: Նոյնիսկ հայ սպաներու եւ այլ երկրորդական պաշտօնեաններու հանդէպ նախապաշտում կար: Եղան պարագաներ երբ հայ յիսնապէտ մը ամիսներով մերժեց մասնակցիլ Փրանսացի օֆիսիէններու սեղանին, իբր բողոք անոնց խորական ողիին դէմ:

Հայ զինուորներու մէջ կային նկատելի թիւով զարդացած երիտասարդներ որոնք կրնային պատրաստուիլ սպայի աստիճանին համար: Ոչ միայն այդպիսինները քաջալերելու փափաք կը պակսէր, այլ բացէ ի բաց հակառակութիւն կար այդ մտածումին դէմ անդամ: Նոյն իսկ Ամերիկեան բանակի մէջ երկար տարիներ ծառայած պաշտօնեաններ հասարակ զինուորի աստիճանով ընդունուեցան բանակին մէջ եւ ամիսներ յետոյ

միայն սէրժանի, աճիւտանի կամ առ առաւելն գերտեղակալի աստիճաններ չնորհուեցան իրենց :

Հակառակ աչք ծակող այդ խարականութեան հայ զինուորը համակերպեցաւ իրեն պարտադրուած անբաղձալի կեանքին : Անիկա լիովին զիտակից էր այն իրողութեան թէ ինք կամաւորապէս զինուոր արձանազրուած էր, կամաւոր զինուոր էր, եւ իրը այդ պարա էր տոկալ զինուորական կեանքի բոլոր գժուարութիւններուն : Սուրբ նպատակ մը զինք մզած էր կամաւորապէս զինուորազրուելու : Ցեղին վրէժը կար որ հատացում կը պահանջըր, անդամ գերազոյն զոհողութեամբ, — կեանքի զնով : Ալ ո՞ւր կը մնային կերակուրներու անմարսելիութիւնը, համազզեստներու կարկտանութիւնը, վարժունքի խարականութիւնը, ամէն բանի մէջ հնազանդելու անարդար պարտադրութիւնը եւ տղէտ պաշտօնեաներու կոչտ վերաբերմունքը :

Հայ կամաւորը չէր կրնար, ու պէտք ալ չէր որ մոռնար, իր գերազոյն պարտականութիւնը : Հազարաւոր մզոններ ճամբռորդած էր, ովկիանոս ու ծով կտրած էր թշնամի ընդծովեաններու յարատեւ սպառնալիքին տակ, իր ապազան, եթէ ողջ մնացած ըլլար, ոտքի տակ տռած էր : Միայն մէկ հոգի ունէր, ան ալ ազգին տրամադրած էր, այլապէս ինչո՞ւ այդ անմարդարնակ գաշտին մէջ, անորոշութեան ճահիճին մէջ պիտի տառապէտ :

Ոչ, յուսահատիլը իրեն համար աններելի յանցանք էր : Կրնար զժզոհիլ, բողոքել, երեսմն ալ ըմբոսանալ իրեն հանգէպ զործուած անարդարութեանց դէմ : Այդպիսի ելոյթներ կրնային մարդկային տկարութեան վերագրուիլ : Յուսահատութի՞ւն, երբէք : Այդ բառը ունէ հայ երիտասարդի մը, ան ալ կամաւոր զինուորի մը համար զասալքութեան համազօր էր : Պէտք էր որ զիմաննար, ու պիտի զիմաննար զինուորական կեանքի բոլոր դասնութիւններուն :

* * *

Դիւրին էր այդպէս փիլիսափայել, սակայն, շատ զըժուար էր զործնականօրէն ենթարկուիլ շատ մը անարդարութեանց, կամ ականատես ըլլալ շատ մը անախորժութեանց : Ամէն մարդու տրուած չէ իրմէ հեռացնել մարդկային տկարութիւնները : Ոմանք, բնութեան մէկ չար զարձուածքով, տկար ծնած էին, ու անկարող էին տոկալ կեանքի դառնութեանց :

Այդպիսիներ զոյութիւն ունին մարդկային կենցաղի բոլոր երեւյթներուն մէջ։ Յաւի չեն զիմանար։ Խստակեցութիւնը խոտոր կը համեմատի իրենց խառնուածքին կամ հանդստաւէտ կեանքի վարժութեան։ Հասկնալի է, ուրեմն, որ անոնք ամէն ծայրայեղ միջոցի դիմեն, ազատուելու համար զինուորական խստապահանջ կեանքն։ Սուտ հիւանդ ձեւանալ, կամ դեղերով հիւանդանալ, խենդի երեւոյթ առնել կամ արտայայտութիւններ ունենալ, ծխախոտին հետ շաքար խառնել իրապէս հիւանդանալու համար, — երեւյթներ են որոնք անծանօթ չեն ունետ բանակի մը զինուորներուն, մանաւանդ զինուորական շրջանի առաջին շարաթներուն կամ ամիսներուն։

Բ. ՎԱՐԵՏԻ ՍՊԱՆԵՐԻՆ ՈՄԱՆՔ
Նկար՝ ՍԱՐԳԻՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ, ՊԵՂՐՈՒՐ

Յետոյ կան նաեւ այնպիսիներ որոնք ըմբոստ են բնութեամբ եւ անհանդարա՞ չարժումներով։ Ասոնք իրենց ըմբոստ արարքներուն հետեւանքներուն վրայ չեն խորհիր, ոչ ալ իրենց ծառայութեան ուխտը արդելիչ պատճառ կը նկատեն։ Ծմբոստ են խառնուածքով, միջավայրի ազգեցութեամբ, զաստիարակութեամբ ու երեւու, ո՞վ զիտէ, ժառանդականութեամբ։

Այս երկու ծայրայեղութեանց մէջ կար բնականարար եւ բարերազգաբար հոծ զանզուած մը զինուորներու որ միշտ կը

ջանար պահել իր մտքի ու սրտի հաւասարակշռութիւնը զինք չըջապատող ամէջն կարգի զառնութեանց ու դժուարութեանց մէջ։ Անիկա հաշտուած էր իր զինուորի կեանքին հետ, որովհետեւ այդ կեանքի հզօրութենէն կը սպասէր իր նահատակ ցեղակիցներու վրէժին յաղեցումը և իր ազգին վերջնական ազատագրութիւնը, որուն համար ուխտած էր յանձնառու բլուալ ոչ միայն բազում տառապանքներու այլ եւ մահուան։

* * *

ՎԱՐԴԱՐ ՇԱԿ Վ. Բ. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ
Հոգեւոր Հովիտ Ազգեանի
Նկար՝ Օննիկ Սինելնելնի,
Գալիֆօրնիա

Ա-ՌԻ Բ. Հերելեն
Նկար՝ Մ. Գ. Ճեզմէձելսին
«Պատմ. Ամերիկահայ Քաղ.
Կուսակցուրեանց» հատորէն

Ժամանակը մեծապոյն բուժիչն է, բառած է։ Մեղի, Մօնարկայի մէջ մարզուող զինուորներուս համար ալ ժամանակը իր բարերար զերը պիտի կատարէր։ Սովորական զանգաւաներու թիւը հետզհետէ նուտքեցաւ։ Խստութիւններն ու խտրականութիւնները այլեւս դադրած էին մեր հոգիները խռովելն է։ Սկսած էինք սիրել զինովարժական փորձերը։

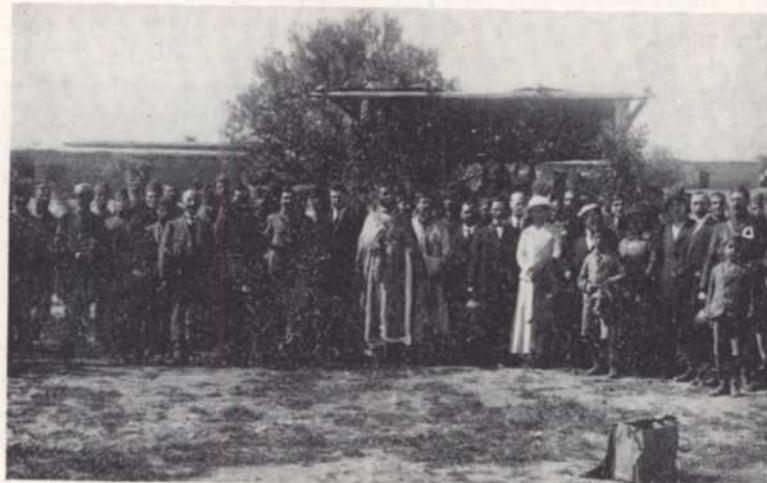
Շէնքերու, հիւղակներու եւ վրանառմերու կառուցումը արդէն աւարտած էր: Կը մարզուէինք իրը զինուոր ամէն ճիւղի մէջ — նշանառութիւն, մենամարտութիւն, հրացանաձը-զութիւն, վաղարշաւ, գոտեմարտութիւն, մարմնամարզութիւն, բաղմատեսակ մրցումներ մարմնական ճկունութիւնը ցուցազրող, տողանցք, զինուորական պառյու, որուն ընթացքին հայրենասիրական խանդավառ երգեր՝ քայլ պահելու համար — «Լուսին չկար», «Դարձեալ փայլեց», «Կոսւեցէք տը-դերք», «Հեռաւոր երկիր», «Բամ փորոտան», «Արիք հայկա-զունք», «Խմարի եարը», «Տալուորիկի զաւակ եմ քաջ», «Ի զին հայեր», «Հայ ապրինք եղբայրք», «Զայնը հնչեց երդ-րումի հայոց լեռներէն», եւ շատ մը ուրիշներ, որոնց շարքին անպատճառ ֆրանսերէն «Լա Մատէլոն»-ը եւ «Մարսէյէզ»-ը: Երկինքը կը թնդար կամաւոր զինուորի զոռացող ձայնէն եւ կրունկներու միաչափ չխկոցէն: Ֆրանսացի պաշտօնեաներ սորված էին եղանակներէն շատեր, թէեւ ոչ բառերը, եւ ձայ-նով կը մասնակցէին այդ խմբական երգեցողութեանց:

Զինուորական այս պատոյաները իրենց խանդավառ ցոյցե-րով բալասանմեր էին զինուորի վիրաւոր սրտին եւ կազզուրիչ գեղեր անոր տանջուող հոգիին համար: Զինուորը այլեւս չէր զանդատեր ամէնօրեայ սովորական պակասութիւններու կամ թերութիւններու մասին, այլ կը գժզոհէր իրեն պարտազըր-ուած քաշչուքէն: Ի՞նչ բանի համար կը պահէին զինքը հոն: Ուժանք, այսինքն առաջին Վաշտի զինուորները, մօտ մէկ տա-րիէ ի վեր էր որ արգելափակուած էին այդ կղզիին մէջ, հա-կառակ հոգ հաստատուեի առաջ զինուորական կրթութիւն ստացած ըլլալնուն: Ամերիկայէն, Եւրոպայէն, եւ Եղիպտոսէն եկողներս ալ ամիսներով մարզուած էինք: Ո՞ր օրուան կը սպասէին մեկ ճակատ զրկելու համար:

Այս հարցումը կը տանջէր մեզ: Պատասխան չունէինք, չէինք ալ կրնար ունենալ: Հարկ էր որ համբերէինք, աղօ-թէինք եւ յուսայինք որ բարերաստիկ օր մը հրաման պիտի արձակուէր որ պատրաստուէինք՝ մամբորդելու համար:

Մինչ անհամբերօրէն կը սպասէինք այդ օրուան, կը ջա-նայինք ամէն կերպով հաճելի դարձնել մեր ամենօրեայ կենցա-ղը: Ամէն ինչ մոայլ չէր զինուորական կեանքին մէջ: Զանձ-րոյթի զոհ չըլլալու համար կը ծրագրէինք եւ զործածութեան կը դնէինք զանազան կարգի ձեռնարկներ: Մեր մէջ կային ա-մաքեօր երգողներ, արտասանողներ, զերասաններ, նուազա-

ծուներ — ջութակ, մէնտօլին, ուս, սրինդ, քօրնէթ, քանոն, եւայլն: Անշուշտ ոչ կատարեալ: Բայց ո՞վ կատարեալ արուեստ կը փնտոէր, անարուեստ կեանչի մէջ: Լսած էինք որ ճշմարիտ զինուորութիւնը արուեստ էր: Անշուշտ, բայց շատ գժուարաւ ձեռք ձգուող արուեստ, երկար տարիներու յամառ ջանքերով իւրացուած արուեստ:

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՏՕՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ
Սուհացիներու քամակատեղի, Ապրիլ 18, 1918, Մօնարքա
նկար՝ ՄՌՎ. Ա. ՍՈՒԼԹԱՆԵԱՆՆԵ, Նիկոսիա, Կիպրոս

Մեր փնտուածը այդ չէր: Կը բաւէր որ մէկը ջութակի թերուն վրայ պարզ երդ մը կրնար նուազել, կամ սրինդի ու քորմէքի բերանէն անուշ ձայն մը կրնար դուրս բերել, կամ քանոնի վրայ արեւելեան եղանակի մը հարազատ անուշութիւնը կրնար արտարիրել: Արուեստագէտ ըլլալու պէտք չկար:

Մեր կեանքը հաճելի կամ գոնէ տանելի պէտք էր զարձնել: Ուստի, պարբերաբար կը հաւաքուէինք առաւելապէս Ամերիկահայերէ բազկացած երեք գումարտակներու զինուորներու ինքինքնիս հաճոյացնելու համար: Արդար ըլլալու համար պէտք է խոստովանիլ որ Ֆրանսացի մեր պաշտօնեաներն ալ կը քաջալերէին մեր ձեռնարկները իրենց ներկայութեամբ եւ յայտնապէս հաճոյք ալ կը զգային:

Յետոյ, վերջապէս, կար Պօղապը, զինուորին առանձնա-

տեղին, ուր ան կ'երթար որ իրեկուն որ կրնար, իր ետեւ թողելու և մոռնալու այդ օրուան սովորական տաղառուկը: Բանակատեղին քալելով 5-10 վայրէեան հեռաւորութեամբ ձորի մը կողքին կառուցուած անշուք ճաշարան - սրճարան մըն էր Պօղազը: Գինովնալու չափ ողելից ըմպելի գնել կարելի չէր: Ոչ զինուորին զրաբանը այնքան հարուստ էր, ոչ ալ սրճարանապետը արտօնուած էր, զինուորը զինովցնելու աստիճան խմելիք ծախել անոր:

Հոն կար սուրճ,
նարզիլէ, ծխելիք և
ի՞նչպէս չէ, խմելիք
ալ, սովորաբար պարզ
խմէչք, ու երեմն ալ,
սեղանին տակէն, օղի,
զիւզացի յոյներուն
կողմէ հայթայթուած:
Բայց խմելիք ըլլար թէ
ոչ, զինուորը Պօղազին
մէջ շատ երջանիկ կը
զգար ինքովինք:

Հոն կ'երթայինք,
չատ յաճախ, վահան
Չուրկենց և և : «Եր-
կու անբաժանելիներ»
կը կոչէին մեզ: Իրօք
որ այդպէս էր: Ամե-
րիկայէն մինչեւ կիպ-
րոս միասին եղած էինք: Մօնարկայի մէջ բաժնեցին մեղ՝ իւ-
րաքանչիւրիս տալով առանձին տասնեակի մը հսկողութիւնը:
Բայց որքան ատեն որ Կիպրոս մնացինք նոյն դումաբառկին մէջ
էինք:

Մէր բարեկամութիւնը անշահախնդիր էր և անոպայման:
Նման էինք մէր մտածելակերպով և մէր հասարակական ըմ-
րըոնումներով, թէեւ խառնուածքով նկատելի չափով տար-
մէր: Անիկա աւելի հանդարտարարոյ էր, անհոգ և ինքն իր
մէջ ամփոփուած (introvert): Անարդարութեանց դէմ հրա-
պարակային ցասում արտայայտելէ կը զգուշանար: Կեանքը
ամենօրեայ փորձառութիւն մըն էր իրեն համար: Թէ վազը ինչ
վերապահած էր՝ մտահողութեան առարկայ չէր կրնար ըլլալ:

իր ստացած համարաբանական դաստիարակութիւնը անս-
ռարկելի իրաւունք կուտար իրեն սպայութեան աստիճանին
բարձրանալու բաղմանք մը սնուցանելու, սակայն այդ բար-
ձանքին իրականացման դէմ եղած արուեստական ու անարդար
արգելքները զինք չէին տանջեր, զոնէ երեւութապէս:

Վահանը մէկն էր որ բանակին մէջ և բանակին դուրս,
իր կեանքի ամբողջ օրերուն, իր ունեցած բնատուր և ստա-
ցական բարձր կարողութիւններն ու արժանիքները երբեք չե-
կըցաւ արժեցնել առաւելագոյն չափով: Յաճախ սիալ հաս-
կըցուեցաւ, սակայն երբեք չի փորձեց իր մասին գոյացած
թիւր կարծիքները սրբազրելու: Չափազանց դժուար էր մը-
տերժանալ իրեն, բայց անդամ մը որ ստեղծուէր այդ մտեր-
ժութիւնը՝ անխորտակելի կը գառնար:

Այդպէս եղաւ և այդպէս մնաց մեր մտերժութիւնը —
անկեղծ, հաստատուն և անփոփոխ — իր կեանքի բոլոր օրե-
րուն: Ոչինչ, ոչ իսկ երբեմնի անհամաժայնութիւնները մեր
միջեւ, կարող եղան աղղել մեր բարեկամութեան վրայ, ո-
րուն անմենաղեղցիկ երեւոյթը զինուրական կեանքի մէջ
արտայայտուած էր: Եթէ կեանքը հոն պարբերաբար հեղձու-
ցիչ էր, անոր պատճառած զառնութիւնը կը մեղմանար մեր
միջեւ զոյութիւն ունեցող անրիծ ու անարտ եղացրու-
թեամբ:

Կ'ըսեն որ բանակը գպրոց մըն է: Մեծ ճշմարտութիւն կայ
այդ ասացուածքին մէջ: Շատ բան կարելի էր սորվիլ բանակի
մէջ: Մանաւանդ երբ մէկը քիչ թէ չատ գպրոց տեսած է,
չին աղպաց պատմութիւն ուսանած է, անիկա կիպրոսէն չատ
բան կրնայ սորվիլ: Շէյքսփիրի Օթէլլոյի ներկայացումը տես-
նող մէկը չի կրնար չհետաքրքրուիլ ֆամակութա քաղաքով: E. V. Horton իր In the Steps of St. Paul (Սր. Պո-
ղոսի քայլերուն վրայ) գրքին մէջ, 114-րդ էջին վրայ կը դրէ
«Միջնադարեան ֆամակուսթան աշխարհի ամենահրաշալի ա-
ւերակներէն մին է և անմահութիւն փնտող միլիոնատէրի մը
ձեռամբ կրնայ վերածուիլ աշխարհի հրաշալիքներէն մէկուն»:

Այցելուն հոն կը տեսնէ քաղաքը շրջապատող լայնանիստ
ու բարձր պարիսպը որ յիսուն ոտք միջին բարձրութիւն ունի
և տեղ տեղ 27 ոտք թանձրութիւն: Հոն է Օթէլլոյի բերդը որ
կառուցուած է Լուսինեաններու կողմէ և վերանորոգուած Վե-
նետիկցիներու ձեռամբ 1492-ին, այսինքն այն տարին երբ Քը-
րիստոսի Քոլոմպոս Ամերիկան դառաւ:

մասերն այցելող մը տարակոյս չ'ունենար թէ չքնաղ զեղուհի Տէղաէմոնայի սպանութեան դաւագրութիւնը հոգ սարքուած էր անարդ Եակոյի նենգութեամբ :

Հոն է այժմ մզկիթի վերածուած Սր. Նիկոլոս Մայր Եկեղեցին, 14-րդ դարու հնութիւն մը, ուր Կիպրոսի Լուսինեան թագաւորներ կը թագագրուէին իրը Երուսաղէմի թագաւորներ :

14-րդ դարու հնութիւններէն մէկն ալ Հայոց Սր. Աստուածածին Եկեղեցին է, կառուցուած հայկական ուրոյն ճարտարապետութեամբ : Թէեւ այս Եկեղեցին հնութեան կոթողներու շարքին դասաւորուած է, երկար ատեն, Կիպրոսի կառավարութիւնը զայն խիստ աննշան վարձքով մը 90 տարիներու պայմանաժամով հայ գաղութին վարձու տուած է, եւ երկար դարերու անկործածութենէ վերջ Յունուար 14, 1945-ի Կիրակին սուրբ պատարագ մատուցուած է հոն ի ներկայութեան բազում հաւատացներու :

ԱՏՈՒԱՆ ՊԱՌԱՔԸ

Լէզէռնական կեանքի սովորական տաղտուկը մէկմացնելու շինոցներու մասին կը խորհէր նաեւ պատասխանատու զինուորական իշխանութիւնը : Այդ միջոցներէն մէկուն մասին Տեղակալ Փորթուգալեան կը դրէ հետեւեալը .—

«Լէզէռնի հրամանատարը, զնդապետ Ռոմիէօ, այդ նպատակաւ Եղիպատուէն բերել տուաւ Աստիան Պատաք մը որուն օրինակները Փրանսական յետնակատային զօտիներուն մէջ զործածական էին : Զայն յատկացուց իրը լէզէռնականներուն ժողովատեղի : Կահաւորել տուաւ ոչ-ալքոլական ըմպելիներու սարքաւորումով մը եւ հայերէն ու Փրանսերէն թերթեր եւ հանդէսներ ապսպից ընթերցանութեան համար :

«Երր ամէն բան պատրաստ եղաւ, զնդապետը հաւաքեց Փրանսացի աստիճանաւորները եւ անոնց բացատրեց իր ձեռնարկին իմաստոր : Հրահանգեց որ քաջալերեն լէզէռնականները, որպէսզի յաձախին ժողովատեղի : Յաջորդ օրը պաշտօնապէս լէզէռնականներուն յայտարարուեցաւ բացումը :

«Անցան քանի մը օրեր : Ոչ մէկ լէզէռնական ոտք դրաւ սրահնին ներս :

«Գնդապետը շուարած՝ չէր հասկնար այդ մէրժողական զիրքին պատճառը : Հարցուց թէ ի՞նչ կայ :

«Պատճառը պարզ էր : Պառաք Ատոփանի դրան վրայ

տախտակ մը դրուած էր «բնիկ լէզէռնականներու ժողովաս-սրահ» մակազրութեամբ։ Զայն խմբագրած էր հիւսիսային Ափ-րիկէն կամ զաղութային զունդերէ եկած ենթասպայ մը, «Պ Հայերուն (եւ Սուրբացիներուն) ինչ ըլլալը չէր պիտեր։ Հայերը չէին ընդուներ «բնիկ» որակումը, անոր համար որ նախ իրենք կիպրոսցի (Էնտիթէն) չէին, երկրորդ՝ վերահասու էին թէ այդ պարագային մէջ «բնիկ» կը նշանակէր, «ստորագաս ցեղի մը պատեանող»։

«Գնդապեալ անմիջապէս մակազրութիւնը սրբադրել տուաւ «բնիկ» բառին տեղ «օժանդակ» զնել տալով, ինչ որ Լէզէս-նի կանոնազրին զործածած ածականն էր։

«Եւ ամէն ինչ կարգի մտաւ։» (ՅԱՄԱՁ, ՓԼորուար 8, 1964)

ԼԵՒՈՒՆԻ ԲԵՐԴԻ

Մեր յիշողութեան մէջ մշտնչենապէս թարմ պիտի մնայ զինավարժական այն պտոյտը զոր կատարեցինք գէպի Լեւոնի Բերդը։

Ապրիլեան գեղեցիկ առաւօտ մըն էր, մին այն պայծառ օրերէն երբ բնութիւնը կը ժպտի իր ստեղծած հրաշակերտին — երկրին — վրայ։ Արեւը տակաւին պահուըտած էր լերան ետին, բայց իր ճառագայթները ցանցնուած էին հորիզոնին վրայ եւ կը զգուէին ծովուն վէտպիտուն կոհակները։

Հաւաքոյնի (ռասամպլուման) փողը հնչած էր արդէն ու ամէն զինուոր, կապոցը կոնակին, հրացանին կոթը գետին, զբաւած էր իր տեղը՝ շարքին մէջ։ Սուլիչի առաջին ազգարարութեան եւ հարիւրապետի հրամանին վրայ հրացանները միանուազ շաշիւնով վեր բարձրացան գէպի աջ ուս, ու երկրորդ սուլիչն վերջ բանակը շարժան մէջ զրուեցաւ։

Արեւը կամաց կամաց հորիզոնին վեր բարձրանալ սկսաւ ու իր առաջին ճառագայթները առաւել եւս խանդավառեցին զինուորները որոնք մէկ ծայրէն միւսը սկսած էին երդել, նոյնիսկ Փրանսացի աստիճանաւորներուն ծանօթ քայլերդներ — «Լուսին չկար», «Դարձեալ փայլեց», «Հեռաւոր երկիր», «Կռուեցէք տղերք», եւայն։

Հեռուն, շատ հեռուն մեր աչքին կը հանդիպի բարձր լեռնազլթայ մը որուն բարձրաբերձ մէկ կատարին վրայ պիտի տեսնենք աւերակները ամբոցի մը որ, կ'ըսուի թէ, կառուցուած է կիլիկեան հայ թագաւորներէն մէկուն ձեռամբ։ Հոն

կը յուսանք տեսնել մնացորդը Հրաշակերտի մը որ մեղի պիտի յիշեցնէ շատ ինչ մեր փառաւոր անցեալէն :

Կը քալենք ժամերով : Կանցնինք յոյն եւ թուրք գիւղերու մէջէն, ուր կը վերյիշենք կեանքը Հայաստանի մեր գիւղերուն : Մեր երեւակայութիւնը կը թռչի հոն ուր ատենօք մեր պատանեկան երջանիկ ու տիսուր օրերն ապրած էինք : Մոայլ զգացումներ կը պաշարեն մեր սիրտը . մեր հոգւոյն փլուզումը կը զլանք, երբ կը մտածենք որ այդ վայելչաղեղ վայրերը ամայացած են հիմակ :

Ու կը քալենք :

Մօտ երկու հազար ոտք բարձրութեամբ լեռան մը ստորստն ենք արդեն : Վեր կը մազլցինք : Կէս ճամբան մեր առջեւ կը կանգնի սեպածեւ ժայռ մը որուն ստորոտէն կը բղխի պաղ ջուր մը : Հոն ծառաստանի մը մէջ կը զետեղենք մեր վրանները ու կը սկսինք կերպակուրի պատրաստութեան : Խրաքանշիւր տասնեակ օճախ մը կը պատրաստէ : Ամէն ժարդ գործի վրայ է . ոմանք ջուր կը բերեն, ուրիշներ կրակ կը վառեն եւ դեռ ուրիշներ կերպակուր կը պատրաստեն :

Հաղիւ կէս ժամ անցած ամէն ինչ լրացած է : Քէմփը եղածին պէս պիտի պահուի մինչեւ մեր վերադարձը բարձունքն : Մի քանի նուազ բազգաւոր զինուորներ քէմփ կը մնան իրր պահակ, իսկ միւսները կը սկսին բարձրանալ լեռն ի վեր : Նեղու ոլորապտոյտ ճամբայ մը մեզ կ'առաջնորդէ զէպի զաղաթը :

Վերջապէս կը հասնինք որոշուած վայրը : Մեր առջեւ կը ցցուի քարաշէն վիթխարի չէնք մը, կառուցուած ժայռի մը կատարին, պարիսպով շրջապատուած : Երկաթեայ հսկայ դուռ բանալով ներս կը մտնենք : Հոն է լեռոնի Բերզը, աւերակ ու լքուած : Յուզումով կը զիտենք կիսաքանդ քարակերտ պատերն ու փլփլած սենեակները, որոնք, էր երբեմն արքայականքով կահաւորուած հիւրանոցներ ու ննջասենեակներ եղած էին : Մեր սրտերը խռովեցանք, յուզուեցանք, դսպեցինք մեր արցունքները : Զինուորին արտասուել վայել չէ :

Քերդին զագաթը չորս պատեր միայն մնացած են : Հոն կը բարձրանանք : Պաղ եւ սակայն կազդուրիչ քամի մը կը փէտ մեր երեսին : Դէպի հարաւ եւ արեւմուտք մեր առջեւ ունինք ամրող կիսպուր իր զաշտերովն ու ծորերովը, իր բլուրներովն ու լեռներովը : Դէպի հիւսիս կը տարածուի Միջերկրականը որուն հեռաւոր եղերքներուն վրայ աղօտ կերպով կը նշմար-

ուի Տաւրոսի Լեռնաշղթան, ու դէպի արեւելք ձէպէլ Մուսայի բարձունքները:

Պայծառ օր մըն էր: Արեւին ճառագայթները չեշտակի ինկած էին բերդին աւերակներուն վրայ կարծես մեր մտքին մէջ անջնջելի կերպով փորագրելու անոնց ահաւոր ներկան որ փառաւոր անցեալի մը քայքայուած պատկերը միայն կը ցուցադրէր:

ԱՌ զիտէ որքան պերճաշուք կեանքի մը գեղեցկութիւնը ըմբռչխնած էին անոր արքայազուն բնակիչները, կամ ինչ դաւեր սարքուած եւ ինչ ոճիրներ դործուած էին հոն, փացնելու ամէն ինչ որ գեղեցիկ էր, հաճելի եւ վայելուչ:

Անամու երկնքի մը տակ, չինչ ու պայծառ մթնոլորտի մը մէջէն կարելի էր հեռագիտակով տեսնել կիլիկիոյ ցամաքը հազիւ քառասուն մզոն հեռու: Հոն ալ տեղի ունեցած էր համասիւռ սպանդ մը որ խնայած չէր ոչ երեխային՝ ոչ ալ ծերունազարդին, ոչ ժատազ կոյսին՝ ոչ ալ կորաքամակ պառաւին: Դժուար չէր մեր հոգւոյն աչքերով տեսնել արեան լիճեր ու գետեր, անչնչացած ու անթաղ դիակներու կոյտեր եւ հարէմներու մէջ թշնամիին անասնական կիրքը յագեցնելու պարտադրուած եւ օրէ օր հիւծող դեռատի աղջիկներ:

Ցուզուած ենք բոլորս ալ: Կ'ուզենք վեր սլանալ, օդին մէջ+, թուչիւ սրաթեւ, հասնիլ հոն ուր արիւնն ու աւերը, սուրն ու զրկանքը կը տիրեն միայն:

Մօտալուս էր այդ օրը, կը յուսայինք, երբ ոտք պիտի կոխէինք կիլիկեան հողի վրայ իրբ յաղթական զինուորներ, եւ այն տանն . . . :

Իջանք լեռնէն վար կոնակնիս դէպի կիլիկիա, թակսիծը մեր սրաին, վրէժի զգացումով թարմացած:

Ուրիշ պառյաններ շատ ունեցանք, բայց այդ մէկը արտասովոր եւ անմռանալի տպաւորութիւն ձգած էր մեր վրայ:

ԲՄԲՇԱՄՄԱՐՏԸ

Նորութիւններ անպակաս էին բանակին մէջ, սպասումի տաղառուկը մեղմացնելու համար: Յիշողութեանս մէջ թարմ մնացած է ըմբշամարտութիւնը մեր Խարբերդցի Վարդանին եւ Պրուսացի զինուորի մը միջեւ, առաջնը բոլորովին անփորձ ու միայն իր ուժեղ մկաններուն ապաւինած, երկրորդը փորձառու ըմբիչ, պիրուկ եւ հուժկու: Դիտողներէն շատ

տերուս սիրուլ Վարդանին հետ էր եւ այդ աշառութիւնը հրապարակաւ կ'արտայայտէինք: Փորձառու ըմբիշը, որուն անունը դժբախտաբար չեմ յիշեր, անողով կերպով կը չարչարէր խեղճ Վարդանը, որ զերմարդկային ծիզով մը իր երկու ուսերը գետնէն վեր սպահել կը ջանար: Կը հետեւէինք ամէն մէկ շարժումին երբեմն սարսափահար, մանաւանդ երբ ըմբիշը Վարդանին զլուխը իր թեւին տակ առած ուժով մը կը սեղմէր, կամ երբ Վարդանը երեսին վրայ գետին պառկեցուցած իր երկու սրունքները խաչակնքած կը սեղմէր ու կը սեղմէր, վայրադպանի մը անդթութեամբ:

— Զգէ մարդ, հերիք է չարչարես խեղճ տղան: Ծո դուն խիղճ չունի՞ս, կը սոռային շատեր:

Բմբիշը խիղճ չունէր, իսկ Վարդան անրացատրելի համբերութեամբ կը դիմանար ցաւին: Զէր կրնար անձնատուր ըլլալ կամ պարտութիւն խոսառվանիլ: Իր կրնակը զետին թերող եղած չէր, այս Պրուսացի վայրենի՞ն պիտի վախցնէր զինքը: Զէ, Վարդան վճռած էր Խարբերդցիներու պատիւր պաշտպանել, եւ վստահարար պիտի յաջողէր եթէ քիչ մը փորձառութիւն ունեցած ըլլար: Չունէր դժբախտաբար:

Ու այսպէս կէս ժամ ականատես եղանք Դաւիթի եւ Գողիաթի մենամարտին, որուն մէջ Դաւիթ, պարսատիկէն դրկուած, Գողիաթի քմահամ վերաբերումին ենթարկուած էր: Պարտութիւնը անխուսափելի պիտի ըլլար եթէ հանդիսատեսներու համբերութիւնը չհատնէր եւ միջամտողները չըլլային:

Վարդանին կռնակը զետին եկած չէր, ու Խարբերդցիներու պատիւր առ երեսս փրկուած էր:

* * *

Վարդանին պատմութիւնը ատով չի վերջանար: Օր մը, մէկ օրուան արձակուրդով ֆամակուսթա զացինք, Վարդանը հետերնիս: Վեց հոգի էինք բոլորս: Ճաշարան մը մտանք եւ մեր առաջին ապսպանքը կրնաք երեւակայել թէ ինչ էր — օդի եւ առատ սալաթա, լեմոնով եւ ձիթապտուղով:

Գլխաւոր կերակուրը գալէ առաջ զլուխնիս տաքցած էր արդէն: Կերանք, խմեցինք, երգեցինք ու պարեցինք: Զինուորութիւնը Մօնարկս ձկած էինք, զէթ մէկ օրուան համար: Մէկ երկու ժամէն ամէն մարդ արդէն պառկած էր. չար բազդէս զինովութիւնը ինձի պիտի հասնէր քիչ մաւելի ուշ:

Իրիկուն եղաւ։ Արեւը մարը կը մտնէր ու մենք պարտ է—
ինք քէմի վերագառնալ։ Ամչնն ալ արթնցած էին, իսկ ես նոր
ոկասծ էի քնանալ։ Քաշելով, քաշքշելով զիս փողոց հանեցին։
Ուր որ կանգ կ'առնէինք ևս կը նստէի ու կը քնանայի։ Տղաքը
վարձու կառք կը փնտուէին։ Ի՞նչպէս եղաւ չեմ գիտեր կոիւ մը
փրթաւ մեր տղայոց եւ տասնեակ մը յոյներու միջեւ։ Կոիւը
պարապ կառքի մը մասին էր։— «Ես պիտի ունենամ, դուն պի-
տի չունենաս»—ով ոկասւ։

Վարդան իր գերին մէջ էր։ Յոյնի մը ձեռքէն փայտի կտոր
մը խլեց եւ կայծակի արագութեամբ յարձակեցաւ անոնց վը-
րայ։ Որուն որ կը զարնէր, մարդը զետին կը փոռւէր։ Վեց-
եօթը հոգիներու զլուխը պատաճ էր։

Բստիկաններ միջամտեցին։ Կոիւը զաղրեցաւ։ Վրայ հա-
սու նաեւ ֆամակութայի փօսթին պետ լուսահոգի Ռուրէն
Հերեանը։ Ես այլեւս բոլորովին արթուն էի, թէեւ կոիւէն
զրկուած։ Մօտեցաւ ինծի եւ բարկացած չեշտով մը որ զուրկ
չէր կարեկցութենէ, ըստ։

— Տիզրան, զո՞ւն ալ զինովյեր ևս, չե՞ս ամչնար, տղայ։
Ռուրէն Հերեան չէր հաւատար որ ես ալ կրնայի զինով-
նալ։

Վէճի առարկայ կառապանը փախուստ տուած էր ու մենք
ստիպուած էինք այդ զիշեր Ֆամակութա մնալ, պարապ ամ-
բոցի մը մէջ առանց մահճակալի լուսցնելու։ Պր. Հերեան հե-
ռախօսով լուր տուած էր մեր գումարտակի զինուորական իշ-
խանութեան, զովեստներ շոայլելով մեզի որ կրցած էինք հա-
րիւրի չափ յոյներու զէմ զնել եւ զանոնք փախուստի մատնել։

Անշուշտ հարիւրը չափազանցութիւն էր, իսկ քամնը շատ
մօտ էր ճշմարտութեան։ Պէտք է խոստովանիլ որ չնորհիւ մեր
Վարդանին եթէ հարիւր հոգի ալ ըլլային մեզի հետ կոուի
բռնուորզները՝ մենք պիտի շահէինք։

Յաջորդ առաւօտ լուսարացին ճամբայ ինկանք զէպի Մօ-
նարկա։ Հազիւ քաղաքէն դուրս ելած էինք նկատեցինք որ
կառք մը կուդայ մեր ետեւէն։ Կեցուցինք։ Նախորդ իրիկուան
կառապանն էր որ մերժած էր մեղ քէմփ տանիլ եւ փախուստ
տուած։ Իր ճամբորդը թուրք մըն էր։ Երբ կառքը կանգ առաւ
ան կամացուկ մը դուրս սպրդեցաւ ու կծիկը դրաւ։

Վեցս ալ բաղմեցանք կառքին մէջ եւ առօք-փառօք զացինք

Մօնարկա: Կառապանը իր վախէն մեզմէ վարձատրութիւն ալ չուղեց:

Կը վախնայինք որ մեղի պատիժ պիտի տրուէր մեր անվայիլ արարքին եւ ուշացումին համար: Սակայն, ոչ մէկ խօսք բառ եղաւ: Յայտնի էր որ Պր. Հերեան մեզ հերոսացուցած էր: Ալ ի՞նչպէս կրնայինք պատիժի ենթարկուիլ:

* * *

Շաբաթներն ու ամիսները կ'անցնէին եւ մենք, հակառակ այս պատահական հաճոյալի դէպքերուն, սկսած էինք բոլորովին անհամքեր գառնալ, ես շատերէն քիչ մ'աւելի, անձնական կոկծալի լուրի մը հետեւանքով:

Նամակ մը ստացած էի Ամերիկայէն, որուն մէջ նամակադիրը ինծի կը հաղորդէր մօրս մահուան վշտալի լուրը: Հարուածը ծանր էր: Ամերիկայէն մեկնելէս ի վեր սնուցած էի այն միամիտ հաւատքը, թէ պատերազմի զաղարին, եթէ ողջ մընայի, անպայման պիտի զանէի մայրս եւ քոյրս: Մօրս մահուան զոյժը այդ հաւատքս փնտացած էր: Գիտէի որ մայրս տարապրուած էր, ու նո զինուորազրուած էի ուրիշ նահատակ մայրերու վրէժը լուծելու համար: Այժմ անոնց վրայ կ'աւելնար իմ մայրս ալ:

1910-ի Օգոստոսի կէսին երբ իրմէ կը բաժնուէի Ամերիկա երթալու, առաւ զիս իր զրկին մէջ, սեղմեց զիս իր կուրծքին, իր արցունքներով ողողեց այտերս եւ գողգոջուն ձայնով մ'ըստ.

— Գնա՛, տղաս, Աստուած հետդ ըլլայ: Քեզ կը յանձնեմ Անոր խնամքին: Անիկա իր հայրական գթառատութեամբ պիտի հսկէ վրադ, այնպէս ինչպէս ես հսկեցի տասնեւհինող տարիներ: Գնա, բայց մի՛ մոռնար հայրենի երկիրդ: Մի՛ մոռնար մեր տունը, մեր կալը, մեր դաշտերը: Մի՛ մոռնար կալին անկիւնի այն ծեր վշատին, որուն կողերէն այնքան խէժ հաւաքած ես: Մի՛ մոռնար մեր զիւղին աղքիւրը ուր նոր տարուան կէս զիշերին քեզ լոցցուցած եմ մէկէ աւելի անդամներ, ջերմդ զարմանելու յոյսով: Մի՛ մոռնար մեր զերեզմանատունը ուր հայրդ թաղուեցաւ երբ հինգ տարեկան էիր: Մի՛ մոռնար Սր. Սարդիս Եկեղեցին որուն աւազանին մէջ մկրտուած ես քրիստոնէական հաւատքով եւ որուն կից զպրոցի դաստրանին մէջ առաջին այրուրենը սորվեցար: Մի՛ մոռնար, մանաւանդ,

մայրդ որ քեզ սնուցած ու մեծցուցած է հալալ կաթով։ Գնա՛, տղաս, գնա՛ ու մեծցիր, զարդացիր, ուսումնական եղիր ու վերադարձիր հայրենի օճախող՝ քու ժողովուրդիդ ծառայելու համար։ Կրնայ ըլլալ որ վերադարձիդ զիս հոս չգտնես։ Բայց վստահ եղիր որ քանի կ'ապրիմ, պիտի աղօթեմ քեզի համար։

— Գնա՛, տղաս, Տէրը հետդ ըլլայ։

Հեկեկալով բաժնուեցայ իրմէն, առանց հաւատալու թէ այդ պիտի ըլլար վերջին զիրկընդիւառնումը մօրս հետ։

Այդ առաւօտ ուսամպլըմանի տաեն ես շարքին մէջ չէի։ Մեր գումարտակը ուսպմապտոյտի պիտի երթար։ Լիւթընան Լուի Շլինքէր, աղնիւ Ֆրանսացի սպան, որ Ապողոնի նման զեղեցիկ էր, նշմարած էր բացակայութիւնս եւ հարցուցած։

Ներս մտաւ վրանին դռնէն եւ զիս անկողին զտաւ։ Ոտքի ելայ բնապղարար։ Նշան ըրաւ որ նստիմ։ Ինքն ալ քովս նստաւ։ Յայտնի էր որ զգածուած էր մօրս մահուան լուրով։ Խոսեցաւ հետո, խրատեց զիս եւ թելադրեց որ հակուիմ եւ խումբին միանամ։

— Դաշտին մէջ, ընկերներուդ հետ, վիշտդ շատ աւելի կը մեղմանայ, բսաւ ան եղրօր մը կարեկցութեամբ։ Հակուի՛ր ու եկուր։

Ու զիս առանձին ձգեց։ Խրատը իր բարի աղղեցութիւնը դորձած էր։ Քէմփին մէջ, միս մինակ իմ ցաւիս հետ պիտի տառապէի։ Հակուեցայ ու միացայ մէր գումարտակին։ Իրօք որ այդ օր, զուրսը, բաց օդին մէջ, զինակիցներուս մինիթարական ու քաջալերական խօսքերով, մօրս մահուան կոկիծը մեղմացած էր։ Լիւթընան Շլինքէր մնաց իմ հիացումիս առարկայ զինուորական մը։

* * *

Զմեռն եկաւ։ Բայց մեր վրայ ձիւն չտեղաց։ Հեռուն լեռներու կողերն ու կատարները ծածկուած էին ճերմակ սաւանով, յիշեցնելու մեզի թէ Կիպրոսն ալ առանձ ձիւնի ճմեռ չունենար։

Լէզէռնականին տաղտուկը մեղմացնելու ազդակներէն մին ալ եղիպտահայ տիկիններու վերաբերումն էր։ Շատեր ունէին իրենց Մարէնը, այսինքն հայ տիկին մը կամ օրիորդ մը որ պարբերաբար իրենց հետ կը թղթակցէր եւ ատեն առեն մանր մունք առարկաներ — զուլպայ, ներքնազգեստ, ածելի, եւլն. — կը զրկէր իր պաշտպանեալին։

Պարբերական նամակագրութիւններ մեր Մարէններուն հետ զգալապէս կը բարեփոխէին մեր արամադրութիւնները։ Պիսոյքներու կարօտը կամ հայթայթումը չէր հիմնական շարժառիթը նման յարաբերութեան մը ստեղծումին, այլ միօրինակ կեանքի տաղտուկը մեղմացնելու միջոց մը՝ որ զինուորին մօրալը բարձր պահելու կրնար ծառայել։

Յետոյ՝ արձակուրդի առիթներով զինուորը հասցէ մը կ'ունենար ուր կրնար զիմել եւ սիրով ու զուրգուրանքով ընդունուիլ։ Մարէն ունեցող ուեւէ զինուորի մը փորձառութիւնը տարբեր չէր կրնար ըլլալ։

Վատահ ըլլալով որ այդպիսի վերաբերում մը ցոյց պիտի տրուէր ինծի իմ մարէնիս եւ իր ամուսնոյն կողմէ, 1917-ի ձմբան արձակուրդի շարաթս ուզեցի Գահիրէ անցնել փոխանակ նիքոսիայի ուր մեր զինուորներէն շատեր մէկէ աւելի անդամներ այցելած էին, թէ իր մօտիկութեան եւ թէ մտաշելիութեան պատճառով։

Ես Գահիրէն նախընտրեցի ու այդ ընտրութիւնս նախախնամական դեր կատարեց իմ կեանքիս մէջ։

Այցելութեանն երկրորդ օրն էր, կարծեմ, երբ Լեւոն Կոկանեան եւ իր շնորհալի տիկինը, Լոլան, որ իմ Մարէնս էր, զիս հաւաքոյթի մը տարին։ Քառասուն եւ վեց տարիներ յետոյ, առանց նօթազրութեան, զժուար է յիշել հաւաքոյթի վայրն ու բնոյթը։

Զեռնարկի աւարտէն յետոյ երբ փողոց ելանք Պր. Կոկանեան նշմարեց որ աչքերս կարմրած էին անսովոր կերպով։ Հետաքրքրուեցաւ ու հարցուց պատճառը։ Զէի գիտեր վստահօրէն։ Բսի, սակայն, թէ թերեւս յոզնածութեան արդիւնք է եւ կամ քրաքոմայի։ Աչքերուս կոպերուն տակ պղտիկ բշտիկներ կային իրը հետեւանք քրաքոմա կոչուած տարափոխիկ հիւանդութեան մը։

Այդ էր եղած բժշկական ախտաճանաչումը 1910-ին Մարսէլի մէջ, որ արդիւած էր Ամերիկա մուտքս օրինական ձանապարհով, ու ես սահմուած էի եղեր իրը փախստական զաղտաղողի մուտք զործել այդ երկիրը։

Տէր եւ Տիկ. Կոկանեաններ հետաքրքրուեցան իմ պատմութիւնով եւ չուտով կարգագրեցին ժամադրութիւն մը Տք. Մարզարեանին հետ։ Քննութեան արդիւնքը ապացուցուց որ աչքերուս կոպերուն վրայ գործողութիւն մը անհրաժեշտ էր։ Զինուորական կարգ մը ձեւակերպութիւններ յարգելը

պայման էր արձակուրդի ժամանակամիջոցին երկարաձղման համար : Պր . Կօկանեան զիմեց ուր որ անկ էր եւ երկարաձլումն ապահովեց :

Բժշկական գործողութիւնը աչքերուս վրայ դիւրին էր եւ անվտանգ : Կոպերուս ներքեւի երեսը ծածկող բշտիկները մէկ անգամով պիտի քերուէին զանակով : Ապաքինումի շրջանն էր որ երկար պիտի տեւէր եւ խնամքի պիտի կարօտէր , քանի որ առնուազն երկու շարաթ աչքերս կապուած եւ փակ պիտի մնային :

Կօկանեան բնակարանի մէջ պատշաճ դիւրութիւններ չկային նման խնամքի մը համար : Յարմար դատուեցաւ զիս տեղաւորել իւլոն Կօկանեանի քեռայրին՝ Ասոմ Ասլանեանի բնակարանին մէջ , ուր արասասովոր հոգածութեամբ խնամուեցայ :

Տիկ . Ասլանեան եւ իր չնորհալի դուստրը Աստղիկ , — այժմ Տիկ . Գայարեան — մայրական եւ քրոջական սիրով եւ զթասրաւութեամբ ինծի ընծայեցին ամէն հոգածութիւն : Ասիկա յարմարագոյն առիթն է ինծի համար անջնջելիօրէն արձանագրել հոս երախտազիտական ջերմ զգացումներս հանդէպ Կօկանեան եւ Ասլանեան ընտանիքներուն որոնց ցոյց տուած դորովն ու խնամքը անդնահատելի եղան :

Այցելութիւնս Գահիրէ , ուրեմն , եղած էր ոչ միայն անձնական հաճոյքի լաւագոյն միջոց մը , այլ բժշկականօրէն ինծի պարզեւած էր Փիզիքական առողջութիւն մը որ ապահով պիտի ընծայէր Ամերիկա մուտքս , եթէ օր մը հոն վերագառնալու կարիքն զգացուէր , ինչպէս եղաւ :

Վերագարձայ Կիպրոս հոգեւին բաւարարուած , եւ Փիզիքապէս կազզուրուած , ինծի հետ տանելով յիշատակներ որոնք կեանքիս ամբողջ տեւողութեան քանդակուած պիտի մնային սրտիս եւ յիշողութեանս մէջ :

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԼԵԳԵՌՈՒՆԻ ՄԵԶ

Զինուորական կւանքը մեղմէ բոլորովին վանած չէր հատուածական նախասիրութիւնները : Կուսակցական էինք շատերս ու շատ բնականօրէն մեր սերտ յարաբերութիւնները պիտի ըլլային նոյն հատուածին պատկանող ընկերներու հետ : Աչինչ կար պախարակելի այդ երեւոյթին մէջ , բաւական է որ զազափարական տարրերութիւնները այլամերժ չզարձնէին մեղ , լէդէնականներս : Բանակը կուսակցական տեսակէտներ յառա-

ջացնելու թատերաբեմ չէր : Իրը զինուորներ բոլորիս նպատակը մէկ էր — արեան հատուցում ստանալ թշնամիքն մեր միլիոնաւոր արենակիցներու անդութ ու վայրագ նահատակութեան համար եւ աղատազրել հայուն հայրենիքը :

Տեղակալ
Ա.Ա.Ա. ՓՈՐԹՈԽԳԱԼԵԱՆ

Տեղակալ
ՅԱԿՈԲ ԱՐԵԽԵԱՆ

Հայ ժողովուրդի աղատազրութիւնը չէ՞ր եղած արդէն բոլոր կուսակցութիւններու հիմնական ու զերազոյն նպատակը : Տարբերութիւնը միջոցներու ընտրութեան եւ կիրարկումին մէջ եղած էր միայն : Հետապնդուած նպատակը մէկ էր, ուրեմն, համբաներն էին միայն տարրեր :

Այժմ, բանակին մէջ, դէպի ճակատ մեր ճամբռուն վրայ էր որ կուսակցական լուրջ կոխներ տեղի պիտի ունենային : Վիճարանութիւններ, հակածառութիւններ ու երրեմն ալ զդացական սուր արտայայտութիւններ պիտի ըլլային անշուշտ, մեր երէ կուսան զործերն արդարացնող կամ դատապարտող եւ կամ վաղուան մեր ծրապիրներու արժէքն ու վնասը փաստող :

Ասոնք անմեղ ու բնական վէճեր էին, որոնք ունեէ կերպով չէին կրնար տկարացնել մեր զինակցական կամքը : Դաշնակ-

ցականը եղած էր Վերակազմեալ Հնչակեանին, Հնչակեանին եւ Թամկավարին մտերիմ ընկերը, ու փոխադարձաբար, մէկը միւսին, անխառօրէն:

Ամերիկայէն մեկնող կամաւորներու մէջ Վերակազմեալ-ներն ու Գաշնակցականները համեմատաբար աւելի մեծ թիւ կը ներկայացնէին, յետոյ Հնչակեաններն ու Թամկավարները, թուական շարքով:

Առանց որոշ գիտումի, այլ իրը պարզ երեսյթ կարելի է հոս զոհուակութեամբ արձանագրել որ Ամերիկայէն մեկնող մօտ 1200 կամաւորներուն մեծ տոկոսը կը կազմէին կուսակցականները: Բնական ըլլալու էր այդ, որովհետեւ ազգային զաստիաբարկութիւն ունեցող եւ ծառայելու ընդունակ եւ տրամադիր եղող երիտասարդութիւնը առաւելապէս կազմակերպական շարքերու մէջ էր:

Այս իրողութիւնը հարազատ պատկերը չէ Աէդէոնի զինուորագրական ընդհանուր կառուցուածքին: Ամերիկայէն գուրս մնացած երկիրներէն — Եւրոպա, Եգիպտոս եւ ի մասնաւորի ձէպէլ Մուսա — արձանագրուած կամաւորներուն մէջ կուսակցականներու թիւը նոյն համեմատութիւնը չէր ներկայացներ:

Մեր նպաստակը չէ ընդհանրացնել այն տպաւորութիւնը թէ անկուսակցական երիտասարդութիւնը նուազ յօժարակամ էր ազգային ծառայութեան, նուազ զոհարերող, կամ նուազ անձնուէր: Եհշաել կ'ուզենք միայն այն իրողութիւնը թէ մամուլը առաւելապէս կուսակցութեանց ձեռքն էր, եւ իրը այդ իր ազգեցութիւնը շարքայիններուն վրայ համեմատաբար աւելի մեծ էր եւ խոր՝ քան չէզոքներու վրայ, որոնց մէջ կուսակցական թերթերով հետաքրքրուողներու թիւը շատ մեծ չէր կրնար ըլլալ:

Հակառակ այս իրողութեան՝ ատենին յայտաբարուեցաւ որ կամաւորական շարժման սկզբնական օրերուն, Ամերիկայի մէջ հինգ հազարէ աւելի երիտասարդներ զինուորագրուիլ ուղած էին ֆրանսական բանակին մէջ՝ թրքական ճակատին վրայ կոռւելու համար: Սակայն, փոխադրական միջոցներու ողբալի պակասին պատճառաւ իրը կամաւոր Ամերիկայէն մեկնողներու թիւը 1200-էն պակաս եղած էր, ինչպէս նախապէս արձանագրեցինք:

Ոչ մէկ տարակոյս որ ետ մնացող հազարաւորներու մէջ կային պատկառելի թիւով ոչկուսակցական երիտասարդներ,

որոնք պիտի նախընտրէին իրենց ցեղը բնաջնջել փորձող թշշ-նամիին դէմ կռուիլ, քան թէ Ամերիկան բանակին մաս կաղ-ժել, մանաւանդ որ Ամերիկան պատերազմ յայտարարած չէր թուրքին դէմ։ Բայց, միջոցներու չգոյութիւնը պատճառ եղաւ որ անոնք զրկուէին այդ սքանչելի պատեհութենէն եւ արձա-նազրուէին իրը Ամերիկան զինուորներ։

Տեղակալ
ՀԱՆ
ՇԽՆՄԱՆԵԱՆ

Ասիրան ՎԱՀԱՆ ՍԱՀԱԹ-ՋԵԱՆ
Նկար՝ ՕՇՆԵԿ ԱԽՆԱՆԵԱՆԸ

Իրը միջանկեալ արդար է հոս արձանագրել այն անհեր-քելի փաստը թէ վերադարձող հայ երիտասարդը իրը Ամերիկ-եան զինուոր անհամեմատօրէն տւելի մէծ առաւելութիւններ վայելից ու մինչեւ այսօր կը վայելէ, քան Փրանսական բանա-կին մէջ կամաւոր արձանագրուած երիտասարդը որ ոչ միայն իր նպատակին մէջ ձախողեցաւ, այլ եւ զրկուեցաւ զինուորի ամենատարրական իրաւունքներէն եւ առանձնաշնորհումներէն։

Մեր նիւթի սահմանէն դուրս կ'իյնայ այդ երեւոյթին ման-րամասն քննութիւնը։ Պարզ յիշտակութիւն մը միայն բաւա-րար կը համարինք, փակելու համար այս էջը։

Կուսակցական կեանքը լէզէոնին մէջ չեշտուած բնոյի կամ

ձգտուած երեւոյթ չունեցաւ երբեք։ Տեղի կ'ունենային պար-
բերական մասնակի հաւաքոյթներ որոնք ինքնաքաջալերութեան
սահմանէն անդին չէին անցներ։ Եախասիրութիւններ առաւել
կամ նոււազ չափով գոյութիւն ունէին հատուածականներու մի-
ջեւ, բայց ոչ՝ մէկը միւսին զէմ դաւելու, կամ թշնամական
զիրք բոնելու աստիճան։ Զինուորներ էինք բոլորս եւ միաս-
նաբար ուխտած հաւատարմօրէն եւ զինուորի կարգապահու-
թեամբ կատարելու մէր պարտականութիւնը հանդէպ մէր բազ-
մաչարչար ազգին։ Մեր այդ ուխտարին վկայ եղած էին հոգիները
մէր հարիւր հաղարաւոր նահատակներուն, հաղորդակից դար-
ձնելով մէկ իրենց արեան։ Զէինք կընար դաւաճանել այդ
վսեմ ուխտին։

Այսպէս կը խրատէր մեզ Տեղակալ ձան Շիշմանեան։ —

«Տղաք, նախ եւ առաջ պէտք է անհունօրէն հպարտ
զդանք հայ ծնած ըլլալնուս համար։ Հող չէ թէ բարեկամներ
կամ թշնամիներ ինչպիսի համարում ունին մէր ազգին վրայ։
Կը բաւէ որ մէնք, իբր զինուորներ, անթերիօրէն կատարենք
մէր զինուորի մէծ ու գժուարին պարտականութիւնները։ Բա-
նակին մէջ դասակարգային խրամներ պէտք չէ որ բացուին։

«Զինուորը որեւէ կուսակցութեան չի պատկանիր։ Զին-
ուորին կուսակցութիւնը զինք ծնող ազգն է։ Զինուորը դասա-
կարգային զրօշակ չունի եւ պէտք չէ որ ունենայ։ Զինուորը
առաջնորդող դրօշակը միայն եւ միայն բովանդակ ազգութեան
խորհրդանիշը իր ծալքերուն մէջ խստացնող ազգային զրօշն է»։

Ու այս ողին տիրեց Հայկական Լէզէոնին մէջ նոյնիսկ
Արարայի ճակատամարտէն եւ Կիլիկիոյ գրաւումէն յետոյ։
Մեր ազգային պարտականութիւնը մէզի յաճախ յիշեցնողներ
անպակաս եղան։ Ասոնց ամենաարժանաւորներէն մին էր Մու-
սս Տաղի հերոսամարտին անզուզական առաջնորդ Եսայի Եա-
ղուպեանը, որուն մասին հետեւեալը կը զրէ Լէզէոնական Խան
(Մանուկ Պաղտասարեան)։ —

«1919-ի սկիզբները, օր մը Ատանայի մէջ հանդուցեալ
սպայ Հայկ Աղատեանի զրասենեակին մէջ հաւաքուած . . . կը
խօսակցէինք կացութեան շուրջ։ Մեր խօսակցութեան նիւթն
էր Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդին Փիղիքական գոյութեան անմի-
ջական հարցը . . . լնկ. Եաղուպեան . . . արտայայտուեցաւ հե-
տեւեալ մտքերով։

«Մենք հաւաքուած ենք հոս, նկատի առնելու օրուան քա-
ղաքական վտանգաւոր կացութիւնը, Կիլիկիոյ հայ ժողովուր-

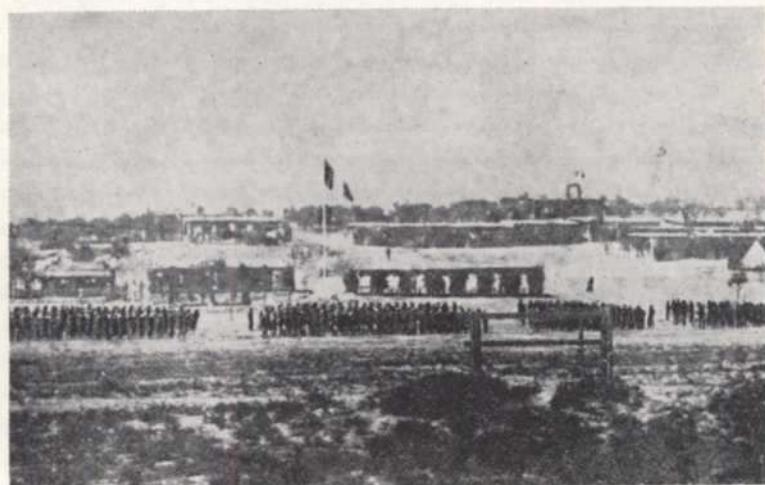
դի տագնապալից եւ անապահով վիճակին դարման մը զտնելու համար : . . . Ձեզի ծանօթ են Փրանսական պետութեան թրքանպաստ դիւանաղիտական խաղերն ու հաշիւները , ի վը նաև հայ ժողովուրդի դարաւոր արդար իրաւանց եւ մեր ազգային պահանջներուն : Դժբախտաբար մեզի կը պակսի նիւթական եւ զինուրական ուժը կոուելով տիրանալու համար մեր պապենական նուրբական հայրենիքին : Ֆրանսա կ'ուզէ կիլիկիան , սակայն առանց հայու : Աշխարհի վրայ մեր ազգը հողատար եւ սրտցաւ բարեկամ չէ ունեցած անցեալին , չունի այսօր եւ պիտի չունենայ ապազային : Մեր դաշնակից պետութեանց հայասիրութիւնը շրթունքի ծառայութենէն անդին չ'անցնիր բնաւ : Եսապաշտ եւ շահասէր չրարեկամներէ ուեւէ բան մի սպասէք : Մեր լաւագոյն բարեկամները մենք ենք : Մինչեւ որ այս ճշմարտութիւնը չըմբռնենք , մեզի չիք փրկութիւն : Ինքզինքնիս չխարենք բնաւ :

«Հրամայական անհրաժեշտութիւն մըն է ի բաց վանել կուսակցական եւ յարանուանական տարրերութիւններն ու խարուսիկ , ճղճիմ հաշիւներն եւ փքուոյց եսասիրական տեսակէտները , ու միանալ անբաժանելիօրէն , երաշխաւորելու համար ազգին զոյատեւումը իր պատմական հայրենիքին մէջ : Ազգի մը ապատապրական գործը կը յաջողի այն ատեն միայն , երբ նոյն ազգը բազկացնող քաղաքական կուակցութիւններն ու ազգային զանազան հաստատութիւնները միասնաբար եւ հարազատ եղբայրական անքակտելի միութեամբ կ'աշխատին՝ անմիջական նպատակակչութենալով մի միայն ազգին ազգաւթիւնը : Բայ իս այս է օրուան անյետաձելի պահանջը : Մենք կ'ըմբռնենք հայ կուսակցութեանց անհրաժեշտութիւնը հայ կեանքին մէջ , սակայն կուսակցութեանց դրօչները , ընդհանուր ազգը խորհրդանշով դրօշակներ չեն , այլ սոսկական նշանակներ են : Մեր մայրերն զմեզ Վեր . Հնչակեան , Դաշնակցական , Ա . Դ . Հնչակեան , Հ . Ս . Ռամկավար չի ծնան , այլ մարդ ծնան եւ յետոյ հայ ազգանունը զրոշմուեցաւ մեր ճակատին վրայ» : (Պայքար , Օպոստո 17 , 1957) :

Որքան ճշմարիտ էին Տեղ . Շիշմանհանի եւ Եսայի Եազուպեանի խօսքերը :

Ե. ՄՆԱՍ ԲԱՐՈՎ, ՄՕՆԱՐԿԱ

Գարունը եկաւ, լեռներու կողերը սեւցան, ձիւնը հայեցաւ եւ բազում առուակներ լեցուցին գաշտերը։ Ծառերն սկսան կանաչութիւն հագնիլ, ծաղիկները գունադարդեցին գաշտերն ու հովիտները։ թուուններն սկսան ճռուողել եւ արեւը կամաց կամաց իր ճառագայթները աւելի բարձրէն սկսաւ սփոնել երկրին վրայ։

ԶՕՐԱՎԱՆԴԵՍ ՄՕՆԱՐԿԱՅԻ ՄԵՋ
Նկար՝ ԶՕՐԱ ԽՍԹԵՆՑԻՔԵԼՆԵ, ՊԵՂԲՈՒՐ

ՄԵՆՔ ՄԱԼԱԵՒԻՆ ՀՈՇ ԷՒՆՔ :

Զինուորական կեանքին մէջ ամենադժուարին ու դրեթէ անդիմադրելի պարագան զինուորին համար նոյն տեղուոյն մէջ երկար ատեն մնալն է։ Կեանքը կը զառնայ միօրինակ ու տաղտկալի։ Այսօրը միշտ երէկի կրկնութիւնն է, իսկ վաղը՝ այսօրուան։ Առաւտեան ժամը 7-ին մարզանքի սկսիլ ու իրիկուան ժամը 5-էն յետոյ հանգիստ ընել, միշտ ապրելով

նոյն կեանքը, միշտ տեսնելով նոյն դէմքերն ու դէպքերը, միշտ դիտելով նոյն տեսարանը, առանց փոփոխութեան, առանց նորութեան:

Այդպէս եղաւ մեր կիպրոսի կեանքը ութը երկար ամիսներ — առաջին խումբերը՝ նոյնիսկ տասնըլից ամիսներ: Հանդուրժեցինք այդ միօրինակութեան, այդ տաղոկալի եւ մեզի համար անհասկնալի սպասումին: Մեր բոլորին խանդավառութիւնները մարած էին եւ մեր հայրենասիրական զգացումները կասկածելիօրէն պակսած: Ամէն կողմ գժզոհութիւն, զանգատ, ու ակամայ բողոք կար կերակուրներու անմաքրութեան դէմ, Փրանսացի պաշտօնեաներու վարուելակերպին ու կոչտ վերաբերումին դէմ:

Ու այս բոլորը անխուսափելի արդիւնքն էին մեր երկար սպասողական դիրքին որը մեզ յուսալքած էր եւ մեր մէջ պակսեցուցած էր ամէն խանդ ու եռանդ:

Ակամայօրէն, կարծէս, սկսած էինք մտածել թէ Փրանսացիները մեզ խարած էին. այս, մեզ՝ որ ամէն զոհողութիւնը բած հազարաւոր մզոններ հեռուէն, մեր խաղաղ ու ապահով միջավայրէն մեկնած էինք մեր ազգային պարտականութիւնը կատարելու, մեր նահատակ ժողովուրդին վերջին կոչին անսարու: Ու այժմ դատապարտուած էինք բանտարկութել այս կղզին մէջ, հեռու մեր հայրենիքին, հեռու՝ նոյնիսկ մեր թշնամիէն:

Զատկի կիրակին կը մօտենար: Ծնունդը արգէն տօնած էինք չատ անշուք ու ախրազգած կերպով, ու այս պարագան մեր յիշողութեան մէջ կ'արթնցնէր դէպքեր որոնք մեր պաշտպան բարեկամները ատելի կը զարձնէին մեր աչքին: Կը յիշէինք կաղանգի առթիւ մեզի զրկուած նուէրները, Եղիպատուէն, Ամերիկայէն, Ֆրանսայէն եւ այլ վայրերէ, որոնց 25 առ հարիւրը հազիւ մեր ձեռքը անցած էր:

Քանի քանի անգամներ տարածայնութիւններ ելան թէ Արեւելեան Լեզոնը պիտի չարժի, ու պիտի մեկնի դէպի սազմաճակատ: Մեր խանդավառութիւնը նոր թափ կը ստանար, մեր սրտերը կրկին անզամ կը սկսէին տրոփել մօտալուստ յաղթանակի մը վառ երեւակայութեամբ:

Սխալ է եղեր լուրը: Նոր վիշտ, նոր յուսախարութիւն:

1918-ի Աւագ Շաբթուն մեկնելու խօսքեր նորէն մէջուել ինկան: Բացէ ի բաց յայտարարութիւն եղած չէր տակաւին:

իսկ մենք անհամբերօրէն կը սպասէինք այդ լուրի հաստատումին:

Շաբաթներ առաջ մեր զուտարտակի առաջին աեղեկաւոր՝ Փիանելի, վատիաք յայտնած էր Անգլիային սորպիլ եւ Հարիւրապետ Ազան զիս յանձնարարած էր: Շաբաթը երկու անգամ զամ զաս կուտայի իրեն, վայելելով աշակերտի մը լժան յարդանքը իր ուսուցչին հանդէպ:

Ա. ՄԻԹՐԱՑԻՕԶԻ ԽՈՒՄԲԻ
Նկար՝ ԽՈՒՅԵՆ ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆԵ, Գալիփորնիա

Օր մը համարձակեցայ հարցնելու.

— Մօն Լիւրլնան, մի՞շդ է որ մօս օրէն Լեզէոնը ճամբայ պիտի ելլէ գէպի ճակատ:

Զարժանքով ինձի նայեցաւ: Անակնկալ էր հարցումս: Ան զիսէր որ զինուորները անհամբեր դարձած էին ու ևս առանց պէս: Զէր ուզեր զիս խարել, ուստի, առանց վարանումի պատասխանեց.

— Ճիշդ է, մի քանի օրէն պիտի մեկնինք: Բայց, չարունակեց լրջութեամբ, որքան ատեն որ այդ լուրը պաշտօնապէս հաղորդուած չէ, իր խօսքերս խորհրդապահութեամբ ընդունելու ևս:

Գոհացում ստացած էի, քայց ոչ իր ակնկալածին չափ խորհրդապահ: Ի՞նչպէս կարելի էր զինակիցներս զոնէ

անուղղակիորէն մասնակից չընել իմ ուրախութեանս :

Եարաթ մը չանցած Զատկի առաւօտ, Քրիստոսի յարութեան աւետիսին հետ մեզի հաղորդուեցաւ մեր բաղձանքի իրականացման ճշգրիտ լուրը :

Մէկերկու օրէն պիտի մեկնէինք, պիտի հեռանայինք մեզի զղուելի դարձած այդ կղզին որ մեզ շղթայած էր ամիսներով : Բանակին մէջ ստեղծուած եռուղեռը աննկարազբելի էր : Զիրար կը չնորհաւորէինք այս բաղդաւոր պատեհութեան համար որ մեզ պիտի տանէր վերջապէս մեր թշնամին դիմաց, մղելու համար կոփւը վրէժին ու արդարութեան, կոփւը՝ մեր դարերով կորսուած հայրենիքին, կոփւը՝ մեր խոշտանգուած հայրերուն ու եղբայրներուն, մեր բոնարարուած մայրերուն ու քոյրերուն, մեր բղքառուած մանչերուն եւ աղջիկներուն :

Առաջին վաշտը մեկնեցաւ Մեռելոցի երկուշարթին : Կարգը մեզի եկած էր : Մայիս 8-ի հինգշարթի կէսօրին, երբ արեւը իր չեշտակի ճառապայթները զէնիթէն վար կը մտղէր, ճամբայ ելանք մեր հրաժեշտի վերջնական ողջոյնը տալով Մօնարկայի դաշտերուն ու բլուրներուն, ծառերուն ու թուփերուն, ինչպէս նաև հանդարս ու զուարթարարոյ ծոցին, որուն ջուրերուն մէջ յաճախ լողալու կ'երթայինք, մոռնալու մեր օրուան տաղտկալի կեսնքը :

Իրիկուան դէմ յոցնած ու ընկճուած մեր կոնակը կապուած ծրարին ծանրութեան տակ, սակայն միշտ խանդավառ ու զուարթ, օթեւանեցինք կանաչ մարզագետնի մը վրայ, կիուրոսի ստեղծագարդ երկնքին տակ, որուն յաճախ պատմած էինք մեր ցաւերն ու վիշտերը, եւ որ սակայն, միշտ լուռ ու անտարրեր մնացած էր մեր աղաչանքին ու պաղատանքին հանդէս :

Յաջորդ օր Ֆամակուսթա հասանք, ուր մեզի կը սպասէր Siant Brieu նաւը : Արեւը մարը մանելէ առաջ նուր իր խարիսխը վեր քաշեց եւ դանդաղօրէն ճամբայ ելաւ :

Մութ է, Միջերկրականի վրայ ենք : Ծովը խաղաղ է եւ նաւ ու փոքրիկ ալիքներ զիրար կը զղուեն : Մոռցած ենք մեր հին ցաւերը, մոռցած՝ մեր երէկուան բողոքներն ու յուսալքումը : Անոնց յաջորդած է անշատելի խանդավառութիւն եւ անջինջ վճռականութիւն յաղթելու կամ մեռնելու աղատադրական պայքարին մէջ :

Մեր աչքերը սեւեռած ենք դէպի հարաւ, ուրիշ պիտի առաջնորդուինք հոն՝ ուր մարդկային կեանքերը թաւալլոր կ'իյնան արեան ճահիճին մէջ, հոն՝ ուր պատեհութիւն պիտի ունենայինք շահելու վառքի եւ զոհաբերութեան հերոսական դափնին :

Կ'երթանք :

* * *

ԽՈՒՄԲ ՄԸ ԶԵՔՈՒՇՅԻ ԼԵԳԵՈՆԱԿԱՆՆԵՐ
Նկար՝ ԵՆՈՎՅԻ ԱՇՏԱՐԱԿԵՆՑ, Գալիֆօրնիա

Պէտք է յստակ ընծայել հոս որ կիսպրոսէն մեկնողները միայն առաջին եւ երկրորդ վաշտերու զինուորներն էին : Երրորդ վաշտի զինուորներէն մաս մը մնաց կիսպրոս, հաղարագետ Շընոյին հետ, անորոշ ժամանակաշրջանի մը համար, յևապային փոխադրուելու ուր որ հարկ ըլլար : Իսկ մէկ զումարտակ ալ զրկուած էր Քանթէլօրիզո կղզին իրը պահակ . ու ջոկատ մըն ալ Սուրիոյ ցամաքամասին մօտ մուտակ կղզին զրաւած էր : Այս երեք խումբերը յետոյ փոխադրուեցան Պէյրութ եւ անկէ դէպի Կիլիկիա :

Լէզօնական Օ. Թ. Մալխաղունին, մեզի շատ ժաերիմ Օննիկ Սինանեանը, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Քամաձորիզո կղզին .

«Հեռնային եւ ապառաժուտ պղտիկ կղզի մ'էր Քասթէ-
լօրիզո, Ասալիոյ լեռներու դիմացը, զրեթէ 2500 մէթր հե-
ռաւորութեան մը վրայ որուն չորս զանազան ծայրերը մեր
գումարտակի հսկողութեան յանձնուեցան:

«Քասթէլօրիզոյի բնակչութիւնը, բացի մի քանի թուր-
քէրէ, ամբողջովին յոյներէ կը բաղկանար, ու ըստ ասոնց
պատմութեանց, քաղաքը շատ բան կորսնցուցած էր իր հը-
րապուրչութենէն պատերազմի սկիզբէն ի վեր: Ժողովուրդը
հետղհետէ հեռացած էր, խանութները գոցուած ու տէրերը
ուրիշ վայրեր մեկնած էին: Նաւամատոյցը հազիւ մէկ երկու
առաջաստանաւեր կը մնային, մինչ պատերազմէն առաջ
անհամար նաւեր կայցելեն եղեր Յունաստանի զանազան
նաւահանդիստներէն, Ռոտուչն, իզմիրէն եւ ուրիշ տեղե-
րէ:

«Քաղաքը մնացող յոյն ժողովուրդի մէջ աիրող աղքա-
տութիւնը աննախանձելի էր: Հազուազիւտ պարագաներու
տակ քաղաքին մէջ միս կը ծախուէր, ու հացը, ինչպէս եւ-
րոպական պատերազմիկ երկիրներու մէջ, որոշ չափով կը
որուէր իւրաքանչիւր անհատի:

«Քանա՞քան եւ հինգ հազար բնակչութիւն պարունա-
կող քաղաքը այժմ հազիւ երկու հազար հողի կրնար հանել
իր մէջէն, եւ նոյն իսկ ասոնք ալ հետղհետէ մասնաւոր պրո-
տիկ առաջաստանաւերով դէպի յունական ավերը իրենց
շունչերնին կառնէին, եթէ երբեք տեղւոյն նաւային զին-
ուորական հրամանատարը այդ թոյլատուութիւնը տար ի-
րենց: Տուները զատարկուած, կղզուած կամ ծանօթի մը
հոգատարութեան յանձնուած էին. խանութները, որոնց մեծ
մասը ծովափին վրայ էր, թափուր կը մնային, ու հազիւ հոս
ու հոն խանութ մը կը գտնուէր, որուն պարունակութիւնը
քանի մը տակառներ, քանի մը տուփեր, մնտուկներ, եւ քիչ
մ'ալ մանր մունք ապրանքներ ըլլային:

«Հազիւ չորս-հինգ շաբաթը անդամ մը զիշերով պղտիկ
չողենաւ մը կղզիին հարաւային կողմը կը խարսխէր, քիչ մը
տտելիք կը ձգէր եւ ապա նոյն զիշերը կը մեկնէր առանց
թուրքերուն կողմէն նշմարուելու: Այս վերջինները անդամ
մը շողենաւ մը ընկղզած էին ճիշտ քաղաքին առջեւ թնդա-
նօթի մէկ հարուածով:

«Ու կը պատահէր որ վեց-հօթը շաբաթներ չողենաւի

այցելութիւնը չի վայելէինք։ Այդ ատեն է որ մեր կացութիւնը անտանելի կը գտնար, թէ հոգեկան եւ թէ Փիզիքական, քանզի թէ նամակներէ եւ թէ սնունդէ միանդամայն կը զրկուէինք։ Անդամ մը պատահեցաւ որ երկու շարաթպարզ ջուրի մէջ եփած դըղմաճ եւ բրինձ կերանք, եւ ահա այսպէս, սնունդի եւ ուտելիքի սակաւութեան պատճառով, Քամթէլօրիզոյի երկուերեք յոյն խաչնարածներու այծերը պակսիլ սկսան խորհրդաւոր կերպով։ Ամէն օր զրեթէ բողոք կ'երթար զինուորական հրամանատարին, որ խիստ միջոցներ կը խոստանար ձևոք առնել, եւ սակայն այժերը կը շարունակէին իրենց խորհրդաւոր անհետացումը» (ՊԱՀԱԿԻ, Յունուար 13, 1921)։

Այսքանը անհրաժեշտ եւ ներելի միջանկեալ էր։

* * *

Կիպրոսէն Փօրթ-Սայիտ հազիւ 24 ժամուան ճամբորդութիւն էր, 200 մղոնէն պակաս երկարութեամբ։ Քաղաքէն անմիջապէս զուրս վրան զետեղեցինք, մօտ ատենէն ճամբորդելու յոյսով։

Մեզմէ առաջ հոն տեղաւորուած էին Ա. Վաշտի զինուորները, առաւելապէս Մուսա Տաղցիներ, որոնց ստեղծած տագնապին նկարագրութիւնը ներկայ աշխատասիրութեան մաս կազմելու արժանի է։

Փօրթ-Սայիտի մէջ պատահած էր զէպք մը որ լուրջ անդրագարձում կրնար ունենալ, եթէ խոհեմութեամբ չզիտնային շարժիլ պատասխանատու զինուորական եւ ազգային իշխանութիւնները։ Այդ զէպքի մասին նախկին տեղակալ եւ այժմ զատաւոր Վաշան Փորթուղարեան Փարիզի ՅԱԽԱԶ թերթի 1964 Օգոստոս 15-ի թիւն մէջ զրած էր յօդուած մը, որմէ կը քաղենք հետեւեալը։

«Առաջին զումարտակը Փօրթ-Սայիտ հասնելուն՝ Մուսա-Տաղցի լէզէուականները զրեթէ զէմ զիմաց զանուեր էին իրենց նախկին վրանաքաղաքին, ուր միշտ կ'ապրէին իրենց ընտանիքները որ զրեթէ երկու տարիէ ի վեր չէին տեսած։ Մէջաւեղէն կ'ացնէր Մուէզի ջրանցքը, այսինքն ոչինչ Մուսա-Տաղցիներու համար։ Ոմանք զիշերանց լողալով միւս կողմբ կ'անցնէին, առաւօտուն կը վերադառնային։ Շուտով տասնետկներ այդ օրինակին հետեւեցան։ Սկիզբը Հրամանատարութիւնը աչք պոցեց։ Հասկնալի էր որ սազմադաշտ մեկ-

նող մարդիկ ուզէին անդամ մը եւս իրենց ընտանիքներուն մօտ քանի մը ժամ վայելել: Լաւագոյն եղած պիտի ըլլար որ կանոնաւոր արտօնութիւններ տրուէին: Ինչո՞ւ այդպէս չեղաւ, չեմ զիտեր: Ըստեցաւ թէ անգլիական Բարձր Հրամանաւարութիւնը չէր յօժարած:

«Օր մըն ալ, զացողները, ընտանեկան հրապոյրին տեղի տալով, այլեւս չվերադարձան: Իրենց նախնական մտայնութեամբ չէին ըմբռներ թէ զանգուածային դասալքութիւն — ամենածանր յանցանքներէն մէկը — կը դործէին:

«Գնդապետ Ռօմէկօ, որուն լայնախոռութիւնը մեծ էր Հայերուն հանդէպ, չուզեց անմիջապէս բռնագատիչ միջոցներու զիմել: Նախ հրահանգեց Մուսա-Տաղցի աստիճանաւորներուն, որոնք աղղեցիկ համարուած էին, որ երթան և համոզեն օրինազանցները որպէսպի վերադառնան: Այդ փորձը չյաջողեցաւ: Գնդապետը Հոգեւոր Իշխանութեան զիմեց, որուն ճիգերը նոյնպէս ապարդիւն անցան: Վերջապէս Ազգային Միութիւնը, որ Գնդապետին վերջին յոյսն էր, ինքն ալ ձախողեցաւ:

«Այլեւս ուրիշ միջոց չկար, եթէ ոչ բռնութեամբ վերադարձնել անհնատանդները: Հրաման տրուեցաւ երկրորդ զումարտակի յիսնեակի մը, որ կատարէ այդ պարտականութիւնը: Երկրորդ զումարտակը կազմուած էր թրքական բանակէն վերիներէ, որոնք տարիներով զինուորական ծառայութիւն ըրած էին: Ասոնց համար կարդապահութիւնը քմահանոյք չէր վերցներ: Թերեւս ալ, հոգերանական տեսակէտէն, հաշուի առնելու է որ Մեծ Հայքի այդ բնիկները տարիներէ ի վեր ընտանիքի երես չէին տեսած եւ այլեւս տեսնելու չէին:

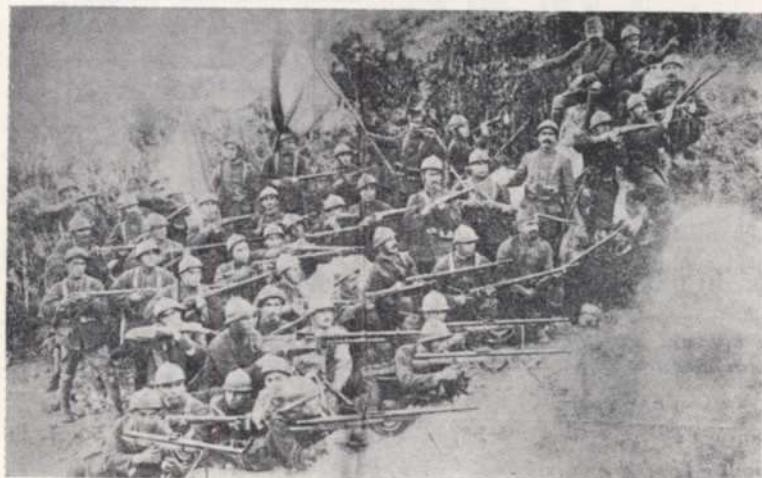
«Դժբախտաբար Մուսա Տաղցիներն ալ ունէին իրենց հոգերանութիւնը եւ առաջնապէս ապառաժային յամառութիւն մը: Մէկ քանին սուինահար ընելէ ետքը միայն կարելի եղաւ միւսները Փորթ-Այլիտ տանիլ, ուր բանտարկուեցան պատերազմական ատեան յանձնուելու համար:

«Ամէն ինչ կատարուած էր երբ Փորթ-Այլիտ հասայ: Ինձի տրուեցաւ նախաքննիչ զինուորական դատաւորի պաշտօն կատարել: Ամէն օր կ'երթայի բանտը՝ ամբաստանեալները մէկիկ մէկիկ հարցաքննելու: Ոնդիրը թէքնիք դժուարութիւն չէր ներկայացներ: Բնականաբար կը ջանայի ամ-

րաստանեալներուն հասկցնել իրենց սխալը եւ խորհուրդ կուտայի որ դատարանին առջեւ զղջահար երեւնան:

«Պատերազմական Ատեանի առջեւ իրենց պաշտպանութիւնը ստանձնեց Լէգէոնի թարգման-սպան, Հայր Կռանո, Յիսուսնեան Ռւխտէն՝ որ իրաւազիտական համալսարանի չըրջանաւարտ էր: Սուրբ մարտէ մը, հոգւով մարմնով Հայերուն նուիրուած: Զիս իրը վկայ կանչել տուաւ ինդրին հոգերտնական կողմերը բացատրելու համար: Ատեանը, որուն կը նախազահէր Ֆրանսացի գնդապետ Ռէնիէ, լայնամիա զըստնուեցաւ ու մեզմ դատապարտութիւններ որոշեց: Դատապարտեալները կրցան Լէգէոնին հետ ուղմագաչտ մեկնիլ:»

* * *

ԽՈՒՄԲ ՄԲ ՔԵՍԱԳՅՑԻ ԼԵԳԻՈՆԱԿԱՆՆԵՐ

Նկար՝ ՊԱՀԱԿ, Գևիտեմբեր 31, 1918

Հաղիւ ուժն օր մնացինք Փօրթ-Մայիս: Մայիս 18-ի երեկոյեան ուշ առեն երկաթուղիի քեռնատար կառքերու մէջ լցուեցանք եւ ճամբայ ելանք դէպի հարաւ: Կէս զիշերուան մօսիրը շովեկառքը կանգ առաւ եւ մենք զուրս հանուեցանք հետիոտն շարունակելու մեր ճամբան: Լէգէոնական վահան Զուրբկեան, իր օրագրութեան մէջ կը զրէ — «Կէս զիշերուան այս ճամբորդութիւնը, ծանր բեռան տակ եւ մանաւանդ քնատ վիճակի մէջ, անջնջելի տպաւորութիւն ձգեց»:

Յողնած, պարտասած եւ յուսահատ վիճակի մէջ կանդ կ'առնենք չբանցքին եզերքը, ուր կը գիշերենք՝ կամուրջը գոյ ըլլալուն պատճառաւ: Կիպրոսի մէջ մեր ստացած մարզանքն ու չարքաշ կեանքի վարժութիւնը անրաւարար եղած էին մեզի պարզեւելու գիմադրական այն ուժը որ տանելի պիտի դարձնէր այդ երկար ճանապարհորդութիւնը:

Մէկ բան չափով մը կը քաջալերէր մեզ — դէպի ճակատ կ'երթայինք: Մօտ ատենէն ինքզինքնիս պիտի դանէինք դէմ զիմաց մեր դարաւոր թշնամիին, ապացուցանելու համար թէ հաւասար գետնի վրայ մէնք կրնայինք իրեն հետ չափուիլ եւ յաղթական զուրս զալ: Համոզուած էինք որ թուրքը հակառակ իր քաջ կոսուզի կեղծ համրաւին, վետնաքարչ ստրուկ ըն էր վրէժինդիր հայ լէպէոնականին բազգատմամբ, ու նապաստակի երկչուութեամբ պիտի փախչէր կոխի առաջին օրն իսկ:

Քանթարայի մէջ բանակին կանդը կարձատեւ եղաւ և արձանազրութեան արժանի ոչ մէկ դէպք տեղի ունեցաւ: Յիշողութեանն մէջ թարմ է բանակին դնացքը ճամքու եղերքին չարուած հաւասար բարձրութեամբ արժաւենիի ծառերու ընդմէջն, մէկ կողմը Սուէզի ջրանցքը, միւս կողմը անծայրածիր անապատ, ուրկէ պիտի անցնէինք՝ դէպի հիւսիս մեր յառաջնապացումին մէջ:

Քանթարայէն տասը մզոն դէպի հարաւ իսմայլիէի ելթիչ անապատին կիղիչ աւազներուն վրայ պատրաստուած էր մեր բանակատեղին ուր հաստատուեցան մեր վրանները: Հոն՝ ակամայօրէն ընդունեցինք յաճախազէոլ այցելութիւնը անապատի կարիճներուն, որոնք առանց յարգելու մեր զինուորի հանդամանքը գիշերով կ'այցելէին մեր վրանները իրենց խայթոցը մխելով մեր մարմնոյն այս կամ այն մասին վրայ:

Բանակի բուժաբանը ամէն օր լեցուն էր կարիճէ խայթուած զինուորներով: Բարերազգարար խայթոցը ժամանակաւոր բնոյթ ունէր միայն եւ դիւրապէս բուժելի:

Կիպրոսէն մեկնած ատեննիս մեր սիրտը անսահման ուրախութեամբ լեցուած էր, որովհետեւ վերջակէտը դրած էինք այն տեղի մեր տաղտկալի կեանքին ու կը յուսայինք թէ մեր վերջին կայանը արինի եւ հերոսութեան դաշտը պիտի ըլլար, ուր ամէն օր, ամէն ժամ նոր յոյզեր, նոր խան-

դավառութիւններ պիտի ճռիսացնէին մեր կեանքը։ Յայտնի եղաւ, սակայն, որ մեր երեւակայութիւնները վաղաժամ էին։

Կեանքը իսմայլիէի մէջ անտանելի ըլլալու չափ դառն էր։ Ոչ ծառի ճիւղ մը, ոչ թուփի կտոր մը, ոչ ալ խոտի արձատ մը կար մեր շուրջ։ Ամէն կողմ աւագ էր։ Արեւին ճառագայթները կ'այրէին մեզ, հարաւէն փչող խորշակը մեր երեսները կը ծածկէր աւազով։

ԽՈՒՄԲ ՄՅ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ ԼԵԳԻՈՆԱԿԱՆՆԵՐ

Նկար՝ ՊԱՀԱԿ, Գեղարքունիք 31, 1918

Մեր կողքին ունէինք միայն Սուէզի ջրանցքը որուն կ'այցելէինք երբեմն մեր պառնութիւններն ու յուսախարութիւնները պատմելու իր հանդարա ջուրերուն։

Եթէ միայն կիզիչ օդին պատճառաւ ըլլար մեր զժողովութիւնը, Եերեւա հանգուրժել աւելի դիւրին ըլլար։ Զսպուած հակակրութեան մը նշանները կը տեսնէինք մեր ֆրանսացի աստիճանաւորներուն մէջ մեզի հանդէպ։

Այդ օրերուն էր որ պատահեցաւ դէպք մը որ առաւել եւս զօրացուց մեր կասկածը անոնց մասին։ Արժանի է արձանադրութեան։

Մարզանքէն նոր վերագարձած էինք։ Յոզնած ու անօթի՝ անհամբերօրէն կը սպասէինք կէս օրուան ճաշին։ Անմիջապէս որ փողը հնչեց վաղեցինք խոհանոց, ու խրաքանչիւր տաս-

նեակ իր բաժին կերակուրը վերցնելով ճաշասրահ զնաց : Կը նայինք կերակուրին քիչ մը ապշահար : Ինչո՞ւ այդքան սեւ է : Անօթի ենք, կը փորձենք ուտել : Լեզի է, հոտած համ մ'ունի :

Կը ստիպուինք խոհանոց վերադարձնել զայն անշշուկ, առանց գանդատի, առանց ցոյցի, որովհետեւ անցեալի փորձառութիւնով զիտենք որ գանդատն ու բողոքը մեր վիճակը տւելի կը վատթարացնեն : Կը վերադառնանք ճաշասրահ կոտրած սրտով, մեզի արուած հացը բաւարար համարելով :

Տասը վայրկեան հազիր անցած ներս կը մտնէ մեր (Երդ) գումարատակի հարիւրապետը : Բոլորս ալ ոտքի կ'ելլենք մեքենարար : Զայրացած կը թուի : Աչքերը կարմրած են : Կը հրամայէ որ նստինք, ու կը սկսի խօսիլ մեզի՝ թարդմանի մը միջոցով : Խստիւ կը դատապարտէ մեր ըմբռուտ զիրքը : Կը յիշեցնէ մեզի զինուորական կեանքի հարկադրիչ դժուարութիւնները, սեզմումներն ու դառնութիւնները :

Կը հասկնանք այդ բոլորը եւ կը կարմրինք : Գոնէ կերակուրնիս խոհանոց տանելու չէինք, դժուարութեան նշան ցոյց տուլու չէինք : Զինուոր էինք վերջապէս ու ինքզինքնուս ներելու չէինք որ ըմբռուտութեան համազօր զիրքի մը մէջ դառնուէինք :

Ու բափիրէն Ազան շարունակեց աններով ողիով : Կարծես բանակին մէջ ըմբռուտութիւն մը փորձած ըլլայինք : Ինքզինքէն ելած էր ու նոյն խսկ անհամբէր որ թարդմանը այդքան դանդաղօրէն կը թարդմանէր իր խօսքերը : Ֆրանսացի հարիւրապետը իր վերջին խօսքերը արտասանեց զսպուած չէշտերով, ու կշռուած բառերով, հասկնալի ամէնուն .—

«Զեր այս ընթացքը զիս կ'առաջնորդէ այն եղբակացութեան թէ թուրքերը իրաւունք ունէին կարգապահական խիստ միջոցներ ձեռք առնելու հայ ժողովուրդին դէմ :»

Հարուածը անսպասելի էր ու ահաւոր : Կը ցնցուինք բոլորս ալ : Ապշած կը նայինք իրարու՝ կարծես թմրիրի մէջ : Ահա հոն, մեր աչքին առջեւ կանդնած էր Փրանսացի բարձրաստիճան զինուորական մը որ պարտականութիւն ունէր կոիւի առաջնորդելու մեղ ընդդէմ այն թշնամիին, որուն հրէշային արարքը կ'արդարացնէր :

Երբ ուշքի եկանք անիկա մեկնած էր արդէն եւ մենք ոտքի վրայ էինք : Կը փորձենք պաղարիւն ըլլալ : Թերեւս սխալ հասկցած ըլլանք իր խօսքերը, կամ թերեւս թարդմանը սխալ թարդմանած ըլլար : Անխոհնեմ սեւէ քայլ պիտի նշանա-

կէր որ մենք լիովին հասկցած չէինք մեր ծառայութեան, նուիրումին, զոհաբերութեան ուխտը: Չէ՞ որ վերջապէս զինուոր ևնք, համազգեստ կը կրենք, և անզոյշ ընթացք մը կրնայ մեղ զրկել մեր փափաքները իրականացնելու վսեմ փառքն:

Մի քանիներս հաւաքուեցանք, խորհրդակցեցանք և որոշեցինք զիմել տեղակալ ձան Շիշմանեանին և ստանալ անոր խորհուրդները: Տեղակալ Շիշմանեան թէլաղրեց որ վորքը բիկ խումբով մը ներկայանանք հարիւրապետ Աղանին յայտնելու մեր հոգեկան խոռվքը և խնդրելու իրմէն որ տպահովցընէ մեղ թէ զինք սիսալ հասկցած էինք:

Հետեւելով Տեղակալ Շիշմանեանի խրատին, հինգ հոգինոց յանձնախումբ մը, մասնաւոր ժամադրութեամբ, ներկայանալ ուղեց հարիւրապետին, որ մեղ մէկիկ մէկիկ ընդունելու յանձնառու եղաւ:

Ներկայացանք: Բարկացոտ էր իր երեսոյթը և անհանդուրժող իր վերաբերումը: Ոնդրեցինք իրմէ որ զինուորներու միտքը հանգարանեցնելու սիրոյն, երբ առիթ ունենայ, ճաշի սպահուն այցելէ մեր զումարտակը և յստակօրէն բացատրէթէ իր միտքը հայ ժողովուրդին հանդէպ զործուած ոճիրը արզարացնել չէր եղած:

Քափիթէն Աղան զայրացաւ ու սկսաւ լուսանքներ տեղալ մեր զվարուն՝ որ փոխանակ ներողութիւն խնդրելու մեր անկարգապահ և անհնազանդ ընթացքին համար, համարձակութիւնը կ'ունենանք զինք մէղաղրելու:

Հեռացանք դլխիկոր, սրտերնիս խոցուած, աչքերնիս արցունքոտ:

Նոյն օրն իսկ կէսօրուան ճաշին հարիւրապետ Աղան մեղզի ներկայացաւ ու Հրապարակաւ դատապարտեց մեղմէ ումանք որ չարամտօրէն մոլորեցուցած են զինուորները իրենց անվայել ընթացքով: Ոչ մէկ խօսք, սակայն, իր նախատական արտայայտութեանց մասին:

Լոեցինք ու համակերպեցանք: Ուրիշ կերպ կարելի չէր զինուորական կեանքին մէջ: Որքան անարդական ըլլար գերադաս պաշտօնեայի մը արտայայտութիւնը կամ արարքը, անոր գէմ խօսիլը բանակի կարգապահական օրէնքներուն դէմ մեղանչում պիտի նշանակէր և համազօր ըմբոստութեան:

իսմայլին դառնութեան եւ գժղոհութեան վայր մը դարձաւ մեզմէ ոմանց համար : Իսկ ինծի համար այլեւս կորսուած էր աստիճանական բարձրացման ամէն յոյս եւ հնարաւորութիւն : Ճակատ հասնելէ առաջ զանազան զումարտակներէ տասնապետի աստիճան ունեցող խումբ մը զինուորներ հրաւիրուեցան ներկայանալ հազարապետ Փօժէի՛ սէրժանի աստիճանին բարձրացուելու համար : Ես ալ կանչուած էի, բայց ոչ թէ սէրժանի ժապաւէն ստանալու համար, այլ լսելու հազարապետի բերնէն թէ իմ ընթացքս իրրեւ ըմբոստ կամ անկարպապահ զինուոր, այդպիսի պատիւի մը արժանի չէր ըներդիս :

— Merci, mon Commandant, (Ճնորհակալ եմ, հազարապետու) ըսի, եւ բարեւելով հեռացայ :

* * *

Հակառակ ցերեկուան կիզիչ օդին, անապատի գիշերները անհամեմատօրէն աւելի զով էին : Առաւոտեան reveille-ի (զարթնուածի) փողը երբ կը փչուէր ու մենք վեր կը ցատկէինք մեր անկողիններէն, մեր վրանները քամուելու աստիճան թաց կը դանէինք գիշերուան ցողէն :

Շարաթներով պիտի դիմանայինք այդ անախորժութեան, յուսալով որ անվերջ պիտի չըլլային մեր գժուարութիւնները : Փափսուքներ հասած էին մեր ականջին թէ Պաղևսաինեան ճակատի անզլիացի ընդհանուր հրամանատար Զօր . Ալէնազին կը պատրաստուէր վճռական յարձակողականի մը սկսիլ ամբողջ 50 մզոն ճակատի վրայ, որ Եափայէն քիչ մը հիւսիս Միջերկրականէն մինչեւ Յորդանան զետ կ'երկարէր : Մենք ալ վստահար բաժին պիտի ունենայինք այդ յարձակողականին մէջ :

Բանակը իսմայլիի մէջ մարզուեցաւ Մայիս 20-էն մինչեւ Յուլիս 12, որ ատեն ճամբայ ելաւ զէպի Մէճտէլ :

Լէզէոնին ողջերթ բարեմազթելու համար Եզիստոսի Աղդային Միութեան անդամները խմբովին եւ խումբ մը երկանու աղջայիններու ընկերակցութեամբ Լէզէոնին այցելութիւն մը տուին : Անակնկալ եղաւ այդ այցելութիւնը, որովհետեւ Փօրթ-Մայիսի մէջ Սուէտացի զինուորներուն ստեղծած գժուարութեանց պատճառաւ Ազգային Միութեան եւ Լէզէոնի զինուորական իշխանութեանց յարաբերութիւնները խղուած էին : Հարկ եղած էր բացառիկ աշխատանք կատարել այդ անհրաժեշտ կապը վերահստատելու համար : Այդ մասին Տեղակալ Փորթուզալեան հետեւելով կը դրէ . —

«Գնդ . Ծոսմիչօ վնասակար կը համարէր այդ խզումը Լէ-
զէռնի կոչումին եւ ապագային : Ինձ հրահանդեց որ համոզեմ
Ազգ . Միութիւնը , որպէսզի վերահաստատէ առաջուան գոր-
ծակցութիւնը : Գնդապետին պատուէրին համաձայն նախ այ-
ցելեցի Փրանսական դեսպան Պ . Տըմբրանսին , բարեսիրութեամբ
ընդունեցաւ զիս եւ քաջալերեց : Գացի Ազգ . Միութեան կեղ-
րոնը :

«Սակայն ընդարձակ սրահի մը ծայրը , պատուհանին քով ,
զրասեղանի մը առջեւ նստած մէկը նշմարեցի , որ լայն բա-
ցած՝ թերթ մը կը կարդար : Ոտքի ձայն լսելով աչքերը վեր-
ցուց եւ Փրանսացի սպայ մը տեսնելով թերթը աչքերուն առ-
ջեւ տարաւ , չտեսնել ձեւացնելով : Բայց երբ սեղանին մօտե-
ցայ ստիպուեցաւ թերթը վար առնել ու Փրանսերէն , բաւա-
կան չոր չեցաով , հարցուց . . . «Ի՞նչ կը փափաքիք , պարոն» :
Պատասխանի փոխարէն ներկայացայ . . . «Ճեղակալ Փորթու-
ղալեան» : Ոտքի ցատկեց եւ քիչ մնաց որ ողջապուրէր : Սու-
րէն Պարթեւեանն էր : Խօսակցեցանք : Մէծ դժուարութիւն
չունեցայ դնդապետ Ծոսմիչօի տեսակէտը ընդունիլ տալու հա-
մար : Ազգ . Միութեան — որուն կը նախագահէր Տոքթ . Նէվ-
րուդ — բոլոր անդամները ազգասէր ու նուիրեալ գործիչներ
էին :

«Ակրունքի համաձայնութիւնը նուիրագործելու համար
առաջարկեցի որ Ազգ . Միութիւնը այցելէ իսմայիլիա , Լէ-
զէռնի բանակատեղին , Լէզէռնականներուն ողջերթ մաղթե-
լու համար : Սուրէն Պարթեւեան պահ մը վարանեցաւ : «Ի՞նչ-
ովէս կ'ընդունին» , հարցուց : «Պատիւով» վստահեցուցի : Մար-
դիկ անհազորդ ապրելով միմիանց վերաբերմամբ , նախապա-
շարումներ կ'ունենան յաճախ : Պնդեցի որ Ազգ . Միութեան
անդամներուն ընկերանան այլ ազգայիններ եւ մասնաւորա-
պէս հայ տիկիններ որպէսզի այցելութիւնը լայն ազգային
բնոյթ մը ունենայ : Եւ այդպէս կարգադրուեցաւ :

«Վերադարձիս առաքելութեանս արդիւնքը հաղորդեցի
դնդապետին որ կատարելապէս հաւանեցաւ :

«Որոշեալ օրը , Ազգ . Միութեան կազմը՝ որուն կ'ընկե-
րանային ուրիշ հայրենակիցներ եւ քանի մը տիկիններ , եկան
իսմայիլիայի բանակատեղին : Լէզէռնականները հաւաքուած
էին բեմի մը առջեւ ուր բարձրացան Ազգ . Միութեան ան-
դամները եւ միւս այցելուները : Հրամանիս վրայ լեզէռնա-
կանները մէկ չարժումով բարեւի կեցան : Յայտնեցի թէ Ազգ .

Միութենը ուզած էր իր երախտազիտութիւնը յայտնել և
սղջերթի հրաժեշտ տալ հայ կամաւորներուն եւ խօսք տուի
Միութեան բանախօսին։ Վայրկեանը տպաւորիչ էր։ Սուրէն
Պարթեւեան հոհոտորի խառնուածք ու տաղանդ ունէր։ Հայրե-
նաշունչ եւ յուզեալ ճառ մը արտասանեց ուղղուած հայկական
նորածին բանակին, որուն վրայ այնչափ յոյսեր գրուած էին։
«Անկէ ետք այցելուները ազատօրէն պտտեցան բանակա-
վայրին մէջ՝ լեզէոնականներու հետ խօսակցելով։ Այդ օրը
աղդը մէկ հոգի էր, մէկ կամք։
«Հիւրասիրուելի վերջ այցելուները Գահիրէ վերադարձան։
«Լեզէոնը շարունակեց մեկնումի պատրաստուիլ։ Վերջին
օրը մօտալուս էր, երբ Փարփղէն հասաւ հեռազիր մը՝ որով
Հանրապետութեան Նախագահը կը չնորհաւորէր Լեզէոնը իր
ճակատ մեկնելուն առթիւ։» (Յառաջ, Օդոսոս 15, 1964)։

* * *

Բանակը իսժայլիէն մեկնելէ առաջ, անդլիական զինուո-
րական իշխանութեան դիմումին վրայ, ևս արտօնուեցայ ժա-
մանակաւոր կերպով հեռանալ եւ խումբ մը անդլիացիներու
հետ Եղիպատոս երթալ թարգմանի պաշտօնով։ Վերադարձիս
բանակը արդէն մեկնած էր ևս ես շողեկառքով միացայ իմ
ընկերներուս Մէծոէլի մէջ, Յուլիս ամսոյ վերջերը։

ԶՕՐ. ՍՋՐ ԷՏՄԸՆՑ ՀԵՆՐԻ ԱԼԵՆՊԻ
Ծննդիանուր կրամամատար Պաղեստինի ճակատի բանակներուն
'Նկար' ՆՈԽՊԱՐԵԱՆ ՄԱՍԵՆԱԴՐԱՆԵՆ. Փարիզ

Զ. ՓԱՌՔԻ ՕՐԸ ԿԸ ՄՈՏԵՆԱՅ

Մէտէլի մէջ Արեւելեան Լէզէոնը արժանացաւ Պաղեստինեան ճակատի ընդհանուր հրամանատար Զօր. Ալէնպիի այցելութեան :

Հայ Լէզէոնականներ պատրաստ էին ամենաբծախնդիր քննութեան : Շարուեցան դաշտին մէջ կատարեալ ցուցազրութեամբ, կուրծքերնին գուրս, գլուխնին բարձր, աչքերնին յառաջ, մարմինները անշարժ : Անզիացի զօրավարը, որ յաճախտութ ունեցած էր նման զինուորական քննութիւններ կատարելու, քաղեց հայ զինուորներու առջեւէն, նայեցաւ անոնց տչքերուն, դիտեց անոնց մարզանքը և տողանցքը և յայտնեց իր զոհուուակութիւնը, և վճռեց որ Արեւելեան Լէզէոնի հայ զինուորները պատրաստ էին մասնակցելու յառաջիկայ յարձակողականին :

Մէտէլի մէջ Արեւելեան Լէզէոնին միացան 250-ի մօտ Սուրիացի կամաւորներ Պաղեստինեան կոխուներուն մէջ բաժին տոնելու նպատակաւ : Հոն վերջնականապէս պիտի կազմակերպուէր բանակը, որուն մաս կը կազմէին հայ կամաւորներ — երեք պաթայիօն (վաշտ), մէկ զումարտակ արազահարուածներ և 37 սանթիմնոց թնդանօթներու փոքրիկ խումբը, և վերեւ յիշուած սուրիական զումարտակը :

Կը մօտենայինք ճակատին : Հեռու չէր կրնար ըլլալ այլեւս այն օրը երբ ճակատազրական կոխուի մը պիտի մասնակցէինք և պիտի արզարացնէինք մեր վրայ զրուած յոյսերը :

— Գացէք, զաւակներ, և ձեր հայու անուան և պատիւին արժանի կերպով ծառայեցէք, ըսած էին մեզի :

Կրնայինք յուսախար ընել մեղ ճամբու զնողները և դառնութիւն պատճառել մեր նահատակ ցեղակիցներու հողիներուն :

Մոոցած էինք մեր բոլոր դժգոհութիւնները : Աւելի լրջացած և աւելի մտախոհ դարձած էինք : Բաել թէ երկիւզ չունէինք, ճիշդ պիտի չըլլար : Գիտէինք որ մեր կեանքը չէր կրնար անվտանգ ըլլալ, սակայն, մեր սիրտը պաշարող երկիւզը մեղ խուճապի մատնելու չափ ուժեղ չէր, չէր ալ կըրնար ըլլալ :

Օդուստոս 25-ի իրիկունը, երբ արգէն մութը կոխած էր, բանակը կ'սկսի շարժիլ եւ կը քալէ անընդհատ մինչեւ կէս զիշերը անց ժամը 2 եւ բաց դաշտի մը մէջ կանդ կ'առնէ հանդըսանալու համար։ Ամէն կողմ լուս է։ Փոխն ի փոխ պահանճին են միայն որ զանազան կարեւոր կէտերու վրայ զետեղուած կը հսկն բանակին ապահովութեան։

ԽՈՒՄԲ ՄԲ ՍՈՒԷՏԱՅԻ ԼԵԳԻՈՆԱԿԱՆՆԵՐ

Նկար՝ ՊԱՀԱԿԻ, Գեկտեմբեր 31, 1918

Թշնամիին ուշաղբութիւնը չգրաւելու եւ անվատանդ կերպով յառաջանալու համար անհրաժեշտ էր ցերեկները հանդիստ ընել ու զիշերները ճամբորդել։ Այդ նախազգուշութեամբ կէս զիշերին բանակը ճամբայ կ'ելլէ եւ արեւածաղին կը հասնի Ռամէլէ եւ կը տեղաւորուի ճիթենիներու խիտ անտառի մը մէջ։ Հոն աւելի յստակօրէն մեր աչքերուն առջեւ կը պատկերանայ արիւնոտ ուազմաղաշտը ուր պիտի հերոսանան մեր զէնքի ընկերներէն չատեր, եւ ուր, կրկէսին մէջ հաւասար գեսնի վրայ անվիճելիօրէն պիտի ապացուցուի հայուն պայքարի ողիին զերազանցութիւնը եւ իր ցեղի ոչնչացումին համար հրէշային ծրադիր պատրաստող ու գործաղբութեան զնող անարդ թշնամիին ստրկական ողին։

* * *

Շատ թարմ է յիշողութեանս մէջ չըջադայութիւնս լէզէոն-նական ընկեր Խոսրով Նարկիզեանի հետ : Ամառուան պայծառ գիշեր մըն էր : Մէզի ոչ մէկ շղարչ կը ծածկէր երեսը լուսնի մարդուն որ բարձրէն չիշտակի վար կը նայէր մեր վրայ եւ իր դեղնորակ լոյսով կ'ողողէր Ռամլէի երեւութապէս խաղաղ աւելակները :

Կը քալէինք ձիթենիներու մէջն առանց տեղ մը հասնելու մտադրութեամբ : Խօսեցանք հինէն ու նորէն . վերյիշեցինք կուսակցական ամուլ եւ անխմաստ պայքարները : Ոչ մէկ փորձ՝ մէկուս կամ միւսիս կողմէ արդարացնելու ունէ գատապարտելի արարք իւրաքանչիւրիս պատկանած կուսակցութեան կողմէ : Խոսրով Դաշնակցական էր . և՝ Վերակազմեալ Հընչակեան : Երկուքս ալ խորքով, խառնուածքով, դաստիարակութեամբ եւ հակամիտութեամբ ազդայնական էինք : Բնկերվարութիւնը Խոսրովին համար աշխարհայեացք մըն էր որ իմաստ չունէր անկախութիւն չունեցող ժողովուրդի մը համար : Իսկ հիմա որ Մայր Երկիրը այլեւս պարզուած էր իր հայրնակիչներէն, կենցաղային կերպերու վերացական դաղափառաբանութիւններու մասին վիճակը չաղակրատութիւն պիտի ըլլար :

Մենք չէինք զիտեր թէ մօտաւոր ապագան ինչ վերապահած էր մէկուս կամ միւսիս համար : Թշնամիին զնդակը մա՞ն ովտի պատճառէր մեղի, թէ մեր ականջին քովչին բրդդալով պիտի անցնէր : Եթէ սղջ մնայինք մեր կեանքը կրկին պիտի արամագրէինք մեր ազդին անշահախնդրօրէն եւ առանց հատուածական մոլեռանդութեան :

Լուսինը վկայ էր մեր ուխտին : Ոչ մէկ բան պիտի խախտէր մեր միջնեւ ստեղծուած եւ զարգացած զինակցական սէրը :

Ուշ զիշեր էր երր վերազարձանք քէմփ, հոդեւին կադդուրուած, սրտով բաւարարուած, կարծես պատրաստ զիմազրաւութիւն, որքան ալ սարսափեցուցիչ ըլլար անոր զժոխտային գէմքը :

* * *

Կարմ եղաւ մեր զադարը Ռամլէի մէջ : Լիւտ պիտի ըլլար մեր վերջին կայանը ճակատէն անմիջապէս առաջ :

Ճամբայ ելանք զիշերով, բայց լուսնի լոյսով : Երկու թըշնամի բանակներու միջնեւ եղող չէզոք զիծը մէզմէ հազիւ 18-20

մղոն հեռու էր՝ դէպի հիւսիս : Հաւանական չէր, սակայն, որ
թշնամի լրտեսող օդանաւեր տեսնէին մեր զնացքը :

Հասանք Լիւտ նոյն գիշեր եւ մեր վրանները հաստատեցինք
ընդարձակ դաշտի մը մէջ : Պիսի սպասէինք, մինչեւ որ հրա-
ման ստանալինք շարժելու առաջ, դէպի ճակատ, դէպի մահ,
կամ անմահութիւն :

Ճակատի ընդհանուր հրամանատար Զօրավար Ալէնպի կը
բաժնէր իր ուժերը ամբողջ ճակատին վրայ, իւրաքանչիւրին
յատկացնելով մասնաւոր հողամաս մը, իրը վայր յարձակու-
մի : Ճակատը պաշտպանել չէր իր նպատակը, այլ վճռական
յարձակողականի սկսիլ, փացնելու թշնամիին դիմադրական
ուժը եւ զայն փախուստի եւ վերջնական պարտութեան մատ-
նելու : Արեւելեան Լէգէոնը յարձակող այդ ուժին մաս պիտի
կազմէր :

Կոփի ճակատին վրայ Արեւելեան Լէգէոնի ճշգրիտ հո-
գամասը սահմանազելու համար քննութիւն մը անհրաժեշտ
էր : Այդ նպատակին համար Լէգէոնի ընդհանուր հրամանատար
Գնդ . Ռօմիչօ եւ հազարապետ Փօլի, անդիմացի սպայի մը
առաջնորդութեամբ ճամբայ կ'ելլեն դէպի ճակատ, իրենց հետ
առնելով լէգէոնական Վահան Զուրիկեան իրը թարգման :

Միայն վերջերս ողբացեալ Վահան Զուրիկենցի այրին ին-
ծի յանձնեց իր ամուսնոյն թղթատեարը, որմէ կը քաղեմ հե-
տեւելը՝ քննական այդ պառյտի մասին —

«Օդոստոս 1-ին սպաներով լեցուն երեք ինքնաշարժերով
ճամբայ ելանք դէպի ճակատ անցանք անդիմական զինուորա-
կան կայաններու մէջն ու հասանք Ռւատափ Պալութ ձորը՝ որ
ճակատէն անմիջապէս ետեւ վերջին կայանն էր : Ինքնաշար-
ժերը հոն ձգեցինք եւ Գնդ . Ռօմիչօ, հազարապետ Փօլի,
սպայակոյտէն տասնապետ մը եւ եւ ըլուրէն վեր բարձրա-
ցանք : Բարձունքին հանդիպեցանք Անդիմացի զինուորներու,
որոնք խորհուրդ տուին մեղի սպասել մինչեւ որ մութը կո-
խէր, թշնամիէն չի նշամբուելու եւ յարձակումի չենթարկ-
ուելու համար :

«Համաձայնեցանք : Արեւը մարը մտնելէն եւ երկինքը
մթնալէ յետոյ շարունակեցինք մեր ճամբան ու հասանք դի-
մացի բլուրին կողքին հաստատուած Ռաֆաթ գիւղը՝ ուր պի-
տի հաւաքուէին Արեւելեան Լէգէոնի առաջին երկու վաշտերը :
Հոն դիշերեցինք եւ յաջորդ օր վերադարձանք Ռւատի Պա-
լութ ուր թողուցած էինք մեզ փոխազբող կառքերը :

«Արեւելեան Լէզէոնին կոռիք դաշտը որոշուած էր :»
 Օղոստոս 30-ին հասանք Ռւատի Պալութի Ռաֆաթ կոչուած
 շրջանը ճակատէն չորս-հինգ մղոն դէպի ետ, թրքական ամե-
 նազօրաւոր գիրքերէն մէկուն դէմ : Մեր զինուորները հոն
 պիտի ստանային իրենց վերջին հրահանգները : Հոն էր որ,
 թերեւս առաջին անգամն ըլլալով, զգացուեցաւ մեր ունեցած
 հրետանիին անբաւարարութիւնը : 37 միլիմէթրնոց թնդանօթ-
 ները ոչ պահանջուած պաշտպանութիւնը կրնային տալ յար-
 ձակող բանակին, ոչ ալ մէծ վնաս պատճառել թշնամի գիր-
 քերուն :

Ճակատամարտէն միայն քանի մ'օր առաջ Արեւելեան Լէ-
 զէոնը ունեցաւ Անդլիական սրով թնդանօթներ, որոնց նոր
 պիտի բնաելանային մէր թնդանօթաձիգները եւ տիրահային
 զանոնք աղդուորէն գործածելու լաւագոյն կերպերուն :

* * *

Ես արգէն Մէճտէլի մէջ բժշկապետ Տք. Լուի Ռօլանի ծա-
 ռայութեան մէջ զրուած էի իրը իր անձնական քարտուղարը :
 Հոն արուած էր այդ որոշումը հետեւեալ պարագաներու տակ :
 Օր մը հրաման ստացայ ներկայանալ Գնդապետ Ռօմիէօին, բաց
 դաշտի վրայ : Հոն էր Լէզէոնի սպայակոյտը : Զիս ներկայա-
 ցընողն էր վեցերորդ գործարտակի հարիւրապետ Ազանը :

— Աելացի տղայ է, ըստ ան, լաւ դաստիարակութիւն
 ստացած : Աւնի սպայի ընդունակութիւններ եւ կարողութիւն
 եւ կրնար շատ օգտակար ըլլալ, ևթէ միայն լաւ զինուոր ըլ-
 լար : Դժբաղգարար լաւ զինուոր չէ : Բմբսստ է եւ իրը այգպի-
 սին, օգտակար չի կրնար ըլլալ զինուորական շարքերուն մէջ :

Կնճոստ հարց մը չիր սպայակոյտին կամ Լէզէոնի ընդ-
 հանուր հրամանատար Գնդապետ Ռօմիէօին համար : Լուծում
 մը հարկաւոր էր սակայն : Խօսք առաւ Բժշկապետ Ռօլանը .

— Եթէ արտօնէք, ես զայն կրնամ օգտագործել բժշկա-
 կան բաժնին մէջ : Դրէք զայն իմ արամագրութեանս ներքեն : Կը
 յուսամ թէ ինծի օգտակար պիտի կրնայ ըլլալ :

Բաղդա որոշուած էր : Բժշկապետ Ռօլանի ծառայութեան
 մէջ գրուած էր : Երկու օր միայն տեսակ մը օգնական հիւան-
 դապահի գեր կատարեցի բանակի բուժարանին մէջ, յետ
 այնու եղայ Տք. Ռօլանի անձնական քարտուղարը :

Այդ էր հանգամանքս երբ Լէզէոնը Ռւատի Պալութի մէջ
 գիրք գրաւած էր : Իրիկուն մը մութը կոխելէն յետոյ, Տք. Ռօ-

լանի հետ ճամբարյ ելանք զէպի ուազմանակատ, ուր ապահով վայր մը կը փնտռէինք, հաստատելու համար մեր բժշկական կայանը:

ՏՊ. ԼՈՒԻ ՌՈՒԱՆ

Բժշկապետ Արեւելեան Լէգէռնի եւ վարիչ Առողջապահական
Սպասարկութեան եւ Հանրային Օգնութեան Գործին
Նկար՝ ԱՐԱՐԱ, Խզմիք, 1919

Խաղաղ ու ամպոտ զիշեր մըն էր, առանց լուսնի, առանց
աստղի: Զգուշաւոր քայլերով բարձրացանք մեր առջեւ ցըց-
ուող րլուրը: Քալեցինք առանց կանգ առնելու մինչեւ որ հա-
սանք Տէիր Պալութ զիւղը: Անրնակ էր: Ցայտնի էր որ մէկէ
աւելի անդամներ յարձակումներ գործուած էին այդ զիւղին
վրայ, եւ թշնամի ոռոմբերը աւերակներու վերածած էին ամ-

Քողջ զիւղը: Բնակիչները կամ փճացած կամ յաջողած էին փախչել:

Հակառակ զիշերուան թանձր մթութեան՝ յաջողեցանք դանել քարաշին տուն մը, որուն պատերէն ոմանք կանգուն մնացած էին եւ մէկէ աւելի սենեակներ զործածական վիճակի մէջ էին, եւ կրնային իրը կայան ծառայել, ճակատէն մէկ երկու մղն գէպի հաեւ բարձր բլուրի մը զարաթը:

Տք. Թօլան որոշեց հոն հաստատել բժշկական մեր կայանը: Վարը, ճորին մէջ, առաջին զծին ճիշդ ևտեւը ովիտի հաստատուէին ուրիշ կայաններ, վիրաւորեալներու անմիջական ու նախնական դարմանում տալու համար, հիւանդանոց փոխադրուելէ առաջ:

* * *

Խօսմին մէջ — ՏԵՂ. ՎԱՀԱՆ ՓՈՐԹՈՒԽՎԱՆՆԵԱՆ Եւ զինուոր մը
Նկար՝ ՕՆՆԻԿ ԱԽՆԱՆԵԱԼՆԵ, ԳԱԼԻՖՈՐՆԻԱ

Սեպտեմբերի 14-ին Լէզէոնը զիշերով չարժեցաւ գէպի առաջ, գէպի յարձակման զիծ: Բայ սպայակոյտի որոշման առաջին զծին վրայ զիրք զրաւեցին երկրորդ վաշտի զինուորները, այսինքն չորրորդ, հինգերորդ եւ վեցերորդ զումարտակները, ընդհանուր առմամբ Ամերիկահայ կամաւորներէ բաղկացած:

Ամբողջ ճակատը, Միջերկրականէն մինչեւ Յորդանան
զետ, յարձակողական զիրքի մէջ զրուած էր: Ալէնպիի բա-
նակին միացած, և անոր մաս կազմած էր Փրանսական ջո-
կատ մը, Գնդապետ Տը Փիէփափի հրամանատարութեամբ,
բաղկացած Ալճէրիացի հրացանակիրներէ, մէկ պարայիօն
ցամաքաղօրքէ՝ Արեւելեան Ազգէոնէն, երեք հրետանիի խում-
բերէ, նաեւ մի քանի հեծելազորքէ Լը Պոնի հրամանատարու-
թեան ներքեւ և կարգ մը ինքնաշարժերէ, ընդամէնը հօֆը

ՏԵՂԱԿԱՆ ՀԱՅԿ ԱԶԱՏԵԱՆ
'Նկար' ԱՐԱՐԱ, ԽՊՄԻՐ, 1919

ՏԵՂԱԿԱՆ ՃԻՄ ԶԱՆԳԱՆԵԱՆ
'Նկար' ԷՏՈՒՔԲՏ ԹԲՇՈՆԱՄԵԱՆԵ

Հազար անձ՝ ի մէջ Բրիտանական հօթանասուն և վեց հա-
զար զինուորներու և հինգ հարիւր թնդանօթներու և ընդ-
դէմ Լիման վոն Սանտէրզի յիսուն հազար զինուորներուն և
երեք հարիւր թնդանօթներուն:(1)

Հասած էր ժամը երր ընդհանուր հրամանատար Ալէնպին
կ'ուզէր վճռական կոիւն սկսիլ: Եափայէն քիչ մը հիւսիս Սա-
րօնի դաշտին մէջ զիրք բռնած էր: Իր ծրագիրն էր Յուղայի

(1) La passion de la Cilicie, էջ 59:

լեռներուն մէջ ապաստանած թուրքերն ու գերմանացիները մէկ յարձակումով պաշարել եւ գերի բռնել։ Գնդապետ Տը Փիէփափի բանակը առանցքը պիտի կազմէր այդ յարձակումին եւ պիտի գրաւէր ծովեղերքը։ Իսկ իր աջ կողմը Արարայի ձախին բլրաշղթայի մը վրայ զիրք պիտի բռնէր Արեւելեան Լէզէռնը Գնդապետ Ռոմիէօի հրամանատարութեան ներքեւ։

«Ծիժակօ Թրիպիւմ»ի թղթակիցը, ճան Մէնա, որ Զօր Ալէնապիի բանակին հետն էր, հետեւեալը կը գրէ՝ յարձակման ծրագրի մասին։

«Թուրքերուն վրայ Ալէնապիի յարձակման ծրագիրն էր, ծովեղերքէն յառաջանալով թուրքերուն այն պատրանքը տալ թէ իրենց ձախ կողմը սպառնալիքի տակ է։ Այս խաղը գործածելով ան հաւատացուց թուրքերուն թէ ինք հսկայական ուժեր կը կեղրոնացնէ Յորդանանի հովիտը, մինչդեռ միայն կմախքային ուժ մը ձգած էր հոն։ Իրական կեղրոնացումը զաղանօքն եղած էր ծովեղերեայ (Սարոնի) դաշտին մէջ։

«Երբ զինուորական կեղրոնացումը լրացաւ, Բրիտանական հրամանատարը իր տրամադրութեան տակ ունէր 15 մղոն երկարութեամբ զօրաւոր ճակատ մը եւ 35,000 հետեւակ ու 400 թնդանօթ, ընդդէմ թրքաց 8,000 հետեւակ եւ 130 թնդանօթներուն։

«Յարձակման թուականը որոշուած էր Սևպտեմբեր 19, առաւօտեան ժամը 4.30-ին . . .»։ (Պայֆար, Սևպտեմբեր 21, 1941, թարգ. Մանուկ Պաղտասարեան)։

Ե. ԱՐԱՐԱՅԻ ԴԻԻՑԱԶՆԱՄԱՐՏԸ

Սեպտեմբեր 18-ի խորհրդաւոր գիշերն է :

Լուսինը հորիզոնին սկսած է բարձրանալ եւ իր ոսկեղօծ ճառագայթները սփռել ձիթենիներու խիտ ծառերուն վրայ եւ անոնց ճիւղերուն մէջն սողոսկելով, կը լուսաւորէ Արարայի կողն ի վար սահող եւ տարածուող հարթավայրը, ուր խումբ խումբ հաւաքուած լէդէոնականներ վաղուան արշալոյսին կը սպասեն :

ԽՈԽԵՄԻ ՄԷ ԱՐԱՅԻ ԴԻ ԱԿԱՆՆԵՐ
Նկար՝ ՊԱՀԱԿ, Գեկտեմբեր 31, 1918

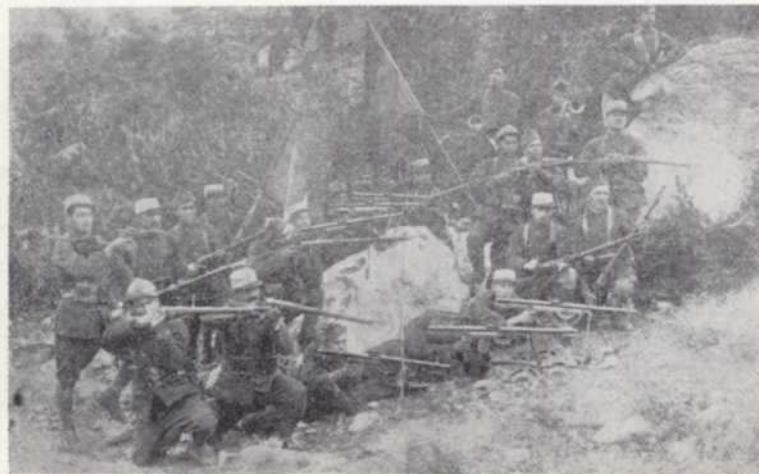
Երջանիկ գիշեր, որուն խորունկ գողին մէջ թաղուած կորսուած են անցեալի բոլոր զառնութիւնները, եւ հեռուն, հորիզոնին վրայ իր լման պերճանքով կը նշմարուի յաղթանակի փառայեղ գափնին :

Ուրախ է հայ զինուորը, թէեւ մտածկոտ : Անոր աչքերուն մէջ կարելի է տեսնել հայ ցեղին գարաւոր տառապանքն ու վրէժինդրական ողին : Վաղը ան պիտի չափուի իր անաղո-

բոյն ոսոխին հետ, պիտի զգետնէ զայն եւ անոր դիակին վրային անցնելով պիտի քալէ դէպի յաղթութիւն, դէպի անմաշութիւն :

Կէս գիշերը անցած է : Խումբերը կը սկսին ցրուիլ : Վերջին հրաժեշտի ողջոյնը կը փոխանակուի դիրկընդիառնումներով եւ սրտաբուղիս մաղթանքներով՝ վաղուան յաղթանակին համար :

* * *

ԽՈՒՄԲԻ ՄԲ ԶՆՔՈՒՇ-ԱՑԵՇՅԻ ԼԵԳԵՌՆԱԿԱՆՆԵՐ
Նկար՝ ՊԱՀԱԿԻ, ԳԵՂԱՄԱՐԻ 31, 1918

Լուս է ամէն կողմ:

Հարիւր քայլ անդին պահակը կը հսկէ անքուն եւ խիստ ուշադիր, մինչ լուսինը խրամատին մէջ ննջող զինուորին ճակատը համբուրելով մեղմօրէն կը սահի կ'անցնի, կարծես ըսելով — «Քնացի՛ր, հայ տղայ, քնացի՛ր : Վաղորդայնդ արիւնովը անարդ թշնամին եւ դուն յաղթականօրէն պիտի բարձրանաս Արարայի բարձունքները հոն ծածանելու համար եռակոյն դրօշակը հայրենիքիդ : Քնացի՛ր» :

* * *

Լէգէոնական Շարամ Ստեփանեան, որ ժամանակցած էր Արարայի ճակատամարտին, 1928-ին Գահիբէի մէջ սպազրուած ԿՈՄՄՈՒՈՒՐԸ զրքոյկին մէջ ստորագրած է յօդուած մը որմէ կը քաղենք հետեւեալ գեղեցիկ նկարադրութիւնը.

«Պայծառ էր երկինքը: Արեւը իր սուր ճառագայթները սփուած էր ամէն կողմ՝ զեփիւոն ալ մերթ ընդ մերթ կուգար մեղմացնելու կիզիչ արեւին ազգեցութիւնը: Ամէն կողմ արագ չարժում, մեղուածան աշխատանք, եռուզեռ կար: Գումարտակի (5րդ) պահարանէն ուտելիք, փամփուշտ և ձեռնառումը կը բաժնէին զինուորներուն: Տեսնուած պատրաստութիւններէն յայտնի էր որ մեր կողմէն յարձակողականը մօտ էր: Կէս օրէ վերջ այլեւս որոշ էր որ յաջորդ օր արշալոյսին պիտի յարձակէինք թրքական գերքերուն վրայ: Պահը լուրջ էր և խորհրդաւոր: Ամիսներէ ի վեր էր որ հայ լէգէոնականը սպառող համբերութեամբ կը սպասէր «կողուցէք» հրամանին: Այդ օր լէգէոնականը կանգնած էր կեանքն ու մահը բաժնող սեմին վրայ: Թերեւս մի քանի ժամէն բաժնուէր կեանք կոչուած տուղծուածէն, որ հակառակ իր բազմապիսի դառնութեանց, նոյնիսկ տառապողներու և զրկուածներու տչքերուն հմայիչ յատկութիւն մ'ունի: Բաէալ ունեցող և այդ իտէալն իրականացնել բազացող անհատներու համար, կեանքը իր հրապոյը կը կորսնցնէ, գերազոյն զոհողութիւն պահանջող պարագաներու մէջ:

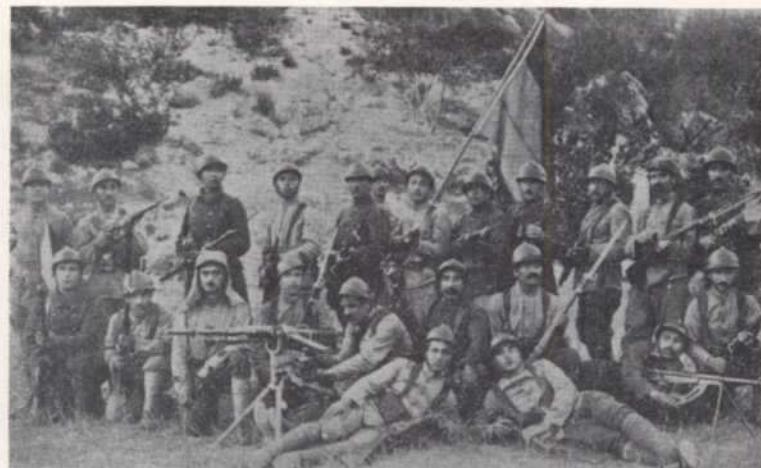
«Հայ Լէգէոնականին իտէալն էր հայրենիքի ծառայութիւն և հայ ժողովուրդի նահատակութեան վրէժը լուծելու միջոց: Կը սիրէր ունենալ հայրենիքը և ապրիլ անոր սահմաններուն մէջ աեղացիի հարազատ սիրով և արդար համարտութեամբ: Կ'ուզէք լուծել վրէժը անոնց որոնք զոհ զացին ճիւղային եղենի մը, անդթօրէն ծրագրուած և վայրագօրէն զործածուածէն:

«Իրիկուն էր. հոս ու հոն թղենիներու և ձիթենիներու տակ և խրամատներու մէջ խումբ խումբ հաւաքուած կամառներ մտերմական խօսակցութիւններ կ'ունենային և մէկը միւսին յանձնաբարութիւններ կ'ընէր. մի զուցէ չի վերադառնար ճակատէն: Ճոխ սեղաններ սարքուած են զետնին վըրայ. վերջին իրիկունն է. ոչ մէկ հաճոյք կը զլացուի մեղի:

«— Խմենք այս գաւաթը վաղուան յաղթանակին կենացը, կը զոչէ մէկը, յայտնապէս յուղուած:

«Ու կը պարպուին զինիի զաւաթները :
«— Երդենք, «Մեր Հայրենիք»ը, կ'առաջարկէ ուրիշ մը :
«Ու կ'երդեն միասին .

«Ամենայն տեղ մահը մի է
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի որ իր ազգին
Ազատութեան կը զոհուի» :

ԽՈԽՄԲ ՄԸ ԼԵԳԵՇՆԱԿԱՆՆԵՐ
Նկար՝ ՆՈԽՊԱՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԲԱՐԱՆՆԵՐ, Փարիզ

«Եւ այսպէս, ուրախ, զուարթ և խոհուն կը յառաջանայ
իրիկունը, ոժանց համար վերջինը, Պաղեստինի այս անծառ-
նօթ մէկ անկիւնին մէջ» :

Այսպէս կը զրէ նաև Լէզէռնական Խան, Պայֆար-ի 1943,
Օգոստոս 8, թիւին մէջ.

«Սեպտեմբեր 18-ի երեկոն հայ կամաւորներուն համար
յաւէտ անմոռանալի թուական մըն է : Բնազդարար կը զգա-
յինք, թէ թշնամին ճակատելու վայրկեանն հասած է : Ամէն
կամաւոր գիտակից իր կոչման վայրկեան առ վայրկեան կը
սպասէր թշնամւոյն վրայ յարձակելու հրամանին : Դարերէ
ի վեր հայուն արեան ծարաւի ժարդախողխող զազաններու դէմ
կոռւելու դօրաւոր բաղձանքը իր յազուրդին կը մօտենար : Աչ

մի դեղեւում եւ երկիւղ նշմարելի էր կամաւորներու կտրիճ
եւ առնական գէմքերուն վրայ»:

Կոխւի նախօրեակին այդ էր պատկերը Լէզէռնին, ի մաս-
նաւորի Բ. Վաշտի բոլոր խումբերուն մէջ. հայ զինուորը
արեան մկրտութիւն պիտի ստանար քանի մը ժամ յետոյ:
Պատշաճ է հոս արտազրել բանաստեղծ Վահան Թէքէհանի
«հորիուրդ Վարդանանց» անհման բանաստեղծութենէն մի
քանի համարներ.

«Գիշեր մը երբեք այսպէս լուռ ու լուրջ
Զէ դիզուած, հակայ բանակի մը շուրջ:

Եւ բանակ մ'երբեք խաւարին մէջտեղ
Զէ եղած այսպէս լուսազեղ, անմեղ:

Երկինքն այս զիշեր երկիրը կ'օրրէ,
Հոգիներն հայոց իրմով կը խմորէ:

Հոս խաչեր են, հոն սազաւարտ եւ սուր՝
Խաւարի ծովուն շիրերն են մաքուր:

Խըրում է կարծես — ամէն կողմ հիմա
Կոչնակներու կանչն հանդարտ կը քրոնայ:

Ամէն կողմ սեղան, մոմեր, երեցներ,
Բանակը նաշակ կ'առնէ այս զիշեր»:

Յարձակումի նկարազրութիւնը կարդանք Մ. Զարիկեա-
նի «Երարայի Փառայեղ Յաղթանակը» խորազրով յօդուածին
մէջ, որ նոյնպէս երեւցաւ վերեւ յիշուած «ԿԱՄԱԼԻՐԻ»
զրոյկին մէջ:

«Լուսարացին հետ արուած նշանի մը վրայ բանակը սկը-
սաւ զուրս զալ իր խրամներէն եւ զանդաղ, կշուուած քայ-
լերով, ու մեծ զզուշութեամբ առաջ շարժիլ դէպի թրքական
զիրքերը: Յանկարծ փրթաւ փոթորիկը ահսելի թնդանօթա-
ձկութեամբ մը, կարծես այդ վայրկեանին երկինքը պատուե-
ցաւ եւ ամպերը վար եկան որոտացող ոռութերու ծուխ ու բո-
ցերուն հետ: Մթնշաղին մէջ երկինքն աննշմար անցնող սա-
ւառնակներէն արձակուած հրթիռները թափուող աստղերու
երեւոյթը կուտային, մէկ կողմէն հրետանիին հարուածները

աւելի կանոնաւորելու ու միւս կողմէն հետեւակազօրաց յարձակման աւելի մեծ թափ տալու:

«Սուբնները փայլատակեցին եւ վրէժխնդիր կուրծքերէ արձակուած հուրաներն ու «վրէ՛ժ, վրէ՛ժ» աղաղակները արձականդ տուին լեռնէ լեռ, քարանձաւէ քարանձաւ... Արևան դէմ վրէժ ու մահուան դէմ աղատութիւն մոնչող առիւծները վճռականօրէն խոյացան դէպի թրքական խրամները...:

ԽՈՒՄԲ ՄԲ. ԱԵԳԵՐՆԱԿԱՆՆԵՐ
Նկար՝ ԶԱԽԿՆ ԱԷՐԱՅՏԱՐԵԱՆԵ, ԳԱՄԱՍԿՈՒ

«Կարձ եղաւ ընդհարումը ու սաստիկ...: Անարի թշնամին իր դէմ ցցուած վրիժառու սուիններէն ինքզինք պաշտպանելու անկարող լքեց իր պաշտպանութեան բոլոր լաւագոյն զիրքերը եւ բոնեց փախուստի ճամբան»:

Գերման եւ թուրք միացեալ ուժերու այդ անփառունակ պարտութիւնը չէր կրնար մարսել Լիման վօն Սանտերզ: Հակայարձակողական շարժում մը անհրաժեշտ էր վերազրաւելու կորսուած զիրքերը եւ, ինչ որ շատ աւելի կարեւոր էր, զերմանացիի յաւակնոտ զերմարդու պատիւը փրկելու համար:

* * *

Տքթ. ՌԽՕՂԱՆԻ հաստատած բժշկական կայանը, բլուրին դարձաթե, սքանչելի զիտարան մը եղաւ ինձի համար։ Իր ճամբան կորսնցուցած գնդակի մը ականջիս քովէն բզզալով անցնիլը պատճառ չէր որ հեռագիտակով չդիմէի իմ աչքերուս առջեւ սպարզուող ահաւոր եւ սակայն փասահիւս դիւցազնամարտը։

ՃԱԿԱՑԲ. — ԽՐԱՄԻՆ ՄԵԶ.

Նկար՝ «Խարբերդ», ՎԱՀԱՆ ՀԱՅԿ, 1957

Պո՛ւմ, պո՛ւմ, կը զոռային թնդանօթները։ Կարծես զժոխքը իր վայրագ կատաղութեամբ երկիր փոխազրուած էր լափելու ամէն ինչ եւ խլելու մարդկային զարուն կեանքեր։ Թշնամին անառիկ բլուրի մը ետեւ դիրք դրաւած էր եւ դիրմանական արագահարուծներով գնդակներու սարսափելի տարափ մը կը տեղացնէր մեր դիրքերուն վրայ։

Յարձակումը մեր զինուորներուն կողմէն էր, սակայն, եւ հթէ զժոխքն իսկ ըլլար իր դէմ կոռուողը, հայ զինուորը անպայման պիսի յառաջանար։ Անիկա երգում ըրած էր նոյն իսկ մեռնիլ յաղթելու համար։ Թշնամին, իր դիմացը, պահուըտած էր խրամներու մէջ։ Հարկ էր խոյանալ անոր վրայ, ըմպել անոր սեւ արիւնը իրը զովացուցիչ՝ վրէժի այն անշէջ բոցին, որ զարերով այրած ու լափած էր հայուն սիրտը։

Ու հայ լէզէոնականը կը յառաջանայ արհամարհելով
գնդակներու տեղատարափը և կը սուրայ զէպի թշնամին
թաքստոցը:

Թշնամին կը նահանջէ լքելով իր ամբացուած առաջին գի-
ծը: Ժամը 11-ն է արդէն և ոմբակոծումները գաղաք կ'առ-
նեն: Եօթը ժամ անդադար կոխւ տեղի ունեցած էր: Երկու
կողմերն ալ հանդիսափ և կաղզուրման պէտք ունէին, մա-
նաւանդ մերինները՝ որ յարձակող եղած էին:

Կէսօրէ յետոյ կրկին սկսան հրացանաձգութիւններն ու
ոմբակոծումները: Գերմանացի թնդանօթաձիպներ անխնայո-
րէն ոմկակոծեցին մեր զիրքերը: Կարծես, սակայն, նախախ-
նամութեան մէկ բազզաւոր սահմանումով, զետին ինկած
ոումբերէն շատեր չէին պայմերը: Թուրքերու բոլոր յարձա-
կումները ևս մզուեցան:

Գերման և թուրք հակայարձակողականը ձախողած էր:
Հայ զինուորներ պահեցին իրենց զիրքերը առանց մէկ մատ-
նաչափ իսկ զիջելու:

Արեւը մարը մանելուն ոմբակոծութիւնները զաղքեցան:
Ամէն կողմ խաղաղութիւն տիրեց: Երկորդ վաշտի զինուոր-
ները իրենց պարտականութիւնը լիովին կատարած էին: Հրա-
ման ստացան քաշուիլ ետեւի խրամները իրենց տեղը տալով
տուային վաշտի զինուորներուն: Տեղափոխութիւնը կատար-
ուեցաւ ամենայն կարդապահութեամբ և առանց ընդմիջումի,
թշնամիին կողմէ:

Արեւածաղէն առաջ հայ զինուորներ յարձակման հրա-
ման ստացան: Թշնամիին զիրքերը լուս էին: Հետախոյզներ
զրկուեցան ևս ստուգուեցաւ որ զիշերուան մթութեան մէջ
թշնամին փախուստ տուած էր:

Կոիւը վերջացած էր հայ զինուորին յաղթանակով, խլե-
լով, բնականաբար, իր զոհերը:

Հակառակ մարտնչումի ահաւոր թափին և թշնամիին տե-
ղատարափ ոմբակոծութեան Հայկական լէզէոնը տուալ 21
զոհեր ուազմաղաշտին վրայ, բոլորն ալ իրենց կուրծքէն ու
ճակատէն զարնուած: Խսկ երեք հոգի ալ, մէջն հաշուելով
Տեղակալ ծօղէֆ Արտիթի, քանի մօր յետոյ միացան անմահ-
ներու լէզէոնին: Կարծես հայուն Աստուածը իր հայրական
պահպանութիւնը տուած էր հայ զինուորին, բթացնելով թրշ-
նամի ոումբերէն շատերը և վրիպեցնելով թշնամի հրացան-
ներէն սուրացող զնդակները:

Վիրաւորներու թիւը, հայ եւ ստար, 80-ի մօտ էր, ո-
մանք շատ թեթև կերպով վիրաւորուած, իսկ ուրիշներ թէիւ
ծանր բայց բուժելի վէրքեր ստացած էին:

* * *

ՏԵՂԱԿԱՆ ԼՈՒԽ ՇԱՄԲԱԹԻ
Նկար՝ ԱՐԱՐԱԿ, Խզմիք, 1919

ՏԵՂԱԿԱՆ ՀՕԶԵՖ ԱՐՏԻԹԻ
Նկար՝ Խոմքեն ԳՐԻԳՈՐ ԵԱՆԵՑ

Վիրաւորեալներէն ոմանք մեր կայանէն անցան: Առաջին
վիրաւորը Կարապետ Եկաւեանն էր: Թշնամիին գնդակը իր
ձախ թիւը ծակած էր առանց ոսկորին գալչելու: Խնդրեց Տք.
Խօլանէն որ վէրքը կապէ եւ արտօնէ իրեն ձակատ վերապառ-
նալու: Արտօնութիւն չարուեցաւ եւ Եկաւեան փոխազրուե-
ցաւ հիւանդանոց:

Մեր կայանին մէջ, մեղի հետ հիւանդապահի դեր կը կա-
տարէր նաև Լէզէոնի հողեւոր հովիւը՝ Հովհանն Վաղար-

Համկ Վրդ՝ Արշակունի, որ ոչ միայն կը քաջալերէր վիրաւոր-ները, այլև կը սատարէր անոնց վէրքերը կաղելու մարդու սիրական գործին:

Մեր կայանէն անցնող վիրաւորներու ամենէն երջանիկը վեցերորդ զումարտակի Փրանսացի սէրժաններէն՝ Թէսթն էր։ Շատ թեթեւ կերպով վիրաւորուած էր ոտքէն։ Փամփուչու հազիւ զաված էր իր ոտքի բթամատին։ Պատերազմը իրեն համար վերջ զտած էր այլիւս։ Պիտի վերադառնար Ֆրան-սա շուտով եւ պիտի ապրէր խաղաղ կեանք մը իր կնոջ եւ զուտակներուն հետ։

Բարի մէկն էր սէրժան Թէսթը, անուս եւ միամիտ։ Խ՛նչ բազուսը եղած էր, որ Եւրոպական ճակատէն առանց քիմի արիւնելու բաժնուած էր, ու այժմ Պաղեստինի մէջ միայն քերթուածքով մը կ'ազատէր։

Մեր կայանէն անցնող վիրաւորներուն մէջ ամենէն ա-զեխարժ տեսարանը պարզողները ելան Նիկողոս Տէրտէրեան, Սէրբատիոյ Ստանոս զիւղէն եւ Տեղակալ Փօղէֆ Արտիթի, Հրեայ տիպար զինուորական մը։

Նիկողոսի ձախ ուսը չախջախուած էր, իսկ Տեղակալ Ար-տիթի վիզէն վիրաւորուած էր։ Երկուքին վէրքերն ալ մահա-ցու էին։ Երկուքն ալ ահաւոր ցաւերու մէջ կը տառապէին։ Մեր անմիջական մտահոգութիւնը անոնց ցաւերը մեղմացնելն էր, մինչեւ որ մի քանի մզոն զէպի ետեւ հաստատուած հի-ւանդանոցն հասնէին։ Յայտնի էր որ երկուքն ալ մահուան զուոը հասած էին։ Տեղակալ Արտիթին Սէպտեմբեր 21-ին մա-հացաւ։ իսկ Նիկողոս Տէրտէրեանը զրեթէ նոյն օրերուն։ Մա-հացու կերպով վիրաւորուածներէն մին էր նաև Զնքուչցի Պօղոս թրբզնանը։

Աւելի բազուաոր եղած էր Տեղակալ Լուի Շլիքէրը, վե-ցերորդ զումարտակի սպաներէն մին, որուն հանդէս ես մաս-նաւոր հիացում ու յարգանք ունէի։ Արարայի ճակատամար-տին մէջ ծանրօրէն վիրաւորուեցաւ եւ Տք. Կրինպէրկի կայա-նէն անցնել յետոյ փոխադրուեցաւ զինուորական հիւանդա-նոց, Գահիրէի մէջ, ուր ես բազզն ունեցայ այցելելու իրեն, շաբաթներ յետոյ, երբ տակաւին սրունքը գաճի մէջ էր։

Արտիթի եւ Շլինքէր։ առաջինը 1895-ին Պէյրութի մէջ ծնած ազնուական հրեայ մը՝ որ իր արիւնը խառնեց հայ հե-րոսներու արեան Արարայի ճակատին վրայ, խորհրդանշելով եւ ոգեկոչելով նման իտէալներու համար մաքառող ու տառա-

պող երկու պատմական ցեղերուն հաղորդականութիւնը : Երկ-
բորգը՝ Ֆրանսացի՝ Ապողոնի գեղեցկութեամբ օժառուած տե-
ղակալ մը որ և բոպական ճակատին վրայ վիրաւորուած եւ
զափնեզարդ խաչով չքանչանուած էր իր հերոս : Ապաքի-
նումի համար Եղիպատոս գտնուած միջոցին, պաշտօն տրուած
էր իրեն հայ կամաւորներ մարզելու Կիպրոսի մէջ : Իր գրա-
ւիչ դէմքը, աղնիւ բնաւորութիւնը եւ տիպար կենցազը զինքը
սիրելի գարձուցին հայ զինուորին որուն առաջնորդներէն մին
եղաւ ու մնաց մինչեւ Արարայի ճակատամարտը, որուն մէջ
իր ստացած ծանր վէրքն էր միայն որ զինք բաժնեց իր սե-
րած զինուորներէն :

* * *

Թշնամին փախուստ տուած էր իր ետին ձգելով զէնք ու
աւար, վիրաւոր ու մեռեալ : Պարտութիւնը վճռական եղած
էր ու նահանջը խուճապային : Հետախուզող պահակախումբեր
կենդանութեան ոչ մէկ նշան տեսած էին թշնամի զիրքերուն
մէջ : Յամառ լուրեր սկսած էին չրջիլ թէ Անդիքական հեծե-
լախումբերը զրաւած են նապլուսն ու նազարէթը եւ կը հե-
տապնդեն թշնամին :

Կոիւը վերջացած էր, բայց ոչ առանց զոհերու : Ունեցած
էինք մէր կորուստները որոնց անշնչացած մարմինները պէտք
էր հաւաքել ու յանձնել ցուրտ հողին պատշաճ յարզանքով :
Բոլորն ալ կոուած էին անօրինակ քաջութեամբ եւ արժանի
եղած էին անզուզական հերոսի ու մարտիրոսի զոյզ տիտղոս-
ներուն :

Ֆրանսացի եկեղեցական Փէր Կրանոս, այսպէս արտա-
յայտուեցաւ մտերմական խօսակցութեան մը ընթացքին .—
«Եւրաքանչիւր զինուորի զիակ հերոսական պայքարի մը իւ-
րայստուկ պատմութիւնն ունի ձեզի պատմելիք : Քանի մը
քարեր շարուած են անոր առջեւ, եւ զուն որոշապէս կը տես-
նեմ, մարմնոյն իյնալու զիրքէն եւ ստացած վէրքերէն, թէ
այդ զինուորը կոուած է հերոսարար եւ ինկած միայն այն
տաեն երբ տասնեակ մը փամփուչտներ խրուած են իր մարմ-
նոյն մէջ : Մարտիրոս Պապաեանի վրայ դանուած են 22 վէր-
քեր» :

Խումբ մը զինուորներ մէկ-երկու աստիճանաւորներու ա-
ռաջնորդութեամբ ռազմաճակատէն մէկիկ մէկիկ կը հաւա-

քեն մեռեալները եւ կը փոխադրեն Ռաֆաթ զիւղի ստորոտի հարթավայրին վրայ, Հոն փորուած անշուք փոսի մը մէջ ամփոփուելու համար :

* * *

ԱՐԱՐԱՑԻ ՀԵՐԱՍՆԵՐՈՒՆ ԹԱՂՈՒՄԸ

Նկար՝ ԱՐԱՐԱ, Խզմիք, 1919

ԻՐԻԿՈՒՆ Է :

Արեւը իր հետղչեաէ կորսուող ճառագայթներով հորիզոնը կարմիր ներկած է : Ամէն ինչ լուռ է : Մեծ փոսի մը հաղբաժին վրայ կողք կողքի պառկած են երէկուան յաղթանակին հերոսները, որոնք իրենց արիւնով նուիրագործած են Հայ ազատազրութեան համար մզուած զիւցազնական կոիւր : Լուռ են ամենքն ալ : Լուռ է նաև զանոնք շրջապատող զինուորներու խումբը : Յազմութեան պարզեւած զզլիսի ցնծութեան յաջորդած էր հոգեկան զառնութիւն մը որ սփոփանք չունէր : Արտերը համակուած են անմխիթար վշտով : Արցունքի կաթիւներով կ'օծուին դալուկ երեսները իւրաքանչիւր հերոսի որ փոսին մէջ կը զետեղուի : Գործողութիւնը կը կատարուի չերմեռանդութեամբ եւ յուզումնալիր : Բոլորն ալ Հոն են այժմ, վարը՝ փոսին մէջ, իրենց յաւերժական քունը քնանալու : Վերը փոսին եղերքը բարեւի կեցած են լէզէոնականներ,

իրենց վերջին յարդանքը մատուցանելու իրենցմէ յաւերժակա-
նօրէն բաժնուող զինակիցներուն :

Վաղարշակ Վարդապետ Արշակունի՝ զսպուած արցուն-
քով կը սկսիր բառ առ բառ արտասանել. «Տէր ուզգեա զզնացո-
մեր ի ճանապարհս խաղաղութեան. Տէր ուզգեա եւ առաջնորդ-
եա զհոգիս մեր ի կեանս յաւիտենական» : Զինուորներէն ո-
մանք կը մասնակցին «Փառաց ի փառս բարձրանան» չարա-
կանի երգեցողութեան, որ աւելի արժանաւոր հոգիներու հա-
մար երգուած չէր բնաւ: Հոն էին քով քովի չարուած, Արա-
րայի անզուզական հերոսները որոնց հոգիները փառքէ ի փառք
պիտի բարձրանային դէպի «Ի վերինն երուսաղէմ», ի բնակա-
րանս հրեշտակաց», հոն հաղորդուելու համար Աւարայրի հե-
րոսներուն եւ հայ ժողովուրդի գարաւոր փառքը հիւսող ան-
թիւ ու անհամար մարտիկներու եւ նահատակներուն հոգի-
ներուն հետ: Կարծես մեռեալները կը փսփսային. «Դարձ անձն
իմ ի հանդիսա քո, զի Տէր կոչեաց զքեղ»:

«Փառք ի բարձունս»ի երգեցողութեան զուզընթաց հոգը
կը սկսի կամաց կամաց ծածկել հերոսներու մարմինները:
Արցունքի կաթիլներ կը խառնուին հոգին ու խեղզուած ձայ-
ներու մէջն հազիւ կարելի կ'ըլլայ լսել «հանդիստ ձեր սո-
կորներուն» մաղթանքը:

Յաւարտ արարողութեան, փողը հնչեց իր թախծութեամբ
հոգիներ յուղող մահերդը, իր մեղեղին արձագանդելով րլու-
րէ րլուր, ու բարձրանալով դէպի երկինք, դէպի Հայուն
Աստուածը, կարծես ըլլար ապրողներուն աղաչանքը՝ որ Ան-
իր մշտալոյս տան մէջ ընդունի հայոց նոր հերոսները: Սպայ
ու զինուոր բոլորն ալ բարեւի կեցած էին իրենց վերջին յար-
դանքը մատուցանելու մեջմէ անդարձօրէն բաժնուողներուն:

Լեռ ու ձոր, ծառ ու ծաղիկ, հող ու քար սուզի մէջ էին
ամայի ու անվերջ լսութեան մէջ:

Երկու ոտք առաջ չարժեցաւ Հայկական Լէզէռնի Հրամա-
նատար Տեղակալ Գնդապետ Խօմիէօ: Իրեն կը վայէր դամ-
րանական խօսքը արտասանելու ի յարդանս իր հերոսացած
մարտիկներուն: Պահը հոգեխոռով էր ու թախծալից: Հոն էին
անհնչացած մարմինները Արարայի հերոսներուն, որոնց հա-
մար Եղիստահայ մտաւորական եւ դաստիարակ Յ. Թ. Գա-
յանան դրած էր.

«Ո՞վ զազափարի խնկելի զինուորներ, ո՞վ կամքի ահեղա-
չուք մըրիկներ, ո՞վ խոշտանդուած Ազգին աստուածընտիր»

հերոսներ, ո՞վ փառքի, բարութեան, գեղեցկութեան զմայլելի
ուսհպիրաներ, ո՞վ նսեհին սքանչաղործ արարիչներ, մեղի,
մեղի՝ ալ չնորհեցէք կաթիլ մը՝ ձեր վեհութենչն, շամանդադ
մը՝ ձեր առնական կամքէն, կայծ մը՝ ձեր հրաշալի սիրտե-
րուն ապրուշաններէն» : (ԱՐԱՐԱՅԻ, իզմիր, էջ 25) :

Եւ Գնդապետ Ռօմիկօ խօսեցաւ պարզ, սրտաբուղիս և
հողեղմայլ բառերով ու չեշտերով —

«Յանուն աջակողմեան Ենթա-Հատուածի բոլոր պետե-
րուն, աստիճանաւորներուն եւ զինուորներուն կ'ողջունեմ ե-
րէկի կոռուին մեր հայ զոհերը :

«Անոնք ինկան այս զիրքին վրայ ուր մենք եկած ենք սրբ-
րական ուխտազնացութիւն մը կատարելու եւ ուր նաեւ ա-
զատազրուած անծայրածիր հորիզոնի մասնեւ, մենք յաղ-
թանակի մը անչափելի արդիւնքը կեանքի կը կոչենք :

«Վաշտը այս զիրքը զրաւեց անսպասելիօրէն գեղեցիկ
խանդով մը եւ պահեց զայն Արարայի ահեղ հարուածներուն
տակ, զոր Գերմանացիք թրքական զիմազրութեան զօրաւոր ա-
ռանցքը ըրած էին, այն բաժնին մէջ ուր այդ զիմազրութիւնը
խորտակուեցաւ :

«Աւելի քան տասներկու ժամուան ընթացքին վաշտին սքան-
չելի կեցուածքը, հակառակ իր կորուսաներուն, կարելի ընծա-
յեց իրականացումը թշնամին կասեցնելու իր առաքելութեան,
որով կոհիին շարունակութիւնը վաշտին կողմէ աւելորդ նզաւ :

«Զեր ցեղին տոկունութիւնը — որ ապրեցուցած է ձեզ զա-
րաւոր փորձութիւններու ընդմէջէն — աւելի գեղեցիկ նպա-
տակի մը ծառայած չէ բնաւ :

«Այս զետնին վրայ, ուր երէկ ամենափոքր շարժումն իսկ
մահուան հրաւէր կը կարդար, մենք հպարտ մխիթարութիւնն
ունինք հողին յանձնելու հայ հերոսները, բոլորն ալ առաջին
զծին վրայ ինկած, իրենց երեսը գէպի թշնամին, օրինակ
հանգիսանալով : Անոնք բոլորն ալ արժանի են Պատերազմական
Խաչ (Croix de Guerre), ամէնքն ալ պաշտպան սուրբերն են
Արեւելեան Լէպէսնին :

«Քնացէք ձեր փառքին մէջ, զուք ճամբան բայցիք Արդա-
րութեան եւ իրաւունքին՝ որոնք դարերէ ի վեր այս շրջաններէն
վտարուած էին. մենք պիտի զիտնանք արժանի ըլլալ ձեղի,
որպէս զի այս հատուցումն ըլլայ կատարեալ եւ տեւական :

«Կ'ուխտեմ ձեր զերեղմանին առջեւ, այս զերեղմանին՝ զոր

փառքի յուշարձանի մը պիտի վերածենք և զայն պիտի կոչենք Արարայի Գերեզմանատունը, այս անուան մէջ միացնելու յիշատակը մէր մեռեալներուն, անոնց զոհարերութեան, անոնց յաղթանակին և այն հորիզոնին զոր այդ յաղթանակը կը բանար անոնց հայրենակիցներու ազգային բաղձանքներուն առջեւ» :

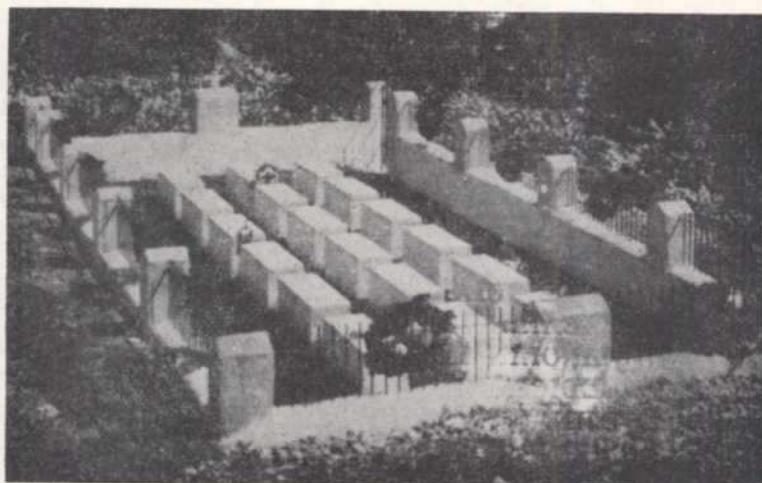
ԱՐԱՐԱՅԻ ՀԵՐԱՄՆԵՐՈՒԽ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ
Գծագրութիւն՝ Լէզոնական ՎԱՀԱՆ ԶԱՐԵՖԵԱՆ

Գնդապետ Ռօմիչօին յաջորդեց Երկրորդ Վաշտի Հրաժանաւարութեան անունով, Զ. Գումարտակի Հարիւրապետ Աղանը, այն անձը որ Խամայլիկի մէջ թերեւս առանց դիտումի և անգիտակ կերպով վիրաւորած էր մեղ՝ արզարացնելով թուրքին ահաւոր ոճիրը, որուն միակ ու զլսաւոր նպատակն եղած էր ոչնչացնել, մաքրել հայ ժողովուրդը աշխարհի երսէն :

Այդ օր, Արարայի բլուրի կողքին մահով անմահացած հերոսներու գերեզմանին զլուխը կանդնած Աղանը տարրեր անձնաւորութիւն մըն էր. զոհարերութեան ոդին ու արժէքը ճանչցող մէկը. հայուն աննկուն նկարագիրը, սքանչելի կորովը և անգերազանցելի քաջութիւնը ընդունող ու զնահատող զինուորականը: Անկեղծ էին իր խօսքերը՝ երբ կարտասանէր, ուղղուած անչնչացած հերոսներու թաղուող մարմիններուն .—

«... Հոգարտ զոհունակութիւնն ունեցայ աչքերովս տես-նելու որ ամէնքդ ալ զարնուած էք կոռուղ հերոսներու զիրքին մէջ — հրացան ի ձեռին եւ երեսնիդ դէպի ատելի թըշ-նամին» :

Պատշաճ ու պատմական իրաւունքով արժան է ամբողջութեամբ արտադրել Հարիւրապետ Ազանի կողմէ իր հրամանին ներքեւ կոռուղ ու զոհունղ հերոսներուն ուղղուած հոգեշունչ խօսքերը .

ԱՐԱՐԱՅԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

(Վերակառուցուած)

Նկար՝ HISTORIQUE, Փարփ, 1952

«Բ. Վաշտի Լէզէոնականներ, յանձին ձեր կ'ողջունեմ Ա-րեւելան Լէզէոնի առաջին զոհերը եւ յանուն վաշտին, ձեր անչչացած մարմիններուն առջեւ, կը յայտնիմ իմ անկեղծ եւ խորունկ յուղում» :

«Այս առաւօտ, արեւածազին, երբ կ'այցելէի սազմադաշտը՝ ուր ինկաք զուք, հպարտ զոհունակութիւնն ունեցայ աչքերովս տեսնելու որ ամենքդ ալ զարնուած էք կոռուղ հերոսներու զիրքին մէջ հրացան ի ձեռին եւ երեսնիդ դէպի ատելի թըշնամին» :

«Զեր քաջութիւնը զրուած է այս հողին վրայ, ուր այժմ

կը հանդչիք, այս ապաստարանին մէջ զոր կառուցիք ահռելի ոմբակոծութեան մը ներքեւ, Արարայի Գերման վաշտերու վարժ գնդաձիգներու արձակած գնդակներու տարափին տակ, ոռւմբերով ծածկուած հողի մը վրայ, ձեր զէնքերը խնամով դասաւորուած եւ պաղարինօրէն շարուած հողապարկերու պատնէչին կողքին:

«Զեր արիութիւնը խորհրդանշան է ձեր ցեղին քաջութեան. ձեր երէկուան կեցուածքը անհերքելիօրէն կ'ապացուցանէ հայ ցեղին արդարասրառութիւնը:

«Բաղդը փախուստ տուաւ ձեզմէ եւ զուք չըմբոշինեցիք յաղթանակի հաճոյքը. բայց արդէն նազարէթ հասած դաշնակից զօրախումբերու մեծ յաջողութիւնները լիուլի կը լուծեն ձեր վրէժը, եւ այս յաղթանակը մեզ կը մօտեցնէ Հայաստանի վերականգնումին: Զեր անձնազոհութիւնը, ուրիմն, անօդուտ չեղաւ եւ ձեր յիշատակը նուիրական պիտի մնայ ձեր զէնքի ընկերներու յիշողութեան մէջ:

«Իմ վշակցութիւնը կը յղեմ ձեր հէք պարագաներուն, ուրոնք ձեր մահուան զուժով դառնօրէն պիտի սղան:

«Վաշտի Լէզէռնականներ, զուք կամաւորապէս արձանագրուելով Լէզէռնին մէջ, գերազոյն զոհողութեան կատարեալ ապացոյցը տուիք, մահերու ամենէն գեղեցիկը գանելով իրաւունքի եւ Մարդկութեան պաշտպաններու շարքերուն մէջ:

«Երթաք բարով»:

Վերջացնենք այս զլուխը, կրկին անդամ փոխ առնելով թէքէհանի «Խորհուրդ Վարդանանց»էն ուրիշ երկու համարներ.

«Մութցած երկնքին ներքեւ արեւի ձամանէ մը, յանկարծ, գետնէն կը ծագի.

Եւ մութցած, սառած դէմքերուն վրայ, Հաւատքի հուրը նորէն կը շողայ»:

Թիերը կը բարձրանան ու դէպի վար կը ծոխն: Արցունքի կաթիլներով օծուած հողը, անզութ ու անհրապոյը, կը սահի վար ու կը ծածկէ ճամանչագեղ դէմքերը եւ լուսափայլ մարմինները հայ հերոսներուն, որոնք երէկ անշիջելի հուր էին, եւ բորբ շանթ, անարդ ու վատողի թշնամիին դէմ:

«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

* * *

ԱՐԱՐԱՑԻ

ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԱԾ ՀԱՅ ՔԱԶԵԲՈՒԽ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

19 Սեպտեմբեր 1918

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԱՐՃԱՄ, 5-րդ Գումարտակ, Աէրժան, Քղեցի^(*)
(Տես ծանօթութիւն էջ 136)

ԱՆԹԱՌԱՄՄԵԱՆ ՄԻՄՈՌՆ, 5-րդ Գումարտակ, Խարբերդցի
ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԱՐՃԱԿ, 4-րդ Գումարտակ, Սերաստացի
ԲԶԱՐԵԱՆ ՏԻԳՐԱՆ, 5-րդ Գումարտակ, Քէսապցի
ԳԱՍԱՊԵԱՆ ԱՍՐԳԻՄ, 4-րդ Գումարտակ, Արարկիրցի
ԳՈՒՅՑՈՒՄՃԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵԼՄ, 4-րդ Գումարտակ, Տասնապետ,
Պանտրմացի

ՋԱՆԹԵԱՆ ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ, 5-րդ Գումարտակ, Զնքուչցի
ԶԻԼՅԵԱՆ ԳՈՒՐԳԻՆ, 5-րդ Գումարտակ, Աէրժան, Պոլսեցի
ԹԱՍԼԱԲԵԱՆ ՄԻՍԱՔ, 4-րդ Գումարտակ, Սուէտացի
ՀԱՎՈՒՆՃԵԱՆ ՄԻՍԱՔ, 5-րդ Գումարտակ, Աէրժան, Էքպէղցի
ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ՂՈՒԿԱՍ, 5-րդ Գումարտակ, Զճշկածապցի
ՃԻՆԿԻՐԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ, 5-րդ Գումարտակ, Հիւսէյնիկցի
ՄՄՐԼԵԱՆ ԾԵՐԾՆ, 5-րդ Գումարտակ, Քէսապցի
ՊԱՊԱԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ, 4-րդ Գումարտակ, Տասնապետ,
Զնքուչցի

ՊԵՏԻԿԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, 5-րդ Գումարտակ, Այնթապցի
ՊՈՒԼՈՒՏԵԱՆ ՊՈՂՈՍ, 4-րդ Գումարտակ, Ծովեցի
ՏէՐ ԳԱՅՐԻԿԵԼԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ, 4-րդ Գումարտակ, Արարկիրի
Անջրդի գիւղէն
ՏէՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՄԱՆՈՒԿ, 4-րդ Գումարտակ, Աէրժան, Ալպիս-
թանցի

ՏԸԼԼԻԿԵԱՆ ԱՍՐԳԻՄ, 3-րդ Գումարտակ, Սուէտացի
ՔէՀԵԱԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, 5-րդ Գումարտակ, Կեսարացի
ՔԻՄՔԱՆԵԱՆ ՍԱՀԱԿ, 2-րդ Վաշտ, Սերաստացի

Մի քանի օր յետոյ մահացածներ .

ՏէՐՏէՐԵԱՆ ՆԻԿՈՂՈՍ, 5-րդ Գումարտակ, Սերաստիոյ Ստա-
նոս գիւղէն
ԹՐԼԳՃԵԱՆ ՊՈՂՈՍ, 5-րդ Գումարտակ, Զնքուչցի

ԱՐՇԱԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՍԻՄՈՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՑԱՎԱԶԱՆՆԵՍ ՑՈԼՈՔԱՆԻՄ ՃԵՂԱՆ

ՍԵՓԱԿԻՍԽԱՆ ՇԱԽԲԱՅԱՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՋԻՎՃԵՆՅԱՆ

ՄԻԿԵԼ ԹԱԼԱՐՎԻՐՅԱՆ

ՄԻԿԵԼ ՀԱՎՈՒՆՃԵՆՅԱՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՂՈԽԿԱՆՅԵԱՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՃԵՂԱՆՔԻՐՅԱՆ

ԽԵՐԾՆ ՄՄՐԼԵԱՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊԱՊԱՆԵԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՊԵՏԻԿԵԱՆ

ՊՈՂՈՍ ՊՈՒԼՈՒՏԵԱՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ Տ. ԳԱՅՐԻՔԵԱՆ ՄԱՆՈՒԿ ՏԵՐ ՑԱԿՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՐԳԻՆ ՏԵԼԼԻԿԵԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՔԵՇԵԱՆ

✚

ԱՐԴԱԿ ԱՐՄԱՆԵԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԲԶԱՐԵԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ԳԱԼԱԳԵԱՆ

ՍՈԼԻԿ ԳԻՄԲԱՆԵԱՆ

ՊՈՂԱՍ ԹՐԱՎՃԵԱՆ

ԿԵՆԱՑՈՒՄ ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ

Հայ հերոսներու արխւնով նուիրագործուած Արարան այսպէս կը խօսի մեղի.

«Ես խորհրդանիշն եմ Քսաներորդ Դարու Հայութեան կորովին, քաջութեան, անձնուիրութեան, զոհաբերութեան եւ հայրենասիրութեան: Ինձմէ առաջ եղած եւ ինձմէ վերջ պիտի ըլլան ուրիշ լեռներ ու բլուրներ, գաշտեր ու ձորեր, ոչ թէ ողբալու հայուն տառապանքը, հազար երդելու անոր անվեհներ քաջութիւնն ու հերոսութիւնը: Ես օտար եմ ձեզի համար եւ օտար պիտի մնամ: Իմ կողերս ներկուած են շատ մը այլացեղ

(*) Արշամ Ամերիկեան անունով հերոսացած լէդէոնականի ինքնութեան մասին յատկանշական տեղեկութիւններ հաղորդուեցան մեղի, Աղան Մ. Ենկոյեանի (Տարօնեցի) կողմէ: Իրը թէ այդ անունով հերոսացած անձը Պրուսացի երիտասարդ մը եղած է որ Պոլսոյ մէջ Քղեցի Արշամ Ամերիկեանի ինքնութեան թուղթերով Եւրոպա մեկնած է եւ յետոյ կամաւոր արձանագրուած նոյն անունով: Իսկական Արշամ Ամերիկեանը, որ Ամերիկա է, այդ պարագան չի յիշեր, սակայն կը յիշէ Պրուսացի կամ Իզմիրցի հօտէմիշեան անունով երիտասարդ մը որ զպրոցական լնկեր եղած է իրեն: Վերջին պահուն Երուանդ Քոչեանէն (Փարիզ) նամակ մը կը հաղորդէ որ Արարայի քաջերէն եղած է նաև «Պրուսայի շքանէն թերեւս կօտեմիչ» (անունով) կայտառ, բարձրահասակ տղայ մը»:

ժողովուրդներու արիւնովը, սակայն, ես կեանքի կոչուեցայ այն ատեն միայն երբ դուք սրբազործեցիք զիս ձեր արիւնով, հայուն հարազատ արիւնովը։ Դուք յաւերժացուցիք իմ անունս, եւ անմահացուցիք զիս։ Իմ կուրծքիս վրայ իրենց մահով անմահացած ձեր քսանեւմէկ հերոսները ժառանգ մը թողուցին ձեզի — պահել հայ ողին անազարտ եւ անրիծ, դուրզուրալ հայ աւանդական սրբութեանց վրայ եւ կեանքի զնով պաշտպանել այն բոլորը որ հայունն են իրը իրաւունք — նկարագիր, կորով, արիութիւն, կրօնք, լեզու եւ հայրենիք»։

Ահա Արարայի ողին որ պարտութիւն չի ճանչնար, որ անմահ է։

